

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ ÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**SUMERLİLERDE SOSYAL TABAKALAŞMANIN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ VE
SUMERLİLERDE SOSYAL TABAKALAŞMA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Cansu ÖZGÜRBÜZ

MAYIS-2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ESKİ ÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**SÜMERLİLERDE SOSYAL TABAKALAŞMANIN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ VE
SUMERLİLERDE SOSYAL TABAKALAŞMA**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Cansu ÖZGÜRBÜZ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Osman EMİR

MAYIS-2024

TRABZON

ONAY

Cansu ÖZGÜRBÜZ tarafından hazırlanan “Sumerlilerde Sosyal Tabakalaşmanın Ortaya Çıkış Süreci ve Sumerlilerde Sosyal Tabakalaşma” adlı bu çalışma 31.05.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı – Adı ve SOYADI	Görevi	Kabul	Ret	
Doç. Dr. Osman EMİR	Başkan	☒	☐	
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU	Üye	☒	☐	
Dr.Öğr. Üyesi İlhami TEKİN CİNEMRE	Üye	☒	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

İmza

Cansu ÖZGÜRBÜZ

01.05.2024

ÖNSÖZ

Mezopotamya, eski dönemlerden günümüze kadar tarihi önemini koruyan ender coğrafyalardan biridir. Medeniyetlerin beşiği olarak nitelendirilen bu coğrafyada yaşamış farklı toplumlar, tarihsel süreci etkileyen birçok yeniliğin temellerini atmışlardır. Bu toplumların en önde gelenlerinden biri de Sumerlilerdir. Mezopotamya coğrafyasında ilkel insan figürünün yerleşik yaşama geçişi ile başlayan ve Sumerlilerdeki kent kültürünün oluşmasıyla devam eden gelişim süreci idari ve ekonomik alanlarda olduğu gibi sosyal yapıdaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişimlerin başında da sosyal tabakalaşma olgusu gelmektedir.

Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Sumerlilerin tabakalara ayrılmış sosyal yapısının meydana gelmesinde, birçok etmen rol oynamıştır. Bu etmenlerin detaylı şekilde incelenmesi, belli bir sosyal tabakayı meydana getiren niteliklerin neler olduğunu, bireylerin hangi özelliklerine bağlı olarak bir sınıfa mensup olabileceğini ve bu durumun ortaya çıkardığı sonuçların açıklığa kavuşturulmasını sağlayacaktır. Bu sebeple araştırma kapsamında öncelikle Mezopotamya’da sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkış süreci ve bu duruma zemin hazırlayan etmenler literatüre dayalı olarak detaylıca analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Sonrasında çivi yazılı belgeler ve arkeolojik veriler ışığında, toplumsal örgütlenme biçimi de dikkate alınarak, Sumerlilerde sosyal tabakalaşmayı meydana getiren unsurlar, toplumdaki hiyerarşik yapının oluşum süreci ve nitelikleri, toplumsal yapıda cinsiyet, statü, zenginlik gibi değişkenlerin ifade ettiği anlam ve bu değişkenlerin hiyerarşik yapılanma üzerindeki etkileri tartışılarak Sumer sosyal tabakalaşması bütüncül şekilde ele alınmıştır. Bu bütüncül yaklaşım sosyal yapının ortaya konulabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle araştırmada; Mezopotamya’daki sosyal tabakalaşma olgusunun Sumerliler özelinde aydınlatılması amaçlanmıştır.

Bu araştırmanın şekillenmesi sürecinde fikir ve tecrübeleri ile beni aydınlatan gerek bilimsel gerekse manevi desteğini esirgemeyen, başta danışman hocam Doç. Dr. Osman EMİR olmak üzere kıymetli hocalarım; Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU’na ve Dr. Öğr. Üyesi İlhami Tekin CİNEMRE’ye teşekkürü bir borç bilirim.

Mayıs, 2024

Cansu ÖZGÜRBÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ	IX
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SUMERLİLERDE SOSYAL TABAKALAŞMANIN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ	6-22
1.1. Anaerkil Düzendan Ataerkil Düzene Geçiş	6
1.2. Mezopotamya Coğrafyasının Sosyal Tabakalaşma Üzerine Etkileri	10
1.3. Kır Yaşamından Kent Yaşamına Geçiş, Kentleşme Olgusu ve Devletin Ortaya Çıkış Süreci	14
1.4. Sumer Kent Devleti Modeli'nin Oluşması ve Yazının İcadı	18

İKİNCİ BÖLÜM

2. SUMERLİLERDE ÜST TABAKA	23-60
2.1. Yöneticiler (Krallar)	24
2.2. Kraliyet Ailesi Mensupları	32
2.3. Ruhbanlar	37
2.4. Askerler-Komutanlar	52
2.5. Yerel Yöneticiler	54
2.6. Tapınak ve Sarayda Görevli Yetkililer	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SUMERLİLERDE ORTA VE ALT TABAKA	61-86
3.1. Sumerlilerde Orta Tabaka	62
3.1.1. Tüccarlar	63
3.1.2. Zanaatkârlar	68

3.1.3. Toprağa Bağlı Çiftçiler	73
3.1.4. Hayvancılıkla Uğraşan Kısmi Zamanlı Yerleşik Göçerler	76
3.1.5. Emeğe Bağlı İşçiler	78
3.2. Sumerlilerde Alt Tabaka	80
3.2.1. Köleler	81
SONUÇ ve ÖNERİLER	87
KAYNAKÇA	95
EKLER.....	107
ÖZGEÇMİŞ.....	113

ÖZET

Bu toplum yapısının araştırılmasını öngören, Mezopotamya ve özel olarak Sumerlilerle ilgili yapılmış sosyal tarih çalışmaları incelendiğinde; tarihi ve sosyolojik değeri yüksek olan sosyal tabakalaşma olgusunun çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmadığı tespit edilmiştir. Toplum yapısını meydana getiren en önemli argümanlardan birinin, toplumsal örgütleniş biçimi olduğu düşünüldüğünde, sosyal tabakalaşma konusunun derinlemesine, bütüncül ve kapsayıcı şekilde ele alınması oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu alandaki çalışmaların genişletilerek, bilimsel anlamdaki bu boşluğun giderilmesine katkı sağlamak amacıyla Mezopotamya, özelinde Sumerlilerde sosyal tabakalaşma olgusunun nedenleri, oluşum süreçleri, sürece etki eden unsurları bütüncül bir yaklaşımla bu çalışmada ele alınmıştır. Sumerlilerde ortaya çıkan sosyal tabakalaşmanın nasıl bir hiyerarşik yapılanma sonucunda ortaya çıktığını belirlemek ve bu hiyerarşik yapılanmada güç, zenginlik, statü, fiziksel özellikler ile cinsiyet eşitsizlikleri gibi faktörlerin ne kadar etkili olduğunu ortaya çıkarmak ise bu çalışmanın temel amacını ifade etmektedir.

Mezopotamya’da hüküm süren medeniyetlerin ve özelinde Sumerlilerin sosyal tabakalaşmasına etki eden tüm unsurların kapsayıcı şekilde ortaya konulması amacına uygun olarak araştırmanın kapsamı; sosyal tabakalaşmanın nedenleri ve oluşum süreçleriyle Mezopotamya ve özel olarak Sumer coğrafyasının ele alınmasına dayanırken, sosyal tabakalaşma olgusu Sumerliler ekseninde değerlendirilmiştir. Sumer sosyal tabakalaşmasının kapsayıcı bir şekilde ele alınmasını sağlamak için ise çalışmada; çivi yazılı belgeler, arkeolojik aktarımlar ve modern literatürdeki verilerin karşılaştırılması şeklinde bir yöntem uygulanmıştır. Bu yöntemlere paralel olarak; bilinen haliyle Sumerlilerin sosyal sınıf farklılıklarına ve cinsiyet eşitsizliğine dayanan bir toplumsal örgütleniş biçimi, çeşitli tabakalaşma unsurlarının bir arada değerlendirilmesi şeklinde yaklaşımla ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Mezopotamya, Sumerliler, Sosyal Tabakalaşma, Sınıf, Hiyerarşi.

ABSTRACT

When the social history studies on Mesopotamia and especially the Sumerians, which envisage the investigation of this social structure, are examined, it has been determined that the phenomenon of social stratification, which has high historical and sociological value, is not discussed in detail in the studies. Considering that one of the most important arguments that form the social structure is the form of social organization, it is very important to address the issue of social stratification in an in-depth, holistic and comprehensive manner. Therefore, in this research, the reasons for the phenomenon of social stratification in Mesopotamia, and in particular the Sumerians, the formation processes and the factors affecting the process will be discussed in order to contribute to the elimination of this scientific gap by expanding the studies in this field. The main purpose of this study will be to determine what kind of hierarchical structure the social stratification of the Sumerians emerged as a result of and to reveal how effective factors such as power, wealth, status, physical characteristics and gender inequalities are in this hierarchical structuring.

In this study, which provides a comprehensive discussion of Sumerian social stratification, a method of comparing data in modern literature in the light of cuneiform documents will be applied. Especially the written laws of the period will be important data in determining the statuses within social stratification

Keywords: Mesopotamia, Sumerians, Social Stratification, Class, Hierarchy.

KISALTMALAR LİSTESİ

bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
CAH	: Cambridge Ancient History
Col.	: Columna
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
eds.	: Editörler
et. Al.	: et alii.
Hdt.	: (=Herodotos, <i>Historiae</i>) Herodotos (1975), Herodotus , (With an English translation by A. D. Godley), I-III, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, (The Loeb Classical Library).
Fig.	: Figür
haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
Örn.	: Örneğin
Pl.	: Plate
Rev.	: Revised.
Trans.	: Translation
vb.	: ve bunun gibi.
vd.	: ve diğerleri
vol.	: Volume
yak.	: Yaklaşık
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Sosyal tabakalaşma, geçmişten günümüze dek bütün toplumlarda varlığını devam ettiren ve toplumun meydana gelmesinde önemli rolü olan temel olgulardan biridir. Bu temel olguya göre toplum ilk önce yönetenler ve yönetilenler olarak iki şekle bürünmüştür. Fakat sosyal tabakalaşma süreci bu temel ayrımla kalmamış, içinde birçok değişkeni barındırarak gelişimini devam ettirmiştir (İnce, 2017: 297).

Sosyal tabakalaşma, toplumu meydana getiren gruplar arasında benzer özellik taşıyan bireylerin bir düzen içerisinde hiyerarşi oluşturmalarıdır (Yalçın, 2019: 160). Toplumu meydana getiren nüfusun güç, prestij, otorite, statü gibi özelliklere bağlı olarak oluştuğu bilinmektedir. Bu sebeple hiyerarşik bir düzenlemeyle nüfus yapısı, nitel ve nicel olarak şekillenmiştir (İnce, 2017: 295). Toplum bilimciler arasında genel kabul gören görüşe göre toplum tabakaları üst, orta ve alt tabaka şeklinde sınırlandırılmıştır. Hatta bu üç tabakanın her birinde yer alan gruplar, kendi içinde farklı tabakalara ayrılmıştır. Sosyal tabakalaşmayı meydana getiren birçok etmen bulunmaktadır. Bunların içinde ekonomik eşitsizlik büyük bir yer tutsa da sosyal tabakalaşmayı oluşturan diğer etmenler arasında ırksal farklılıklar, cinsler arasındaki farklılıklar, kişisel yetenekler ve fiziksel özellikler de sayılabilir. Bununla birlikte sosyal tabakalaşma doğal bir sürecin sonucu olarak da görülebilmektedir. Buna göre; insanlar yaşama uyumluluk noktasındaki iş bölümü sonucunda belli tabakalara ayrılmıştır. Ancak tabakalaşmanın temel nedeninin, toplumda meydana gelen eşitsizlik olduğunu savunan görüşlerin, diğer görüşlere göre daha baskın olduğunu ifade etmek yararlı olacaktır (Bottomore, 2005: 3-5; İnce, 2017: 314; Yalçın, 2019: 161). Bu noktadan hareketle öncelikle insanlar arasındaki eşitsizliğe neden olan faktörler ele alınmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada ilk olarak Mezopotamya’da sosyal tabakalaşmaya giden süreçteki nedenlerin ve etki faktörlerinin üzerinde durulmuştur.

Sosyal sınıf ve sosyal tabakalaşma terimleri genellikle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Fakat sosyal tabakalaşma kavramı sosyal sınıf kavramını kapsayıcı bir terim olmasının yanında; güç, otorite, statü, prestij, hiyerarşik yapılanma, gibi toplum içerisindeki nüfuz alanlarını da içermektedir. Toplumsal sınıf ise; daha çok mülkiyet ve ekonomik güçle sınırlı bırakılmış bir terimdir (İnce, 2017: 303). Mezopotamya toplumlarında görüldüğü gibi geçmişten günümüze kadar birçok sosyal tabaka tarzının toplum yapısında etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bunlardan kölelik, kast sistemi, zümre tipi toplumsal tabakalaşma, feodal zümre sistemi ve toplumsal sınıf sistemi öne çıkanlardır (Yalçın, 2019: 186-177). Mezopotamya toplum yapısı, zümre tipi toplumsal tabakalaşma ile örtüşmektedir. Zümre tipi toplumsal tabakalaşma, üç unsurdan meydana gelmektedir. Bu unsurları

toplumda her türlü ayrıcalığa sahip olanlar, belirli ayrıcalıklardan faydalananlar ve hiçbir ayrıcalıktan faydalanamayanlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bunlardan ilki elit ve nüfus olarak az bir kesimi kapsamaktadır. Toplumun bu tabakasında hareketlilik ve geçiş mümkün değildir. Diğer iki kesim ise; toplumun büyük çoğunluğunu kapsamaktadır ve sosyal tabakalar arası geçiş, birinci kesime göre daha ılımlı bir yapı göstermektedir (Kemerlioğlu, 1993: 30-31; İnce, 2017: 299).

Mezopotamya toplumlarında ve Sumerlilerde üst tabaka, orta tabaka ve alt tabakaya tabi olan insan grupları, benzer özellikler göz önünde tutularak aynı tabakaya dâhil edilmiştir. Eski Çağ medeniyetlerinin siyasi ve toplumsal yaşamını aktaran kaynaklara göre Mezopotamya’da sosyal sınıf farklılıklarına dayanan bir toplum yapısı mevcuttur. Mezopotamya toplum yapısı, kaynaklarda geçen aktarımlara göre hürler, yarı hürler ve köleler olmak üzere üç tabakaya ayrılmıştır. Toplumun genel düzenini sağlamak için ise her bir sosyal tabakanın sınırlarını koruyacak belirli kurallar getirilmiştir. Yazının icadı ile bu kurallar çivi yazılı hukuk metinlerine dönüştürülmüştür (Memiş, 2021: 15).

Hukuk metinlerindeki ilgili maddeler incelendiğinde hürler, devletin yönetici kadrolarında yer alan, Mezopotamya’da elde edilebilecek bütün kazanımlardan doğrudan fayda sağlayabilen, üst tabakadaki insan grupları olarak tanımlanabilir. Hürler, kaynaklarda *lú* (*awilum*) olarak ifade edilmiştir. *Muşkenum* terimi de Sumerce *maš-en-gagin* Akadcadaki karşılığıdır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre *muşkenum* terimi, üst tabakadan sonra toplumda önde gelen ikinci tabakaya dâhil edilen bireyleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu tabakaya dâhil olanlar, mal-mülk edinmede hür olan fakat devlet yönetiminde yer alamayan insanları kapsamaktadır. Tüm Mezopotamya toplumlarında en büyük sosyal tabakayı da bu gruba dâhil edilen insan grupları oluşturmaktadır ve onları Mezopotamya sosyal tabakalaşması içerisinde orta tabakaya dâhil etmek mümkündür. Toplumda hiçbir vasfı bulunmayan soylular, tapınak veya saray tarafından kontrol altında tutulan ve bir mal gibi alınıp satılabilen insan grupları ise köleler olarak bilinmektedir. Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında *ir* (*wardum*) erkek köleyi, *géme* (*amtum*) ise kadın köleyi tanımlamak için kullanılan terminolojik ifadelerdir (Kılıç ve Erdem, 2015: 7-10). Dolayısıyla köleler, Mezopotamya sosyal tabakalaşması içerisinde alt tabakaya dâhil olan insan grupları olarak ifade edilmektedir.

Mezopotamya toplumlarındaki sosyal tabakalaşma olgusu, kaynaklarla tasdik edilmiştir. Fakat bu sosyolojik tablo, aniden oluşmamış, belli aşamalardan geçerek gerçek kimliğine kavuşmuştur. Buna paralel olarak Sumerlilerde sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkış süreci, tezin birinci bölümünde aktarılmaya çalışılacaktır. Sumerlilerde sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkış sürecine etki eden ana mihenk taşları da anaerkil düzenden ataerkil düzene geçiş, Mezopotamya coğrafyasının sosyal tabakalaşma üzerine etkileri, kır yaşamından kent yaşamına geçiş, devletin oluşum süreci ve Sumer Kent Devletleri Modeli, yazının icadı gibi konular olarak değerlendirilerek tez metninin ilk bölümünde alt başlıklar halinde açıklanacaktır.

Tezin diğer bölümlerinde ise Sumerlilerde sosyal tabakalaşma konusuna değinilecektir. Bu bağlamda tezin ikinci bölümü, Sumerlilerde üst tabaka başlığı ile aktarılacaktır. Üst tabaka, sırasıyla krallar, kraliyet ailesi, ruhbanlar, askerler-komutanlar, yerel yöneticiler, tapınak ve sarayda görevli yetkililer başlıkları altında ele alınacaktır. Üçüncü bölüm ise Sumerlilerde orta ve alt tabaka başlıklarının birlikte değerlendirilmesiyle oluşturulacaktır. Üçüncü bölümü oluşturan metinde ilk olarak orta tabakada yer alan insan grupları; tüccarlar, zanaatkârlar, toprağa bağlı çiftçiler, kısmı zamanlı yerleşik göçerler ve emeğe bağlı işçiler başlıkları altında aktarılacaktır. Daha sonra ise Sumerlilerde alt tabaka başlığı ele alınacak; burada da Sumerlilerin alt tabakasını ifade eden köleliğin sosyal sınırlılığı ortaya konulacaktır.

Amaç, Kapsam ve Yöntem

Tez metnine giriş yapabilmek maksadıyla ana bölümler hakkında açıklayıcı bilgilerin verilmesinin ardından çalışmanın oluşum sürecine dair amaç, önem, kapsam ve yöntem gibi tez bileşenlerinin aktarılması gerekli görülmüştür. Öncelikle Sumerlilerde sosyal tabakalaşmanın oluşum süreci ve Sumerlilerde sosyal tabakalaşma adı verilen bu çalışma meydana getirilirken; bilimsel araştırma yöntemlerine paralel bir şekilde, ilk olarak ana kaynakların çevrilmiş versiyonlarına ulaşarak araştırma süreci başlatılmıştır. Akabinde literatür taraması yapılarak, yardımcı kaynakların araştırılması tamamlanmıştır. Tezin ana bölümleri ve içeriğini oluştururken de sosyolojik ve terminolojik kavramların açıklanmasına özen gösterilmiştir. Araştırma için gerekli veri havuzunun oluşturulmasının ardından çalışmada kullanılan veriler; değerlendirilme süreçlerinden geçirilmiş, ardından ise bilimsel etik kurallarına uygun şekilde kurgulanmıştır.

Ortaya koyulan tezin oluşturulmasındaki amaç; her bilimsel çalışmada olduğu gibi çözüme kavuşmayı bekleyen bilimsel bir sorunun varlığıdır. Tüm tarih çalışmalarında en büyük problemlerden biri olan sosyal tarih çalışmaları alanındaki yetersizliktir. Eski Çağ tarihi kaynaklarının önemli bir kısmının günümüze kadar ulaşamamaları, ulaşanların ise büyük bir kısmının hasar görmüş olması, korunaklı halde bulunan az sayıda birinci elden kaynakların da ölü dillerle yazılmış olması bu alandaki kaynak kullanımını da kısıtlamaktadır. Bu bağlamda Sumerlilerde sosyal tabakalaşma olgusunun nedenleri, oluşum süreçleri, sürece etki eden unsurları bütüncül bir yaklaşımla ele alınacaktır. Sumer toplumunda tabakalaşma olgusunun çeşitli nedenlere bağlı olarak meydana geldiğini aktarmak ve Sumer sosyal tabakalaşmasının statüsel ve cinsiyetçi bir yaklaşım ekseninde şekil aldığı aktarılması araştırmanın genel amaçlarından birini ifade etmektedir. Buna göre araştırmada; okurlara yansıtılacak ana tarihsel kurguda, Mezopotamya’da sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkış sürecinde yaşanan hadiselerin tarihsel neden ve sonuçlar paralelinde ilerlediği ve Mezopotamya’daki sosyal tabakalaşmanın ilk örneği olarak beliren Sumer sosyal tabakalaşmasının statüsel farklılıkların yanı sıra toplumun oluşturan kadın ve erkek bireylerin cinsiyetlerine paralel olarak da düzenlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sebeple çalışmanın genelinde

kadın-erkek eşitsizliği ve Sumer toplumundaki bireylerin gelişim süreçleri ışığında, Sumerlilerde sosyal tabakalaşma olgusu değerlendirilmiştir.

Sumer toplumunda yaşanan sosyal tabakaların varlığı tarihi bir gerçeklik iken bu tabakalaşmaya cinsiyet ve çocuk rolleri üzerinden bakmak ve değerlendirmek bu çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Zira Sumerlilerde sosyal tabakalaşma süreci içerisinde insanların toplumdaki konum ve sınırlılıkları sadece statüsel olarak değil; kadın-erkek ya da çocuk olmalarına göre de belirlenmiştir. Bu sebeple ekonomik, siyasi, dini, mesleki farklılıkların yanı sıra cinsiyet faktörü de Sumer sosyal tabakalaşması içerisinde önemli bir etken olarak tez metninde öne çıkarılmıştır.

Ortaya koyulan araştırmanın kapsamınca ilk bölümde sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkış süreci ele alınacaktır. İkinci ve üçüncü bölümler ise Sumerli toplumların yaşadıkları coğrafi alanlarla sınırlandırılmıştır. Tezin tarihsel kapsamı; birinci bölümde insanlık tarihinin ilk dönemlerinden başlamak suretiyle Sumer Kent Devletleri Modeli'nin oluşturulduğu tarihsel süreci kapsamaktadır. Araştırmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Sumer medeniyetinin sosyal tabakaları ele alınırken; Sumerlilerin çeşitli hanedanlık dönemlerindeki, (Erken Hanedanlık I, Erken Hanedanlık II, Erken Hanedanlık III, III. Ur Dönemi, İsin-Larsa Dönemi) sosyal yapısına etki eden değişim ve dönüşümler aktarılmıştır.

Eski Çağ Mezopotamya tarihinin araştırılması için kral yazıtları, kronolojik metinler ve edebî metinler kapsamlı şekilde ele alınması gereken tarihi kaynaklardır. Zira Mezopotamya toplumlarının hemen hepsinde kralın başarılarını aktaran kral yazıtları, kralların isimlerinin ve yönetici konumunda oldukları tarihi aralıkların verildiği kral listeleri, şiirler ve epik anlatımlar, Eski Çağ tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Bu sebeple ortaya konulan çalışmanın araştırma yöntemlerini de bu kaynaklar oluşturmuştur. Bunların yanı sıra; Mezopotamya coğrafyasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda çıkarılan tabletlerde de ekonomiyi ve hesaplamayı ilgilendiren metinler kadar toplumun sosyal yaşantısına, kralların uygulamalarına, Sumerlilerin siyasi tarihine kadar birçok konuyu ele alan belgeler de gün yüzüne çıkarılmıştır. Devletin işleyişi ve yönetsel sorumlulukları da içeren bu vesikalar, Eski Çağ tarihi kaynakların büyük çoğunluğunu oluşturulduğu için tez metni oluşturulurken başvuru eserlerden olmuştur. Ayrıca, Mezopotamya coğrafyasında meydana getirilen ve toplum nizamını devam ettirme amacıyla oluşturulmuş kanun maddelerinde de toplumda yer alan sosyal tabakalardan ve onların sınırlarından sıklıkla bahsedilmektedir. Dolayısıyla yukarıda aktarılan kaynaklara ek olarak çivi yazılı hukuk metinleri de Eski Çağ tarihinin aydınlatılmasında başı çeken kaynaklardan olmuştur. Eski Mezopotamya krallarının oluşturduğu toplumsal hukuk kuralları ölçütüne göre ise Mezopotamya toplumunda güçlünün zayıfı ezmeyeceği şekilde formüle edilmiş Sümerce *nig-si-sá*, (adalet) kavramı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda; kil tabletlere ya da büyük *stellere* (dikili taş) yazdırılan çivi yazılı kanun maddeleri; toplumun düzenini sağlamak amacıyla tanrıdan aldıkları yönetme yetkisi doğrultusunda krallar tarafından oluşturulmuştur. Sosyal yaşam

hakkındaki en ayrıntılı bilgilere bu kanunnameler aracılığıyla erişilmiştir. Bu bilgi ekseninde; kanun metinlerinin Türkçeye çevrilmiş versiyonları incelenmiştir.

Teknik Bilgiler

Sosyal tabakaları işaret eden Sumerce ve Akadca unvanlar büyük oranda orijinal şekilleri korunmuş halde verilmiştir. Buna paralel olarak tez metnindeki terminolojik ifadeler, italik (özel isim olanlar büyük/italik, cins isim olanlar küçük/ italik) yazı biçimiyle aktarılmıştır. Ancak bazı terimler; literatürde genel kabul gören şekliyle ya da dilimize geçmiş olduğu versiyonlarıyla çalışmaya yerleştirilmiştir.

Oluşturulan tez metninde, kralların hükümdarlık süreleri gibi kronolojik tarih aralıkları; orta hat kronolojisi esas alınarak ilk geçtiği yerde Arap rakamlarının kullanılmasıyla verilmiştir. Ayrıca bazı terminolojik ifadelerin; özellikle tanrı ve tanrıçaların tanımlanması Türkçe anlamına uygun şekilde ilk geçtikleri yerde bir defaya mahsus olarak aktarılmıştır. Antik kaynaklar kullanılırken; Loeb Serisi kullanılmıştır. Bu şekilde olan metin içi atıflar; antik kaynak kullanıma uygun şekilde roma rakamlarıyla verilmiştir. Tez metni içerisinde kullanılan ana kaynakların orijinal halleri Sumerce ya da Akadca oluşturuldukları için bu metinlerin çevrilmiş versiyonları kullanılmıştır. Tez metni içerisinde ana kaynaklardan aynen yapılan aktarımların (blok alıntı veya metin içi alıntı) çeviri versiyonları verilirken, herhangi bir noktalama ya da yazım yanlışı düzeltilmemiş alıntının yapıldığı kaynaktaki orijinal versiyonuna sadık kalınmıştır.

Tez metninde kısa çizgi, (-) bazı sözcükleri birleştirmek için kullanılmıştır. Tireleme işlemi Sumerce, Akadca terminolojik ifadeleri hecelerine ayırmak için de kullanılmıştır. Sıra sayılarının kullanımı ise; tez metninde kelimenin anlamına uygun şekilde verilmiştir. Bu bağlamda tez bölümlerini ifade eden hali yazıyla tarih ve maddeleri ifade eden hali ise Arap rakamlarıyla gösterilmiştir.

Standart, süreli yayınlar ve terimlere ilişkin kısaltmalar ile antik kaynaklara ilişkin kısaltmalar çalışmanın başında; kaynakça ise çalışmanın sonunda verilmiştir. Kaynakça kısmında ise, metinde geçen tüm basılı yayınlar tezin meydana getirildiği enstitü kurallarına uygun şekilde ifade edilmiştir. Tezin ekler bölümüne ise tarihsel kurguyu destekleyen arkeolojik görsellere yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SUMERLİLERDE SOSYAL TABAKALAŞMANIN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Mezopotamya coğrafyasında meydana gelen sosyal tabakalaşma olgusuna etki eden bir dizi süreç yaşanmıştır. Bu süreç ilk olarak tarihi bir kırılmanın gerçekleştirilmesi ile başlamıştır. İlkel toplumlarda sosyal sorumlulukların, cinsiyet rollerinin nasıl belirlendiği ve bunun zaman içerisindeki değişiminin yol açtığı sosyolojik gelişmeler bu kırılmanın ana nedeni olarak görülmektedir. Bu sebeple insanlık tarihindeki bu devrim tez metninin ilk bölümüne anaerkil düzenden ataerkil düzene geçiş başlığı altında aktarılmıştır. Anaerkil düzenden ataerkil düzene geçiş sürecinde yaşananlar ile toplumun ataerkil bir şekilde tabakalar haline ayrılması arasındaki bağlantı bu bölümdeki tarihsel kurgunun da ana unsurunu oluşturmaktadır.

Mezopotamya’da sosyal tabakalaşmanın meydana gelmesinde ikinci önemli etken coğrafyadır. Zira bu türden oluşumları coğrafyadan bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Kır yaşamından kent yaşamına geçiş ve devletin ortaya çıkış süreçleri de Mezopotamya’daki sosyal tabakalaşmanın oluşmasında diğer önemli etkenlerdir. Mezopotamya’da sosyal tabakalaşmanın ilk örneğini oluşturan Sumer kent yaşamı ve akabinde yazının icat edilmesi ise bu süreci etkileyen ve tamamlayan doneler olarak tezin ilk bölümünde ele alınacaktır.

1.1. Anaerkil Düzenden Ataerkil Düzene Geçiş

Paleolitik Çağ’ın bilim insanlarınca daha iyi anlaşılabilmesi için bu dönem; alt, orta ve üst şeklinde sınıflandırılarak incelenmiştir. Kendi içerisinde her dönem farklı yaşam koşullarına sahiptir ve insanlar bu farklı koşullara uyum sağlayabilmek için gerekli teknik gelişimi sağlamayı başarmıştır. Bunu yaparken de toplumun cinsler üzerine yüklediği rol ve sorumluluklar birbirinden ayrılmıştır (Sabuncuo, 2019: 3).

Alt Paleolitik Çağ’da (MÖ 2500000-200000) iklim koşulları çetin geçmiştir. Buzul Çağı olarak da bilinen bu dönemde insanlar, birbirinden bağımsız kabileler halinde doğa ile iç içe yaşamıştır. Bu durum hayatta kalma noktasında iki farklı cinse farklı sorumluluklar yüklemiştir. Kadın, doğası gereği evde kalıp toplayıcılık işiyle ilgilenirken erkek doğa içinde aktif olup avcılık faaliyetleriyle uğraşmıştır (Şahin, 2020: 13). Doğayla iç içe yaşamak, insanlar için vahşi hayvanlardan korunma içgüdüsünü de beraberinde getirmiştir. Ayrıca insanların beslenme ihtiyacını karşılaması da bir başka sorun olmuştur. Beslenmenin yolu ise insanların korunmak zorunda olduğu hayvanları avlaması ile

mümkün olmuştur. O dönemin teknolojisinin hayvan avlamak için yapılan ilkel aletlerden ibaret olması, avcılığı geri planda bırakmış, bu noktada da kadın cinsi devreye girmiştir (Sezer, 2018: 29). Alt Paleolitik Çağ kadını; anne olmanın yanında toplayıcılık kimliğiyle de bağlı olduğu klanın beslenmesinde büyük özveri göstermiştir. Böylece toplayıcılık konusunda uzmanlaşan kadın, toprağı ve tohumu tanımıştır. Bu sayede dünya tarihinin tarımla uğraşan ilk topluluğı da kadınlar olmuştur. Mevcut üretimi gerçekleştirip genişleten kadın cinsi, böylelikle toplumda daha saygın ve güçlü konuma erişmiştir (Altan ve Ersöz, 1994: 12; Şahin, 2020: 14).

İnsanlık tarihi için önemli bir devrimin gerçekleşmesiyle yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönem, bilim insanlarınca Neolitik Çağ (MÖ 10000-6000) olarak adlandırılmıştır. Neolitik Çağ'da yaşanan nüfus artışı, toplumun sosyal ve ekonomik anlamda bambaşka ihtiyaçlarının belirmesine yol açmıştır. Nüfus artışıyla karmaşık hale gelen toplum yapısının çeşitli kurallar dâhilinde yönetilmesi ve beslenme, barınma gibi fizyolojik ihtiyaçlarının karşılanması gibi durumlar sosyo-ekonomik olarak bambaşka bir toplum yapısı oluşmasına sebep olmuştur (Kuşcan, 1991: 3-35; Çelik, 2008: 9; Şahin, 2020: 16-22).

Paleolitik Çağ'dan hayli farklı olan Neolitik Çağ toplumu, kadın ve erkek cinsine bambaşka görevler yüklemiştir. Bu sebeple kadının ve erkeğin toplum içerisindeki konumunda bazı değişimler yaşanmaya başlamıştır. Neolitik Çağ'a girilmesiyle birlikte toplum yapısındaki değişimleri ortaya koymak ve Neolitik Çağ toplumunu daha anlaşılır hale getirmek Sumerlilerin sosyal tabakalaşmasının oluşum sürecinin ilk basamağını meydana getirmektedir.

“Neolitik çağ'da da insanoğlunun yaşamını devam ettirebilmesi için geliştirdiğı faaliyetler, erkek ve kadının kolektif çalışmasıyla ilerlemiştir. Anaerkil aile yapısının yaygın olduğı bu dönemde, cinsiyete dayalı bir sosyal tabakalaşma henüz ortaya çıkmamıştır (Eliade, 2003: 257-259).”

Kalkolitik Çağ'dan (MÖ 5000-3000) Tunç Çağı'na (MÖ 3000-1200) kadarki uzun zaman diliminde ise toplum içerisinde anaerkillikten ataerkilliğe geçişin başladığı düşünülmektedir. Bunun en büyük sebebi ise Mezopotamya'da Neolitik köylerdeki kadının etkin üretim alanının, Kalkolitik Çağ'da bakırın keşfine dayalı olarak uzmanlaşmış erkek meslek gruplarının varlığıyla kısıtlanmasıdır (Etgü, 2022: 29). Aslında kadınlar, çömleğin mucitleri olduğı için Mezopotamya'da ekonomik sistem ilk başta onların etrafında şekillenmiştir (Sezer, 2018: 36). Fakat Kalkolitik Çağ'da alet edevat geliştirmekte ustalaşan erkek cinsi, dokuma tezgâhları ve çömlekçi çarkının da mucidi olmuş, böylece kirmanın mucidi kadınının uzun sürede gerçekleştirdiğı üretimi seri hale dönüştürmüştür (Baş, 2011: 35). Tarım için gerekli fiziksel ihtiyacı daha rahat karşılayan erkek cinsi bu sayede, topraktan gerekli üretimi ve beraberinde mahsul verimini de en üst düzeyde elde etmeyi başarmıştır (Erbil, 2008: 57). Dolayısıyla Kalkolitik Çağ'da yaşanan teknolojik gelişmelere paralel olarak

kadının en ilkel dönemden itibaren başlayan ve devamlılık sağlayan üretimdeki katkı payı azalmış böylece kadının toplumsal konumu düşerken karşı cins erkeğin ise toplumsal konumu yükselmiştir.

Tunç Çağı bitimine doğru meydana gelen yeni göç dalgaları ve istilalar ile siyasi ve toplumsal dönüşümler de çoğalmıştır. İstilalara karşı mücadele etmede erkeğin gücü ve savaşçı kişiliği daha fazla değer görmeye başlamıştır. Anaerkil inanç kutsallığı özellikle, Tunç Çağı ve beraberinde Demir Çağı'yla (MÖ 1200-650) birlikte iyice zayıflamaya başlamıştır. Bunun bir göstergesi de kutsiyet atfedilen alanlara erkek cinsinin dâhil edilmesi olmuştur. Fakat yer yer ortaya çıkan savaşçı kadın heykelciklerinin bulunmasıyla kadının kutsiyetinin o dönemlere değin farklı bir özellikte sürdüğü de söylenebilir (Kılıçkaya, 2014: 12). Bu dönemde yapılan arkeolojik çalışmalarda erkek tanrıları simgeleyen figürler ağırlıktadır. Bu türden heykellere fallus ismi verilmiştir (Kayhan, 1999: 14; Şahin, 2020: 15; Çakır, 2021: 86). Daha önceleri yaygın olan venüs heykelcikleri (Ek 1, Ek 2, Ek 3) yerine erkek bereketliliğini temsil eden bukranium ve koçbaşı (Ek 4) gibi heykellerin de bulunması, ataerkil anlayışın dini hayatı da etkisi altına aldığının göstergesi olmuştur (Kaymak, 2011: 18).

Demir Çağı'nın başlamasıyla toplumun ve devletin varlığını sürdürebilme sebebi artık savunma ve savaşlardan geçtiği için bu noktada da erkeğin fiziksel gücü askeri yöndeki yeteneğini ön plana çıkartmıştır. Böylece toplumsal değerın yegâne bilinci tamamen değişime uğramıştır. Bu yeni dünya düzeninde ise ön plana çıkan erkek kişiliğinin karşısında kadının dünyevi ve kültürel gücü yeterli olmamıştır. Siyasal alanda olduğu gibi tarım ve zanaat faaliyetlerinin de erkek işi haline dönüşmesiyle ataerkil toplum yapısı baş göstermiştir (Aydınün-Gündoğan, 2018: 54). Tüm bu bulgular da bize Demir Çağı'yla birlikte ilkel toplumlarda hâkim olan anaerkil toplum düzeninin kırıldığını, ataerkil toplum düzenine geçişin başladığını göstermektedir (Sabuncuo, 2019: 4; Doğancı ve Tuncay, 2020: 1326-1327).

Ataerkil toplum yapısına geçişle birlikte ilkel dönemlerin aksine toplum içerisinde gücün ön plana çıkan bir argümana dönüştüğü görülmektedir. İlkel dönemde doğaya karşı güç uygulayan insanlık başarıya ulaşmıştır. Üretimin artması ve zamanla toplayıcılığın değer kaybetmesi, kadının daha az fiziksel güç gerektiren ev işleri ile ilgilenmesi gibi sonuçlar doğurmuş, bu da öncelikle kadın ve erkek arasında güce dayalı bir eşitsizlik oluşturmuştur. Böylece bir cins, toplumda diğerinden daha üstün bir statüye sahip olmuştur. Kadının statüsünün düşmesi güçlünün zayıfı ezebileceği bir ortamı da beraberinde getirmiştir (Tanilli, 2006: 11-30; Şahin, 2020: 16).

Tüm bu gelişmeler sonucunda Mezopotamya'da kadınlar, çoğunlukla ev işlerini yürüttükleri sınırlı bir yaşam tarzına geçmiştir. Bu sınırlı yaşam düzeninde ise kadın cinsi, baskı altında tutulan erkeğin soy bütünlüğünün korunması adına sadakatinden şüphe edilmemesi gereken, evdeki babaya bağlı bir fert haline dönüştürülmüştür (Çelik, 2008: 109). Böylece kuralı koyan erkek cinsi, yine aynı kurallara uyma noktasında kadınların aksine sıkı bir disiplinle denetlenememiştir (Engels, 1980: 68-86). İşlenen her türlü toplumsal ve ahlaki suç, kadın üzerinden değerlendirilmiş, cezası genelde kadın

cinsine uygulanmıştır (Bebel, 1980: 39-77). Öyle ki evin reisi olan baba, çocuklarını, ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi için de yönlendirme hakkına sahip olmuştur. Özellikle hayvanların korunması ve çeşitli tohumların ekiminde, yani tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde, toplum için pragmatik çalışmalara katkı sağlayacak bireyler yetiştirmek, ataerkil toplum düzeninin en önemli özelliklerinden birisi olmuştur. Çocukların fiziksel gayret gerektiren alanlarda çalıştırılması da kız ve erkek çocuklar arasında yeni bir statüsel fark yaratmıştır. Bu sayede erkek çocuklar iş hayatında daha faal duruma gelirken, kız çocukları anne ile evde kalmıştır. Bu durum toplumda, doğacak çocukların erkek olması isteğini de beraberinde getirmiştir. Bu algının topluma nüfuz etmesiyle, aile yaşamında olduğu gibi kabile hatta kabileler arasında da üstünlüğü sağlayanlar genellikle erkek cinsinden seçilmiştir (Erbil, 2008: 60). Mülkiyet hakkına sahip olmak için erkek olmak zorunlu hale dönüştürülmüştür (Çelik, 2008: 08). Anaerkil sistemin aksine, toplumun fizyolojik ihtiyaçlarının karşılanmasını, çeşitli sorumlulukları ve görev dağılımını, aileden başlayarak toplumun her kademesinde gerçekleştiren cins, erkek olmuştur. Dolayısıyla erkeklerin, toplum yararına faydalı birçok üretim tekniği geliştirmeyi başarması ile başlayan süreç, onların toplum içindeki üstün konuma erişmeleriyle son bulmuştur (Reed, 1994: 171; Şahin, 2020: 16-22).

Sonuç olarak ataerkil toplum düzeni sadece bir cinsin diğerine üstünlük kurmasıyla açıklanacak kadar basit bir hadise olarak yorumlanmamalıdır. Ataerkil toplum düzenine göre kadın ve onun cinselliği, evdeki çocuklar ve hanedeki kölelerin hepsi babanın yönetimi altında yaşamak zorunda bırakılmıştır. Ataerkil ailede, denetim ve kontrol mekanizması evin reisi olan babadır. Aynı toplumsal yönetim biçiminin tüm toplum için sistematik bir şekilde genelleştiği anda ise ataerkil toplum düzeninden bahsetmek mümkün olacaktır (Badinter, 1992: 87).

Paleolitik Çağ'dan Mezopotamya'da ilk kentlerin kurulmasına kadar geçen süreçte insanlığın yaşadığı serüven ve hayatın doğal akışının korunması, önce anaerkil toplum düzeninden ataerkiye geçişe neden olmuştur. Ardından ise ataerkil sistemin getirileriyle birlikte toplumda güçlüler ve zayıflar, kadınlar ve erkekler gibi cinsiyetçi etkiyle paralel olarak farklı sınıflar meydana gelmiştir (Sezer, 2018: 37). Anaerkil toplum düzeninde daha barışçıl ve nispeten daha eşit bir toplum yapısı olduğu düşünüldüğünde, anaerkillik ve toplumda sosyal tabakaların olmaması, ataerkil düzene geçiş ve toplum yapısının belirli sosyal tabakalar halinde belirmesi tesadüften öte bir tespit olarak okunmalıdır. Dolayısıyla Sumer coğrafyasında sosyal tabakalaşmanın meydana gelmesinin arka planında yatan önemli argümanlardan biri anaerkil toplum düzeninden ataerkil toplum düzenine geçiş süreci olmuştur. Anaerkil düzenden ataerkil düzene geçiş, toplumda belli sosyal ve cinse dayalı tabakalaşmaların önünü açan ve konu dâhilinde Mezopotamya ve Sumer coğrafyasında sosyal tabakalaşma sürecini başlatan etmenlerden birisi haline gelmiştir.

1.2. Mezopotamya Coğrafyasının Sosyal Tabakalaşma Üzerine Etkileri

İnsanlığın temel ihtiyaçlarından birini oluşturan barınma olgusu için tercih edilen coğrafi alanların birbirinden farklı koşullara sahip olması, yaşanan coğrafyaya uyum sağlayabilmeyi gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle coğrafyayı yakından tanımak o coğrafya üzerinde yaşayan toplumu da tanımak anlamına gelmektedir (Okur, 2017: 3). Bu bağlamda Mezopotamya coğrafyası, eski dünyanın merkezinde yer alan ve günümüze kadar önemini koruyan ender yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Mezopotamya'yı bu derece önemli kılan birçok faktörün arkasında coğrafi özellikleri bulunmaktadır (Dağ, 2020: 112-113). Medeniyet kavramı bu coğrafyadan doğmuş ve insanlığa mal olmuştur. Bu sebeple insanlık tarihini şekillendiren birçok yeniliğin ve tarihsel gerçekliğin Mezopotamya toprakları üzerinde ortaya çıkması, bölgenin coğrafi özellikleri incelendiğinde anlam kazanmaktadır. İlk tarımsal faaliyetlerin Mezopotamya topraklarında gerçekleşmesi, ilk köy kültürü ve akabinde kent devletlerinin ortaya çıkması, en eski dini tapınakların bu bölgede inşa edilmesi, yazının icadı, ilk ticari faaliyetlerin yürütülmesi, siyasi birliğini tamamlamış imparatorlukların oluşturulması, toplumsal kuralların varlığı, yazılı kanunnamelerin oluşturulması ve bu araştırmanın konusunu oluşturan farklı sosyal tabakaların meydana gelmesi bu coğrafya üzerinde yaşanan gelişmelerden bazılarıdır (Dağ, 2020: 2). Dolayısıyla Mezopotamya coğrafyasının ele alınması, bölgede meydana gelen sosyal yapının ve sosyal tabakalaşma sürecinin de aydınlanmasına katkı sağlayacaktır.

Mezopotamya bölgesi üç tarafı dağlarla çevrilmiş, etrafındaki çöllerle denizin birbirinden ayrıldığı doğal bir koruma alanına da sahiptir (Sevin, 1999: 5). Mezopotamya coğrafyası, en kaba haliyle iki nehir arasındaki bölge olarak ifade edilmektedir (Dağ, 2020: 13-14). Bu iki nehir Fırat ve Dicle nehirleridir. Mezopotamya coğrafyası yukarı ve aşağı olmak üzere iki ayrı kısma ayrılarak da incelenmiştir. Bu ayrımın en büyük sebebi her iki bölgenin fiziksel koşullarının birbirinden farklı olmasıdır (Aktürk, 2020: 7). Fırat ve Dicle nehirlerinin, düzensiz rejimleri nedeniyle sularının yükselmesi ve çeşitli taşkınların meydana gelmesi başlangıçta Aşağı Mezopotamya'da yaşamı güç hale sokmuştur. Bu sebeple Mezopotamya coğrafyası sakinleri, yerleşim alanlarını daha yüksek kesime, yani Yukarı Mezopotamya'ya kurmuştur. Böylece, tarımsal verimin üst düzeyde elde edildiği Aşağı Mezopotamya coğrafyasında daha fazla insanın barınması ve beslenmesi sağlanmış, Mezopotamya, büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan stratejik ve önemli bir alana dönüşmüştür. Bu durum ise başta uygun iklimik koşulların coğrafyada mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.

Mezopotamya'yı özel kılan Fırat ve Dicle nehirleri kadar, nehirlerden istenilen düzeyde verim almayı sağlayan sulama kanalları da olmuştur. Güney Mezopotamya coğrafyasındaki yaşam alanlarının birçoğu sulama kanallarının yapıldığı bölgede daha Tunç Çağı'nda ortaya çıkmaya başlamıştır. Mezopotamya coğrafyasında bulunmuş edebi metinlerde, mitolojik anlatılarda ve çeşitli çivi yazılı hukuk metinlerinde de Mezopotamya su kanallarının önemi dile getirilmiştir (Bulut ve

Kurt, 2020: 433-438). Dolayısıyla Mezopotamya’da yaşamın odak noktasında olan sulama olgusunun dini yaşam ile iç içe geçirildiği de bilinmektedir.

Mezopotamya coğrafyasında yer alan sulama kanalları, ekonomik ve siyasi gücü de temsil etmektedir. Hatta su kanallarına sahip olma oranı Sumerli bir kent devletini diğerinden üstün tutmaya dahi yarayan bir argüman olarak kullanılmıştır (Bulut ve Kurt, 2020: 438). Kanallar sayesinde su kaynaklarının kullanımının kolaylaşması, Mezopotamya coğrafyasını diğer coğrafyalara göre gözbebeği konumuna erdirmiş, nehirlerin doğru kullanımı sayesinde elde edilen ekonomik güç, toplumun yapısına sirayet ederek bireysel ve toplumsal güce dönüşmüştür (Hunt vd., 1976: 389; Bulut ve Kurt, 2020: 434). Hatta bu iki nehrin sularının kontrol edilip paylaşılması sorunsalları Mezopotamya coğrafyası için o kadar önemli olmuştur ki bölgede siyasi bütünleşme ve tek devlet olmayı da geciktiren bir olgu haline dönüşmüştür (Ateş ve Ünal, 2004: 30). Ayrıca Fırat ve Dicle nehirlerinden en üst düzeyde faydalanmak, Mezopotamya sakinlerinin bir medeniyet oluşturmalarını kolaylaştırmış, toplumun tüm kademelerini etkilemiş ve en temel ihtiyaçları haline dönüşmüştür (Adams, 1981: 1; Bulut ve Kurt, 2020: 433). Nehrin kontrol altına alınmasıyla gelen ekonomik zenginlik, Mezopotamya toplumunda farklı sosyal tabakaların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Böylece Dicle ve Fırat nehirlerinin ve sulama kanallarının Mezopotamya coğrafyasında oluşturduğu verim, Mezopotamya coğrafyasını sadece ekonomik ve dini konularda değil toplumsal yapının oluşmasında da etkilemiştir (Ateş ve Ünal, 2004: 30).

Mezopotamya toplumlarından Sumerliler, bunun ilk örneğini yansıtan medeniyetlerden olmuştur. Sumer ülkesinde geliştirilen sulama sistemleri sayesinde oluşan tarımsal kazanç, ilk olarak başta dini ve ekonomik gücü elinde bulunduran üst düzey yetkilerle donatılmış bir yönetici tabakasını doğurmuştur (Aktürk, 2020: 18). Mezopotamya coğrafyasında tarımsal üretimin ana maddesini oluşturan suyun tahsisi ve aşırı kullanımından doğabilecek zararların tazmini de üst tabakaya mensup bu yöneticilerin oluşturduğu kanunlarla koruma altına alınmıştır. Bu düzenlemelerin bilinen en eski örneği Urukagina Talimatnamesi’dir. Bu talimatnamede güçlünün zayıfı ezmesinin önüne geçmek, toplumsal düzen ve eşitliği sağlamak için Urukagina’nın (yak. MÖ 2380) Girsu Kanalı’nı kazdırıldığından söz edilmektedir. Üstelik kanal açma işi krallar tarafından tanrının temsilcileri olduklarına dair bir dini inancı dayandırılarak halka, yine halkın refahı öne sürülerek kazdırılmıştır (Bulut ve Kurt, 2020: 432-436). Sumerli yöneticiler, kanalların bakımı ya da onarımından sorumlu görülerek, kaynaklanabilecek herhangi bir aksamayı çözebilmek için ise çeşitli kurallar koymuş, bu kurallar doğrultusunda toplum yararına çalışacak insan gruplarını da belirlemiştir (Hirsch, 1959: 169).

Tüm bunlar Mezopotamya coğrafyasında su kaynaklarının kontrolünü sağlayanlar güç ve otorite olarak tanımlanabilecek her şeyi kendi tekeline almayı başarmış ve coğrafyadan verimin devamlılığını sağlayacak iş gücünü de elde etmeyi başarmıştır (Mendires, 2010: 33). Dolayısıyla Mezopotamya coğrafyasında sosyal tabakaların meydana gelmesinde coğrafyanın doğal avantajı

olan Fırat ve Dicle nehirleri ile akıllı sulama faaliyetlerinin etkisi yadsınamaz bir gerçekliğe dönüşerek, mevcut tabloda coğrafyanın kazanımları ölçüsünde yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki sosyal tabaka olarak toplum yaşamına nüfuz etmiştir.

Mezopotamya'nın iklim koşulları açısından yerleşmeye uygun olması ve dağlarının geçit verme özelliğinden dolayı uzakta ya da yakında yaşayan çeşitli halklar burada bir yaşam merkezi oluşturmak için bölgeye göç etmiştir. Yine tarımsal faaliyetlerin başlangıcında çok önemli bir faktör olan yabani buğday ve arpanın atalarının bu coğrafyada yer alması civarda bulunan halkları bölgeye çekmiştir (Altun, 2009: 152). Buna bağlı olarak, Sami, Hint Avrupa ve Asya kökenli birçok topluluğun Mezopotamya coğrafyası üzerinde istila hareketinde bulunduğu bilinmektedir (Okur, 2017: 3; Dönmez, 2019: 5). Göçlere bağlı sosyolojik değişimler Mezopotamya da önce köy yaşamını ardından ise kurulacak kent yaşamını etkilemiştir. Dışardan gelen göçlerle, özellikle Sumerlilerin Mezopotamya coğrafyasına yerleşmesiyle, bölgede kozmopolit bir toplumsal yapı oluşmuştur. Mezopotamya'daki bu toplulukların köy yaşamının kurulmasının akabinde oluşturdukları sosyal tabakalar ise ortak bir sorumluluk etrafında üzerlerine düşen görevleri, öğrendikleri kader anlayışı adına devam ettirmiştir (Kuzuoğlu, 2007: 186; Dağ, 2020: 128).

Sumerlilerden başka özellikle Sami kökenli halkların bölgeye yoğun kitleler halinde göç etmesi, zamanla Mezopotamya'nın nüfus dağılımını da etkilemiştir (Ateş ve Ünal, 2004: 29). Coğrafi özellikleri sebebiyle Mezopotamya'ya yapılan göçler de bölgede, sosyal sınıf farklılıklara dayanan bir toplum yapısının meydana gelmesine katkı sağlamıştır. Coğrafyada Sumer ve Sami kavimlerin birlikte yer alması meslekleşme, cinsiyet eşitsizliğinin yanında ırksal farklılıklara da dayanan sosyal tabakalaşma şeklini ortaya çıkartmıştır (Kuzuoğlu, 2007: 186; Dağ, 2020: 128).

Coğrafyanın katkıları dolayısıyla Sami kavimlerin bölgeye istilası; Akad ve Amurru göçleriyle farklı ırklar arasında güç yarışını da başlatmış, ırksal değişime bağlı olarak da sosyal tabakalar ve konumlar arasında değişimler ve statü farklılıkları keskinleşmiştir. Bölgeye, farklı coğrafyalardan farklı halkların gelmesi bir kültür dinamizmine neden olmuş tarihteki ilk büyük medeniyet havzası, belki de coğrafyanın bir getirisi olarak Mezopotamya'da bu şekilde meydana gelmiştir (Ateş ve Ünal, 2004: 22; Dağ, 2020: 128). Hatta bu gelişmeler sonucunda Mezopotamya coğrafyasında siyasi birlik oluşturulup devlet dahi kurulmuştur.

Yukarıda aktarılan bilgiler Sumerlilerde sosyal tabakalaşmanın oluşum sürecinde coğrafya faktörünün göz önüne alınması gereken bir argüman olduğu ortaya çıkmıştır. Her şeyden önce Mezopotamya coğrafyası, eski dünyanın merkezinde yer almış bir yerleşim noktası olmuştur. Bölgede tarımın gelişmesi ve bunun sonucunda artı ürün elde edilmesi ekonomik ve sosyal bazı sonuçları beraberinde getirmiştir. Bunların başında ise sosyal tabakalaşma sürecinin başlaması gelmektedir (Altun, 2009: 152). Bunun başlangıçtaki sebebi iklim koşullarının iyileşmesiyle birlikte yaşam için en uygun şartların oluşmasıdır (Kuzuoğlu, 2007: 185; Okur, 2017: 9; Aktürk, 2020: 7).

Haliyle Mezopotamya coğrafyasında yerleşen topluluklar, yaşama uyum sağlamakta daha başarılı olmuştur (Doğan, 2015: 1; Aktürk, 2020: 7). İklim koşullarındaki iyileşme ile suyun yükselmesi ve Fırat ve Dicle nehirlerin buna bağlı olarak alüvyonlu toprak havzasını meydana getirmesi, Mezopotamya'yı özel hale getiren en büyük etmendir (Dağ, 2020: 88-93). Mezopotamya coğrafyasının Fırat ve Dicle nehirlerinin olanakları sayesinde tarım yapmaya elverişli bir toprak yapısına sahip olması, sulama olanaklarının iyileştirilmesi ve kolektif bir çalışma sistemiyle birleşince, bölgedeki tarımsal verim ve üretkenlik üst düzeye ulaşmıştır (Kurt ve Atıcı, 2020: 44). Dolayısıyla tüm toplumun kalkınmasını sağlayacak bir iş bölümünün, sadece üretim artışı için değil ürünün kalitesini çoğaltmak için de gerekli olduğunu fark eden Mezopotamyalılar, topraktan üst düzeyde verim alabilmek için, toplumsal bir bilinçle farklı statülerde de olsalar yaşam alanları için var gücüyle çalışmıştır (Sterba, 1976; 4; Bulut ve Kurt, 2020: 438). Bu durum, toplumda birbirinden farklı meslek ve çalışma gruplarının oluşmasına neden olmuştur. Öncelikle tarımsal faaliyetleri zayıtsız yürütmek için Fırat ve Dicle nehirlerini kontrol altına almayı sağlayacak kanalların yapılması gerekli olmuştur. Bunun için işçiliğe, mühendislik faaliyetlerine sonrasında ise kanalların hizmeti, bakımı ve onarımı için de başka çalışma gruplarına ihtiyaç duyulmuştur. Mezopotamya coğrafyasında oluşturulmuş hukuk metinlerinden de anlaşılacağı üzere kanalların kullanım alanları ve bunun suistimal edilmesi halinde uygulanacak cezalar da belirtilmiştir. Bu durum kanalların bakım ve onarımını yaparken, halktan daha üst bir sosyal tabakanın, bu işin denetim ve ceza yöntemine karar verdiğinin göstergesi olmuştur. Bu durum hem suyun kontrolü noktasında hem de tahılla gelen zenginlik sonucunda toplumda farklı statülere sahip tabakaların varlığını da açıklamaktadır (Ateş ve Ünal, 2004: 22). Böylece coğrafyanın getirileri, yöneticilerin toplumsal kurallar koymasına ve bu kurallara uyum sağlamakta yükümlü daha alt statüde yer alan bir başka toplumsal tabakayı doğurmuştur. Tarımda sulama kanallarının yapılması ve işleyişine bakıldığında toplumda kuralları uygulatan ve uygulayan iki sınıfın yönetenler ve yönetilenler olduğu açıktır (Bulut ve Kurt, 2020: 438). Bunun yanı sıra; tarımsal faaliyetler yürütülürken, çiftçilere ve onları koordine edecek sosyal gruplara da ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca tarladan elde edilen verimden fazlasıyla yararlanıp, toplumu organize etmeyi başarmış bireylerin varlığı da bilinmektedir.

Tarımsal verimi arttırmada, işçilik faaliyetleri kadar önemli olan diğer bir faktör de işçiliğin bir üst otoriteyle denetlenmesidir. Bu üst otoriteye bağlılığın oluşması da saygınlıkla bağdaştırılmıştır. Dolayısıyla toplumda genellikle dini ve siyasi yönden saygınlığı kazanmış bir üst otorite, denetimi sağladığı gibi iktidar sahibi olmayı da başarmıştır. Toplumun önde gelenlerinden olduğu bilinen bu kişiler, dini meşruiyet kisvesi altında her türlü imkânı ve gücü elinde bulunduran bir sosyal tabakayı ifade etmektedir (Kurt ve Atıcı, 2020: 45).

1.3. Kır Yaşamından Kent Yaşamına Geçiş, Kentleşme Olgusu ve Devletin Ortaya Çıkış Süreci

Kır yaşamından kent yaşamına geçiş, Mezopotamya topluluklarında sosyal tabakalaşmayı etkileyen önemli faktörlerden biridir. Kentleşmeyle birlikte eski medeniyetler farklı yönetim organizasyonlarına geçiş yapmış; yöneten ve yönetilen olmak üzere iki farklı sosyal tabaka ortaya çıkmıştır. Sosyal sınıf farklılıklarının devlet kavramını ortaya çıkardığı düşünüldüğünde, kır yaşamından kent yaşamına geçişin, sosyal tabakalaşmanın da başlangıcı noktasında önemli bir tarihsel neden olarak ön plana çıktığını ifade etmek mümkündür (Altun, 2009: 16).

Yerleşik yaşamın başlangıç noktası olan Mezopotamya ve özellikle Güney Mezopotamya toprakları, yerleşik yaşama geçmek ve kentleşme için uygun bir yapıya sahipti. Ayrıca Mezopotamya'nın coğrafi yapısı, yerleşik düzenle ortaya çıkan tarımsal yeniliklerin kolayca uygulanabilmesi için de oldukça elverişlidir. Sulu tarım, tohum ve bitki yetiştiriciliğinin ilk olarak bölgede gerçekleştirilmesi de bunun en belirgin örneklerinden olmuştur. Tarımsal faaliyetlerdeki bu başarı, zamanla iş gücü ihtiyacını arttırmıştır. Böylelikle ihtiyacın giderilmesine yönelik tarımsal faaliyetlerle uğraşmada yektin bir uzman sınıf doğmuştur. Elde edilen gelir ve buna bağlı olarak nüfusun artışı ise toplumsal kargaşayı önlemekte yetkin yöneticilerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla kır yaşamından kent yaşamına geçiş sürecinde yaşananlar, sadece yerleşik bir toplum ve kentleşme sürecini değil toplumsal ve sosyolojik çeşitli devrimlerin gerçekleşmesini de içeren dinamik bir süreci kapsamaktadır (Tekin, 2014: 28-29).

İklim koşullarının düzgün bir rejim sağlamasına paralel olarak da köylerde ilk olarak ekim alanları ve tarım arazileri oluşturulmuştur. Köylülerin ekim döneminde Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınlarını kontrol edememesi, zamanla Neolitik köylerde tarım faaliyetlerini durdurma noktasına getirmiştir. Tarımla uğraşmaya başlayan ve yerleşim yerini de bu alana taşıyan Mezopotamya toplumları için sel taşkınları yaşamı tehdit eder konumuna gelmiştir. Bu tehdidin ortadan kalkmasının arka planında ise sulama olgusunun geliştirilmesi olduğunu düşünülmektedir. Zira verimi arttırmak için kanallarının oluşturulması, kanalların her türlü temizliği ve bakımının sağlanması ve denetlenmesi kendi başına oluşmamış, toplumun tamamının uğraşı ve bu uğraşların bir denetim mekanizmasından geçirilmesiyle mümkün olmuştur. Bu denetim ise örgütlü bir devlet yapısıyla sağlanmıştır (Ateş ve Ünal, 2004: 21).

Sel baskınlarının bentlerle ve kanallarla kontrol altına alınması, tarımsal verimliliği arttırdığı gibi idari bir mekanizmanın ve bürokrasinin oluşmasını da sağlamıştır (Kılıç ve Eser, 2019: 536). Bu olgu hidrolik toplum fikri ile de örtüştürülecek olursa, kentlerin meydana getirilmesinde toplum içindeki iş bölümü, merkezîyetçi bir yapının oluşturulması, bürokratik ve idari yapının faal konuma getirilmesi etkin faktörlerden bazılarıdır (Eser, 2014: 23-24). Sulama olgusunun da gelişmesiyle tarımsal faaliyetlerde ilerleme yaşanmış, bu sayede artı ürün elde etmek kolaylaştırılmıştır (Kılıç ve

Eser, 2019: 536). Artı ürünün elde edilmesiyle toplumun ihtiyacından fazla yiyecek stoğu oluşturulmuştur (Nasır, 2002: 4). Bu durum toplumda belli bir refah seviyesi oluşturarak nüfus patlamasına yol açmıştır. Dolayısıyla hidrolik toplum fikri ile ortaya çıkan tarımsal zenginlik, nüfus artışıyla neden sonuç ilişkisi etrafında değerlendirilmelidir (Kılıç ve Eser, 2019: 536).

Artı ürün ve nüfus artışıyla şekillenen değişim, kırsal yaşamından kent yaşamına geçişin kapısını aralamıştır (Kılıç ve Erdem, 2015: 1). Neolitik köylerde yaşanan nüfus artışı zamanla yönetilme ihtiyacını doğurmuştur. Toplumda sadece yönetilme ihtiyacı değil her farklı kesimin farklı işler üzerinde uzmanlaşmasına olan ihtiyaç da her geçen gün artmıştır (Yıldırım, 2021: 332). Mezopotamya coğrafyasında toplumda yaşanan nüfus patlaması, hizmet alma talebini üst seviyeye çıkarmıştır. Kırdan kente geçiş ise tam olarak bu aşamada yaşanmıştır. Köyde kendi ekim alanına ve erzağını yetiştirenler kent yaşamında iş bölümünün gereği olarak işlerine yabancılaştırılmış işçi gruplarına dönüşmüştür. Bu aktarımı yapanlar ise ticaret yapanlar olmuştur. Bu sistem; rekabeti ve beraberinde servet biriktirmeyi, gücün ve zenginliğin bir kişinin tekeline geçmesini de sağlamıştır. Böylece toplumun ihtiyaç duyduğu talepler yerine getirilirken toplumsal sınıflar daha belirgin bir şekilde oluşmaya başlamıştır (Yaş ve Güler, 2016: 6).

Böyle bir yapılanma içerisinde toplumun önde gelen bireyleri, toplumsal hayatı da yönlendiren ilk yöneticiler konumunda olmuştur. Toplumu yönlendiren bu yöneticilere toplumun zor durumda kaldığı olağanüstü hallerde daha çok ihtiyaç duyulmuştur. Mezopotamya'da sıklıkla yaşanan su taşkınları ve çeşitli müşkül durumlarda toplumun kendisini emanet ettiği bu yöneticiler, dini olarak da belirli bir otorite seviyesini sağlamış olan rahiplerden seçilmiştir. Siyasi otoriteyi eline almış kişiler ise olağan hallerde de bu yönetimi elinde tutmayı amaçlamıştır. Böylece toplumun yöneticisi olanlar, sosyal, dini ve ekonomik yapının da başına geçebilmiştir (Chadwick, 1996: 20-27; Huot vd., 2000: 75; Ateş ve Ünal, 2004: 23; Belfer-Cohen ve Goring-Morris, 2011: 209-220; Zeder, 2011: 221-235).

Mezopotamya coğrafyasında, artı ürünün meydana gelmesi, korunması, denetlenmesi ve saklanması için de çeşitli sistemler oluşturulmuştur. Bunlar milis sistemi, ruhban sistemi ve meslekleşmedir. Bu sistemlerin oluşması ise birbirinden farklı statülerde olan sosyal tabakaları ifade etmektedir. Dolayısıyla MÖ 4. bin yılda başlayan bu süreç, sadece kentleşmeyi değil sınıfsal farklılıkları içeren bir toplum yapısının oluşmasına da yol açmıştır. Bu sınıfsal yapı içerisinde rahipler ve askerler ise yönetici konumunda bulunmuştur (Ateş ve Ünal, 2004: 29).

Ruhban sınıfının varlığıyla tarımsal faaliyetler daha kolay denetlenmiştir. Bu sayede, tarımsal faaliyetleri yürüten Mezopotamya toplumlarında hesaplama işiyle alakalı bilim dalları geliştirilmeye başlanmıştır (Yaş ve Güler, 2016: 5). Astronomi, matematik ve mühendislik faaliyetlerinin yanı sıra, tarımsal ekonomiye bağlı olarak zanaatkarlar sınıfı da meydana getirilmiştir. Böylece ruhban sınıfının yanında farklı meslekleri icra eden yeni bir sınıf daha oluşturulmuştur. Bu gruba ait insanlar

ise genellikle çömlekçilik, dokumacılık gibi meslekleri yürütenlerden meydana gelmiştir (Kılıç ve Eser, 2019: 536). Daha sonra toplumun ihtiyacına bağlı olarak adalet, sağlık, gastronomi, eğitim gibi birçok farklı alandan meslek edinmiş olanlar bu alana dâhil olmuştur (Kılıç ve Erdem, 2015: 5-6). Tarihler MÖ 3000'lere geldiğinde Mezopotamya topraklarında, kendi kendine yetebilen ve çiftçilikle uğraşan köylülerin yanında çeşitli mesleklere sahip ve başlarında yöneticilerin bulunduğu toplumsal katmanlaşmanın net bir şekilde görüldüğü bir toplum yaşantısı ortaya çıkmıştır. Hatta Childe'ye (1996: 104-105) göre bu dönemde ikinci kentsel devrim de yaşanmış, nüfus patlaması ve dış ticarete varan bir ekonomi bilinci de Mezopotamya coğrafyasında oturtulmuştur. Meslekleşmedeki çeşitlilik, tarımsal faaliyetlerin yolunda gitmesi sonucu meydana gelen refah sayesinde oluşmuştur. Sonuç olarak toplumun organizasyonlu ve sınıflı bir yapıya bürünmesinde, kır yaşamından kent yaşamına geçiş ve akabinde yaşanan devletleşme süreci bir hayli etkili olmuştur (Yaş ve Güler, 2016: 4-6).

Neolitik Devrim kuramının aksine kent yaşamının başlamasını dini donelerle açıklayan bilim insanları da mevcuttur (Eser ve Kılıç, 2017: 415). Bu görüşü destekleyenler için din, bireysel olarak insanların yaşamına şekil verdiği gibi toplumsal her türlü organizasyonun da en değerli parçalarından biri olarak değerlendirilmiştir (Wach, 1987: 8-9). En önemli yerleşim merkezlerinin ve sosyal hayatın tapınakların etrafında şekillenmesi de bu görüşü destekler nitelikte bir tespit olarak göze çarpmaktadır. Collins'e (2016:66) göre insanlar; yaratılış gereği önce inanmışlardır ve bunu göstermek için tapınaklar inşa etmişlerdir. Bu tapınaklar yaratıcıların gücünü vurgulamak amacıyla devasa boyutlarda inşa edilmiştir. Tapınakların her türlü yapım ve onarım süreçlerini yürütmek ise tapınak etrafında toplanan insan gruplarına düşmüştür. Yine Collins (2016:66) tapınak etrafında şekillenen kalabalık nüfusun, yaşamlarını idame ettirebilmeleri için tarımsal faaliyetlerde bulunması gerekli olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla tarımsal faaliyetler bir zorunluluktan ortaya çıkmıştır. Bu görüşü destekler nitelikte bazı arkeolojik çalışmaların da yapıldığı bilinmektedir. Özellikle Göbekli Tepe'de kent yaşamının tapınaklar etrafında şekil almasının ortaya çıkarılması bu savı destekler nitelikteki delillerden olmuştur (Eser ve Kılıç, 2017: 416).

İnsanların inançları sebebiyle tapınak yapması ve yapılan tapınağın tanrının gücünü simgelercesine devasa boyutlarda olması, burada uzun süre ikamet edecek bir işgücü anlamına gelmekteydi. Sadece tapınak yapımı değil bakım ve onarımı için de tapınak etrafında bir yaşam şekli oluşması zorunluk haline dönüşmüştür. Bu da tapınak etrafında sosyal bir yaşam ve bu sosyal yaşamı oluşturan insan grupları arasında farklı sosyal sınıfların doğmasına neden olmuştur. Dolayısıyla avcı toplayıcı insan grupları inançları gayesiyle tapınak etrafında yerleşmişler ve yerleşik yaşam tarzının varlığı ile değil inanma dürtüsü sebebiyle toplumların yaşamına dâhil olmuştur (Eser ve Kılıç, 2017: 435).

Her ne sebeple olursa olsun kır yaşamından kent yaşamına geçiş Neolitik Çağ'ın yaşama getirilerinin akabinde oluşmuştur. Kentlerin meydana gelmesinde kollektif toplumsal bilinç ve beraberinde iş bölümü, bu iş bölümünü denetleyen bürokratik ve idari yapılanma, olmazsa olmaz

etkenler olarak ön plana çıkmıştır. Tüm bunlar sonucunda yönetenler ve yönetilenler gibi toplumsal tabakalar meydana gelmeye başlamıştır. Ekonomik ve sosyolojik tüm bu gelişmeler de devletin oluşumuna ön ayak olmuştur.

Yani devletin ortaya çıkışı, üretilen her türlü malın çeşitli sebeplerden dolayı daha fazlasına erişen ve bundan dolayı ekonomik olarak üst noktada yer alan grupların elindeki gücü yasal olarak da korumak istemesinden kaynaklanmıştır. Devletin varlığı, askeri bir korumayı beraberinde getirmiş böylece toplumsal yapı içerisinde orta ve alt tabakada yer alan bireylerin devletin otoritesine isyan etmesinin önüne geçilmiştir. Böylece devletin varlığı ve aynı zamanda gücü elinde bulunduranların da yine devletin üst kademelerinde yetkin kişiler olması, sınıfsal çatışmaların oluşmasını önlemiştir. Bunun yanında gücü elinde bulunduranların refahının da teminatı olmuştur. Doğal olarak kentleşme, sosyal tabakaların ortaya çıkması ve akabinde devletin inşası, toplumda statüsel geçişkenliği sınırlamıştır (Altun, 2009: 194).

Kent devletlerinin oluşumunu askeri kuramla birlikte kentin içerisinde güvenliği sağlamak maksatlı açıklamak da mümkündür. Buna göre üst otorite olarak askeri sınıf görülmüş, onların sağladığı güvenlik sebebiyle de kent devletleri meydana getirilmiştir. Fakat devletin oluşum sürecini sadece dini ve ekonomik gerekçelere dayandırmak ne kadar eksik kalacaksa bu durumu askeri kuramla açıklamak da eksik bir tespit olarak değerlendirilmelidir (Altun, 2009: 143-145; Kılıç ve Eser, 2019: 538). Yani devlet, çeşitli insan gruplarının toplumsal yaşamı daha organize bir biçimde yaşaması uğruna oluşturulmuştur ve bu da gündelik yaşamı daha sistematik hale getirmiştir. Fakat bu kurumsallaşmanın belki de ortaya çıkışı bile, toplumun üst katmanlarının elindeki gücü istikrarlı hale dönüştürme isteğiyle açıklanmaktadır (Altun, 2009: 22).

Yukarıdaki açıklamalara ek olarak Mezopotamya topraklarında kent devletlerinin ortaya çıkışını, yerleşik yaşam düzeni süren çiftçilerle göçebe hayatı benimsemiş çobanlar arasındaki mücadelenin bir sonucu olduğunu düşünen görüşler de bulunmaktadır. Buna göre yerleşik yaşama geçiş ve kent devletlerinin ortaya çıkması sürecinde çiftçiler tarımsal faaliyetlerle meşgul oldukları için kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretebilirken, çobanlar ise kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayacak üretimi gerçekleştirmede zorluk çekmiştir (Düvenci, 2018: 114). Bu durum göçebe çobanların ihtiyaçlarını karşılamak uğruna çiftçilerin ürünlerini yağma etmeye kalkışmasına sebebiyet vermiştir. Mezopotamya’da yapılan kazı çalışmaları da bu görüşü destekler nitelikte delillere sahiptir. Mezopotamya’nın büyük tarım havzalarının çoğunun yüksek surlar ile çevrilmesi, çiftçilerin ürünlerini korumak için aldığı tedbirlerden biri olarak düşünülmektedir (Uygun, 2015: 40). Çiftçiler ve çobanlar arasında yaşanan bu mücadele Mezopotamya’da devletin, yönetenler ve yönetilenlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ortaya çıkan sonuca göre bu mücadelenin kazananı çobanlar olmuştur. Çobanların kazanmasının en büyük göstergesi ise Mezopotamya topraklarındaki sınıflı toplum yapısının ve akabinde devletin ortaya çıkmasıdır. Anlaşılan o ki çiftçiler, çobanların yağma faaliyetlerine direnememiştir. Aksi halde toplumsal yapıda herhangi bir değişim yaşanmaz, her aile

kendine yeter şekilde kolektif toplum bilincinden uzak üretim yapmaya devam ederdi. Fakat bu değişimle, dünya tarihinin en büyük kırılmalarından biri yaşanmıştır. Çobanlar yalnızca artı ürünü ele geçirmemiş, ürün ve refah payının devamlılığı gereği, çiftçilerin yerleşik yaşamını da takip etmişlerdir. Çobanlar da yerleşik yaşamı benimsemişler böylece yerleşik yaşam daha fazla bir nüfusu barındırmaya başlamıştır. Çobanların tarımsal faaliyeti uygulama konusunda eksikliklerini bilmeleri ise yerleştikleri noktalarda çiftçileri yok etmelerine engel olmuştur. Çobanlar çiftçileri yok etmek ya da yerinden etmek yerine daha fazla üretim sağlamaları için onlara baskı uygulamıştır. Bu sayede toplumun genelinden daha güçlü bir askeri sınıfın oluşması, göçebelerin varlığıyla gerçekleşmiştir (Düvenci, 2018: 115). Dolayısıyla Mezopotamya’da yönetici sınıfın doğuşu, yani toplumda yöneten ve yönetilenler olmak üzere iki tabakanın belirmesi zamanla devlet mekanizmasını doğurmuştur (Uygun, 2015: 40). Bu tarihi seyir ise çobanlar ve çiftçiler arasındaki mücadelenin sonucunda meydana geldiği de düşünülmektedir.

Sonuç olarak; kentleşme sürecinde yaşanan hadiseler, toplumun farklı sosyal sınıflara ait bireylerden meydana gelmesine ve birbirinden bağımsız kent devletlerinin oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Hidrolik toplum fikri ve tarımsal faaliyetler sonucu oluşturulan hayvancılığın da iletilemesiyle farklı mamul ürünleri ihtiyaçtan fazla üretilmiştir. Artı ürünün devamlılığı ise kolektif bir bilinç ve iş bölümü sonucu ortaya çıkan hiyerarşik bölünmenin önünü açmıştır. Kentli yaşam organizasyonun sağlanması, devletin oluşumu ve devamlılığı ile mümkün olmuştur. Bu oluşum ve devamlılığı ise toplumun üst tabakasına dahil olan yöneticiler gerçekleştirmiştir.

En nihayetinde kentleşme sürecine katkı sağlayan her etken kent devletlerinin meydana gelmesine de katkı sağlamıştır. Her ne sebeple olursa olsun Mezopotamya’da Sumerli kent devletlerinin oluşturulmasıyla birlikte ise; tarımsal zenginlik daha sistematik bir şekilde yönetilmiştir. Zamanla refah boyutunun artması ile halkın bir kısmı tarım yapmaktan vazgeçmiş, beceriyi gerektiren daha bireysel işlerde çalışmaya başlamıştır. Bu durum, toplumda tüccarlar ve zanaatkârlar olarak adlandırılacak yeni sosyal sınıflar doğurmuştur. Bunlardan tüccarlar, Mezopotamya’da olan ürünlerle olmayanları ticaret yoluyla değiştirmeyi başarmıştır. Zanaatkârlar içerisinde marangoz veya kuyumcu olanlar da tüccarların sayesinde Mezopotamya’da olmayan ağaç ve maden gibi ürünlerle iş yapmaya başlamıştır. Böylece tarımsal hayat dışında yeni etki alanlarının oluşturulması, kentli yaşam sayesinde insanlığa kazandırılmıştır. Bu durum ise Mezopotamya’yı bir medeniyet haline getiren unsurlardan birisi olarak değerlendirilmektedir (Bookchin, 1999: 45-63; Altun, 2009: 23-25).

1.4. Sumer Kent Devleti Modeli’nin Oluşması ve Yazının İcadı

Sumer kent devletlerinin oluşturulması, zamanla Mezopotamya coğrafyası için toplum yaşamının en önemli unsuru haline gelmiştir. Öyle ki Sumer kentleri, içerisinde yaşayan toplumun maddi ve manevi ihtiyaçlarının giderildiği önemli merkezler haline dönüşmüştür (Mieroop, 2006:

39; Garfinkle, 2013: 100; Tekin, 2014: 28-29). Birbirinden bağımsız düz ovalarda kurulmuş kentler, dış saldırılardan korunmak amacıyla surlarla çevrili bir şehir planlamasına sahiptir. Tanrısal gücün simgesi olan tapınaklar ise şehrin kalbinde yer alan devasa yapılar olarak varlık göstermiştir. Kent merkezinin nispeten daha dışında kalan bereketli topraklar ise tarımsal üretim ve zirai faaliyetlerin yürütüldüğü alanlar olarak konumlandırılmıştır (Tekin, 2014: 35). Kent merkezine uzak civardaki tarlalardan elde edilen mahsul, kentin merkezinde yer alan tapınaklara teslim edilmiştir. Bundan dolayı Sumer kentlerini tapınak kent olarak da tanımlamak yanlış olmayacaktır. Zira Sumer gündelik yaşamı tapınağın etrafında şekillenmiştir. Sumer kentli yaşamının en önemli özelliklerinden birisi tapınak-devlet ilişkisinin adeta bir bütün olarak şekillenmesidir. Henüz modern anlamda laik bir devletten bahsetmenin mümkün olmadığı Sumer Kent Devletleri Dönemi'nde tapınaklar dinin, ekonominin ve hatta yönetimin merkezinde yer almıştır (Huot vd., 2000: 74, 254; Ateş ve Ünal, 2004: 38; Horunlu, 2017: 26). Dolayısıyla Mezopotamya coğrafyasında kurulmuş Sumer medeniyeti için tapınak kentlerin temel dayanak noktası, din ve inanç eksenli belirlenmiştir.

Mezopotamya'da ve Sumerlilerde yaşanan toplumsal sınıf farklılıklarının benzerini, yaratıcı-insan ilişkisinde de görmek mümkün olmuştur. Toplumda yer alan alt tabaka-üst tabaka ilişkisi içerisindeki temel yaklaşımlardan olan efendi-köle ilişkisi bunun en bariz örneklerindendir. Kölelerin, yaşamın devamlılığını efendisini kızdırmamak üzerine kurulu olduğuna dair inançla, efendisine hürmet ettiği gibi; insanlar da tanrı-tanrıçalara hürmet etmiştir. Yani insanlar, ilahları ve tapınağı kızdırmamak uğruna, tapınağın tüm ihtiyaçlarının karşılanması için ellerinden geleni yapmışlardır (Kurşun-Cengiz, 2014: 22). Buna ek olarak, yaratıcılar dünyasında yaşananlar da Sümerlilerin sosyal tabakalaşmasını vurgulayan şekilde betimlenmiştir.

Sumer tanrıları ve tanrıcaları insan görüntüsünde olup, ilahi güçleriyle insanlardan ayrılmaktadır. Sumer inancına göre; ilahlar da insanlar gibi evlenebilir, çocuk sahibi olabilir, hastalanabilirdi. Sumerlilerin inancında, yaratıcılar ve insanlar arasında yalnızca fiziksel benzerlik değil duygusal benzerlikler de söz konusudur. Tanrılar ve tanrıçalar da kızar, üzülür, sevinir ya da öfkelenirlerdi (Çığ, 1994: 686). Sumer Panteonu'nda, yeryüzündeki insan yaşantısına benzer şekilde, daha üstün pozisyonda yer alan tanrı ve tanrıçalar olduğu gibi, daha alt pozisyonda görevli tanrı ve tanrıçaların varlığı da göze çarpmaktadır. Bu durum inancın, Sumer gündelik yaşantısındaki yansımalarının en bariz örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Gökyüzünde yaşananlar aslında tanrı ve tanrıçaların ölümsüz olması dışında, yeryüzünde yaşananlarla çok benzerdir. Bu çalışma bağlamında,

Sumer toplumunda yer alan sosyal tabakalaşmayı ve hatta cinsler arasındaki eşitsizliği de ilahların yaşamında görmek mümkündür. Tanrı ve tanrıçalar da belirli hiyerarşik düzen içerisinde üzerlerine düşen rol ve sorumlulukları yerine getirmiştir. Yine Sumer toplumlarında, yönetenlerin pozisyonuyla ilgili de çeşitli tespitleri, Sumer Panteonu ve bunun yönetilenler üzerindeki kabullenışı ile açıklamak mümkün olmuştur. Yaratıcıların gökyüzündeki hâkimiyetinin bir benzeri yeryüzünde oluşturulmuştur. Ana tanrılar ve tanrıçalar, diğer tanrılarla beraber nasıl gökyüzünü yönetiyorsa,

yeryüzünde yer alan en üst otorite kral ve soylular da aynı şekilde yeryüzünü yönetmekle mükellef tutulmuştur. Üstelik zigguratların (tapınakların) gökyüzüne daha yakın olması için yüksek ve devasa boyutta inşa edilmesi de simgesel olarak bu görüşü Sumer toplumundaki yönetilenlere aşılamıştır (Kılıç ve Eser, 2019: 522-526). Bu inanışın tüm topluma sirayet etmesi ile devlet anlayışı ve kralın otoritesi, dini ideolojiyle kontrol altına alınmıştır. Böylece kutsal devlet inanışı sürdürülebilmiştir. Sumer gündelik yaşantısında, oluşabilecek her türlü aykırılığın ve isyanın önüne geçmek de bu yolla mümkün hale getirilmiştir (Kılıç ve Eser, 2019: 541). Dolayısıyla Sümer Kent Devletleri Modeli'nin toplumsal bir örgütlenme merkezi olarak ortaya çıkmasında, dini işleyişin önemini vurgulamak yerinde bir yaklaşım olmuştur (Memiş, 2012: 22).

Din eksenli Sumer Kent Devletleri Modeli'ni toplumsal bir örgütlenme merkezi olarak ele almak, yönetim organizasyonunu yürütenleri tanımakla sağlanacaktır. Kent devletlerindeki yönetim organizasyonunu yürütenlerle ilgili çeşitli terimler, çivi yazılı veriler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. *En*, *Ensi* ve *Lugal* unvanları bunlardan en dikkat çekicileridir. Bu unvanların yalnızca devleti yöneten kişileri değil, dini otoritenin başını da temsil etmesi, tarihçilerin hemfikir olduğu bir tespit olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Erken Hanedanlık I Dönemi'nde (MÖ 2900-2750) yönetimin başında yer alan kralın bütün yetkiye sahip olamamasından, gücünü sınırlandıran bir tapınak hiyerarşisinin olduğu ortaya çıkmaktadır (Altuncu, 2011: 71).

Tapınak kent modelini geliştiren Sumerliler, bu modelden en pragmatik ölçüde yararlanmıştır. En başta insanların, tüm kazancını tapınağa bırakması ve ihtiyaç halinde başvurulacak ilk yerin tapınak olması, toplumun tapınağa karşı teslim olmasına yol açmıştır. Sumerlilere göre doğru olan da budur. Sumer inancında insanlar da tanrının malı olarak görüldüğünden tanrının evi olan tapınak, yalnızca kutsalların değil tüm kazançların toplandığı yer olarak da görülmüştür. Tapınağın saklama alanlarında biriktirilen et, süt ve ekin gibi her türlü ürün, toplumun fertleri arasında bölüştürülmüştür (Kaymak, 2011: 29-30). Tapınak yönetimi bu mamullerin bir kısmını (toplumun ihtiyacı karşılandıktan sonra) kendi ihtiyaçları ve ilahlara sunulacak adaklar için ayırmıştır. İhtiyaç fazlası ürünler ise; Mezopotamya coğrafyasında bulunmayan maden ve kereste gibi ürünlerin tedariki için kullanılmıştır (Memiş, 2019: 118). Tüm bu sistem, ürünlerin kontrol, güvenlik ve dağıtımından sorumlu tapınak memurları tarafından büyük bir titizlikle yürütülmüştür (Memiş, 2021: 6-7).

Tapınak görevlileri tarafından titizlikle gerçekleştirilen bölüştürme işlemi, tapınak etrafında görev yapan herkesi demokratik ve adil bir düzenle işlerin yürütüldüğüne inandırması açısından önemli olmuştur. Tapınakların varlığı kentin tüm yaşamının tedariki konumunda olan ekonomik bir merkeze işaret etmektedir. Bunun yanında tapınaklı kent yaşamı; siyasi bir örgütlenmenin ve sınıfsal farklılıkların mevcut olduğu bir toplum yaşamını da vurgulamaktadır (Kaymak, 2011: 29-30).

Sumerli kent devletleri, modern dünyanın bakış açısına göre teokratik devlet sosyalizmi adı verilen bir sistemle yönetilmiştir (Eser ve Kılıç, 2017: 424). Kent devleti sisteminin uygulandığı

dönem için geçerli olan bu komünal ekonomik sistemin, toplumsal tabakalaşmanın da etkisiyle her geçen gün daha liberal bir sisteme dönüştüğü de düşünülmektedir (Belecen, 2015: 79-80). İşte Sumerliler, teokratik sosyalizm anlayışının sonuçları sebebiyle dünya tarihinin en büyük yeniliklerinden birisi olan yazının icadını MÖ 3200 dolaylarında gerçekleştiren bir medeniyettir (Memiş, 2019: 118).

Tapınak içerisindeki ürünlerin taksimi, sadece yazının icat edilmesine değil hesaplama işinde uzman ve devlet idaresini bilen bürokratik bir sınıfın doğuşuna da neden olmuştur. Dahası yazının icadı sayesinde Mezopotamya topraklarında birçok yeni meslek grubu oluşmuş ve sosyal tabakalaşma sürecine katkı sağlamıştır.

Yazının icadı ile Sumerlilerde ayrıca yazıcılar sınıfı doğmuş, bu sayede eğitim-öğretim verilen okulların varlığı ve yaygınlaştırılması takip edilebilmiştir (Ateş ve Ünal, 2004: 35; Mendires, 2010: 26-27). Yazının varlığının zamanla toplumun üst kesimine ait bir ayrıcalıklar dünyası sunduğunu da belirtmek yerinde olacaktır (Özgül, 2011: 404). Yazının gelişim süreci tamamlandıktan sonra yönetici kadrolar arasında yaygın kullanımı, bürokratik kontrolü de kolaylaştırmıştır (Tekin, 2014: 42). Yazının bürokratik yaşama dâhil olması ile Sumerlilerde yönetenler tabakasına dâhil olan rahip memurlar, kayıt altına alma işlemini sistematize etmiştir (Ateş ve Ünal, 2004: 24).

Yazının icadı ile Sumer ülkesinde meslekleşme süreci de hızlanmıştır. Başta tarımsal faaliyetlerle ilgili meslekleşme başlasa da zamanla sanat ve bilim alanında da yeni meslekler Sumer sosyal yaşamına dahil olmuştur (Shırınzada, 2021: 47). Yazının icadı sonucunda oluşan bürokratik düzen ve meslekleşme, toplumun farklı tabakalarına yeni bireyler dahil ederken, her mesleği yapanın toplumdaki konumuna uygun bir bölgede ikamet etmesini de beraberinde getirmiştir.

Sonuç olarak Sumer Kent Devletleri'nin varlığı, Mezopotamya'daki kentleşme olgusu ile birebir bağlantılı olmuştur (Altun, 2009: 65). Sümerliler su kaynaklarının kullanımındaki başarıları sayesinde üretebilme yetisine sahip olmuş, tarımsal faaliyetlerin zorunluluğu ise onları bulundukları konumda yerleşmeye itmiş, böylece onlar, kır yaşamı terk ederek yavaş yavaş kentleşme sürecine geçmişlerdir. Sumer tarım arazilerinden elde edilen verim ve artı ürün, sosyal refaha yola açmış, yaşanan nüfus patlaması birbirinden farklı kent devletlerinin oluşmasına neden olmuştur. Kentin varlığı ve devamlılığı yönetici tabaka denilen gücü elinde bulunduranlarla sağlanmıştır. Sumer kentlerini korumak altında kendi otoritelerini de sağlamlaştırmak için surlar ve zigguratlar gibi büyük yapıları organize eden üst tabaka mensupları, konaklı bir kent merkezi oluşturmayı başarmıştır. Sumer Kent Devleti modeli içerisinde yaşayan halk böylece, verimin artışı için su kanalları açmaktan, elde edilen tarımsal ürünleri tapınağa bağışlamaktan ve ilahlarını memnun etmek için büyük inşaa faaliyetlerine girişmekten geri durmamıştır (Memiş, 2012: 22).

Mezopotamya bölgesinde toplumu oluşturanların çeşitli tabakalara ayrılmış yapısının ortaya çıkması, işte bu gelişmelerin etkisiyle Sumerliler tarafından gerçekleştirilmiştir. Kent yaşamı içerisinde sosyal statülerin belirgin bir biçimde göze çarptığı Sumer Kent Devletleri Dönemi'nde, Mezopotamya coğrafyası bariz şekilde kentli yaşamın dünyadaki temsilcisi konumuna gelmiştir (Huot vd., 2000: 81; Ateş ve Ünal, 2004: 38).

İKİNCİ BÖLÜM

2. SUMERLİLERDE ÜST TABAKA

Sumerlilerde üst tabaka, Sumer kaynaklarında *awilum* terimiyle aktarılmıştır. Bu tabakada yer alan bireylerin toplumun büyük bir kısmından ayrılarak, her türlü genişletilmiş hakka ve özgürlüğe sahip bir pozisyonda yer aldıkları düşünülmektedir (Tutkaoğlu, 2020: 220).

Aslında Sumer inancına göre her şeyin en üstün olanı, tanrı ve tanrıçalardan oluşan yaratıcıların dünyasına aittir. Sumer toplumunda yaratıcıların dünyasını aktaran kaynaklarda da bu üstünlüğün tanrı ve tanrıçaların yetkinliğine göre değiştiği aktarılmıştır. Dolayısıyla Sumer toplum yapısında zuhur bulan sosyal tabakalaşma ve cinsiyet eşitsizliğine dayanan toplumsal yapısının, yaratıcıların dünyasında da var olduğu bilinmektedir. Sumer halkının hiyerarşik toplum yapılanmasının bir benzeri ilahların dünyasında tasvir edilmiştir. Bu anlayışa paralel olarak tanrı ve tanrıçalar insanlara ait olan olumlu özelliklerle ve acziyetle betimlenmiş, inançlarına ait panteondaki eril ve dişil olanlar da yeryüzünde bulunan kadın ve erkek cinslerinin özelliklerine paralel olarak sınıflandırılmıştır (Yıldırım, 2019: 194). Sumer Panteonu'nda büyük tanrı ve tanrıçalar olduğu gibi yetki sahası daha sınırlı tutulmuş yaratıcılar da mevcuttur. Dolayısıyla göklerde en üst tabakada yer alanlar, yaratıcılar olarak görülse de onlar da kendi aralarında hiyerarşik olarak sıralanmıştır. Aynı yapılanmanın bir benzeri yeryüzünde Sumer toplumunun her tabakasında kendini hissettiren bir gerçeklik olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda insanların dünyasında da üst tabakada yer alanlar orta ve alt tabakaya göre daha yüksek bir statüyü işaret etmektedir. Fakat Sumer üst tabakasında yer alan insan grupları da kendi aralarında yetki, kutsiyet ve cinsiyetlerine paralel olarak ayrı bir hiyerarşik yapılanmaya tabi tutulmuştur. Bundan dolayı *awiluma* dâhil edilen toplumsal grubun en üstünde Sumer krallarının yer aldığı bilinmektedir.

Hiç kuşkusuz krallar; Sumer inancında yaratıcıların naibi olma vasfına sahip oldukları düşüncesiyle Sumer üst tabakasının başına yerleştirilmiştir. Zira Sumer sosyal tabakalaşma şekli ilk etapta yönetenler ve yönetilenler şeklinde meydana gelmiştir. Yönetenlerin en vasıflı üyesi krallar ise Sumer toplumsal kuralların belirleyicisi konumunda olmuştur. Kralların oluşturduğu toplum düzenini sağlamaya yönelik her yaptırım, yaratıcıların buyruğu olarak vurgulanmış, Sumer hiyerarşik düzeni bu argümanla desteklenerek pekiştirilmiştir (Tutkaoğlu, 2020: 210). Bu bağlamda krallar, Sumerlilerde üst tabakanın en vasıflı sosyal üyeleridir. Krallar dışında, ilk dönem Sumer topluluklarında yer alan halk ve yaşlılar meclisinin de yönetimde söz sahibi olduğu bilinmektedir (Baytak, 2019: 426-427). Bunlara ek olarak üst tabakada yer alan diğer bir sosyal grubu, soylular

oluşturmaktadır ki bunlar da bu araştırma içerisinde kraliyet ailesi mensupları, ruhbanlar, askerler-komutanlar, yerel yöneticiler ve tapınakta-sarayda görevli yetkililer alt başlıkları şeklinde aktarılmıştır. Bunlar içerisinde kraliyet ailesi mensupları, kralın en yakınları olarak bilindiğinden toplumda krallardan sonra gelen imtiyazlı grubu temsil etmektedir. Hiyerarşik olarak onların hemen altında bulunan ruhbanlar, krala olan destekleri, dini ve yönetsel yetkinliklerine paralel olarak Sumer toplum yapısında önemli bir yer işgal etmektedir. Askerî yetenekler de ilk yöneticilerin ortaya çıkmasında önemli bir etmen olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple yönetimin ayrılmaz bir parçası olarak askerler ve komutanlar da üst tabaka içerisinde değerlendirilmiştir. Sumer toplumunda yöneticilik yapan diğer bir üst tabaka üyeleri ise yerel yöneticiler olarak belirlenmiştir. Sumer bürokrasisini oluşturan tapınak ve sarayda görevli devlet yetkililerinin de Sumer yönetim sisteminin işlemesi noktasında katkılarına binaen *awilum* tabakasında değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Awilum tabakasının toplum içindeki yerini ortaya koyarken bu sosyal tabaka içinde de cinsiyet eşitsizlikleri başta olmak üzere güç, otorite ve kutsiyete dayanarak her bir sosyal grubun farklı hiyerarşik konumlandırılmalarının olduğunu aktarmak gerekli görülmüştür. Yani *awilum* terimi *muşkenum* ve *warduma* göre Sumer toplumunun en üst tabakasını ifade etse de bu tabaka içerisinde de birbirine üstünlük kuran sosyal gruplar bulunmaktadır. Hatta *awilumun* başında yer alan krallar bile yaratıcılar karşısında aynı statüde olmaktan çok uzaktır. Yine kraliyet ailesine mensup erkek evlatların kaynaklarda ayrı ayrı sayılırken kızların toplu olarak aktarılması da cinsiyete dayalı bir hiyerarşik yapılanmanın üst tabaka içerisinde de etkili olduğunu göstermektedir. Ruhban sınıfına mensup olanlar da kendi arasında önemine göre sınıflara ayrılmış, yaratıcılara hizmet etmeleri sebebiyle *Entum* rahibeleri kadın olmalarına rağmen diğer ruhbanlardan daha üstün statüde yer almıştır (Tutkaoğlu, 2020: 220). Bu bilgilerden doğrultusunda oluşturulan tezin ikinci bölümünde, ilk olarak Sumerlilerde üst tabakada yer alan sosyal grupların toplum içerisindeki konumu aktarılacaktır.

2.1. Yöneticiler (Krallar)

Sumer toplumlarında mutlak hâkim güç tanrılardır. Dolayısıyla yeryüzünde tanrının temsilcisi konumunda olan krallar da her alanda tek hâkimdir. Öncelikle, Sumerlilerde ekonomik yaşamının başında krallar bulunmaktadır (Ünsal, 2019: 49). Sumer medeniyetinde krallar, aynı zamanda baş yargıç olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda adaletin her şeyden önemli olduğu Sumer ülkesinde, toplum nizamı kralın yöntemleriyle belirlenmektedir (Arslantaş ve Septioğlu, 2016: 2). Tanrılarla krallar arasındaki bağ sebebiyle Sumer krallarının dini törenlerin başında da yer aldığı bilinmektedir. Sumer krallarının kanun koyucu, denetleyici ve idareci rolleri de mevcuttur (Karagöz, 2014: 14-15). Sumer Kent Devletleri'nde yaşanan tüm anlaşmazlık ve sınır ihlallerinde başvurulacak krallar, Sumer ülkesini her türlü tehlikeden uzak tutmayı ve bereketin artmasını sağlayan faaliyetlerde de temsilci konumunda olmuştur (Tekin, 2014: 74-78). Tüm bunlar değerlendirildiğinde Sumer ülkesinde kralları, gücü elinde bulunduran iktidarın yegâne sahibi, siyasi erk olarak tanımlamak mümkündür

(Akkuş-Mutlu, 2012: 18). Buna karşılık Sumerlilerde kralın yetki ve sorumluluk sahasının dönemlere göre değişiklik gösterdiği bilinmektedir.

Sumerlilerin tarihi incelendiğinde siyasi ve bağımsız bir yönetim biçimi olan *Lugal*lik (krallık) ile toplumun yönetildiği görülmüştür. Fakat Sumer Kent Devletleri modelinin oluşturulduğu ilk dönemde krallık, bağımsız bir siyasi kurum olmaktan uzak dini, ekonomik ve sosyal birçok olguyu bünyesinde barındıran bir kurum olarak görev yapmıştır (Kağnıcı, 2012: 125; Memiş, 2012: 163-164; Eser, 2014: 64-66). Sumerliler başlangıçta belirli meclisler aracılığıyla ülkelerini yönetmiştir. Yazının gelişiminin tamamlanmadığı dönemlerde dahi yaşlılar meclisinin varlığını betimleyen sembollerin yer aldığı tabletler, günümüze kadar ulaşmıştır (Bilgiç, 1963: 104). Uruk kazılarında ele geçirilen erken dönem çivi yazılı metinlerde de hem *ukkin* (meclis) hem de *gal-ukkin* (meclisin lideri) gibi terimlerin yer aldığı görülmüştür (Tekin, 2014: 108-109).

Çoğunluğunun yaşlılardan oluştuğu bilinen erken dönem Sumer yönetim organizasyonuna yetişkin erkekler de katılım sağlamıştır. Yaşlılar meclisi dışında Gılgamış ve Aga destanlarının aktardıklarına göre; kralın danıştığı askerlerden meydana gelen bir başka meclisin de varlığı tespit edilmiştir (Kağnıcı, 2012: 125). Tüm bunlar erken dönemde bir konsey tarafından Sumer ülkesinin yönetildiğini ve bu konseyde etkin olan güçlü bireylerin krallık kurumunun başına geçici olarak atandığını düşündürmektedir (Tekin, 2014: 74-78).

Dolayısıyla bu kişinin ya da kralın, meclis üzerinde etkisi olduğu gibi meclisinde onun yetkileri üzerine bir sınırlandırma gücü bulunmaktadır. Kaynaklarda da geçen bu türden meclisler, toplumda meydana gelen olağanüstü durumları bertaraf etmek için toplanmıştır. Erken dönem Sumer meclislerinin sorunların çözümü için kendi arasından geçici bir lider seçtiği, bu seçimde liderin askerî yeteneklerinin etkili olduğu düşünülmektedir. İşte Sumer toplumunda tüm gücü elinde bulunduran böylesi liderler, krallık kurumunun ihtiyacına binaen sosyolojik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkmıştır (Tekin, 2014: 57-58).

Erken Hanedanlık I Dönemi'ne girilmesiyle Sumer ülkesinde nüfus artışına bağlı olarak rakip kentlerle olan münasebetlerle ilgili durumlar (iş birliği ya da rekabet), sulama kanallarıyla ilgili sorunlarla birleşince toplumda çözüme kavuşturulması gereken mevzular kralın görev süresini uzatmış, böylece krallık daimî hale dönüştürülmüştür (Diakonov, 1969: 181; Tekin, 2014: 104-105).

Bu bağlamda krallık kurumu Erken Hanedanlık I Dönemi'nde *En* adı verilmiş yöneticiler tarafından idare edilmiştir. Sumerce “bey” olarak tercüme edilen bu unvanın ilk olarak Uruklu kent devleti yöneticileri tarafından kullanıldığı tahmin edilmektedir. Erken Hanedanlık I Dönemi'nde, krallık ve rahiplik kurumları *Ensilik* unvanı altında birleştirilerek de kullanılmıştır. Bu dönemde birden çok kent devleti olduğu gibi her bir farklı *Ensinin* kendi kent devletinin başında yöneticilik faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir. Bir kent devletinin daha güçlü konumda olduğu için

diğerleri üstünde hegemonyasını kurması ise, Sumerlilerde *Büyük Ensilik* unvanını doğurmuştur. Bu bağlam da büyük kent devletin başında yer alan *Ensiler*, *Büyük Ensi* unvanını kullanmıştır (Ünsal, 2019: 50).

Erken Hanedanlık II Dönemi'ne (MÖ 2750-2700) gelindiğinde ise; Sümerli kralların, yönetim organizasyonu içerisindeki faaliyetlerinde keskin değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir (Memiş, 2012: 36). Erken Hanedanlık II Dönemi'yle birlikte din ve devlet işlerinin yürütüldüğü tapınakların yanında artık büyük sarayların inşa edildiği bilinmektedir (Kaymak, 2011: 36). Öyle ki yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Geç Uruk Dönemi'nin (MÖ 3700-3100) sonlarına doğru inşa edildiği düşünülen devasa bir mimari yapıya rastlanmıştır. Bu yapı, araştırmacılar tarafından saray olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca bu dönemde dini mahiyetteki mimari yapılarda da eskiye nazaran gözle görülür bir farkla küçülmeye gidilmiştir. Bu arkeolojik verilerin de etkisiyle, Erken Hanedanlık II Dönemi'nde devlet işlerinin yürütüldüğü yönetim organizasyonunda siyasi faaliyetlerin daha da ön plana çıktığı söylenilebilir (Kaymak, 2011: 28). Buna paralel olarak krallar, bu dönemde devlet işlerinin yürütülmesinde daha etkin pozisyondayken dini görevlerinin bir kısmını ruhbanlara devretmiştir. Din ve devlet işlerinin somut bir şekilde ayrılmaya başladığı bu dönemde *Lugal ve Ensi* terimlerinin hangi görev tanımlarını ifade ettiği daha anlaşılır hale gelmiştir. *Lugallik* bu dönemle birlikte devlet işlerinin yönetimi için kullanılan bir krallık unvanına dönüşmüştür (Memiş, 2012: 36).

Lugal unvanının devlet işlerinde yetkili bir krallık unvanına dönüşmesi ise hemen olmamış, sancılı bir süreç sonunda gerçekleştirilmiştir. Mezopotamya'da kentleşmenin getirdiği idari sorumluluklar, dini faaliyetlerde üstün ruhbanlarla, askerlik konusunda yetkinliğe sahip olan liderler arasında hegemonya mücadelesi başlatmıştır (Baytak, 2019: 423). Bu mücadele Sumer toplumunda yaşanan ilk siyasi-dini erk ayrımı sürecini başlattığı için oldukça önemli bir konudur (Huot vd., 2000: 74; Ateş ve Ünal, 2004: 26; Memiş, 2012: 93). Asker kökenli liderlerin mücadeleyi kazanmasıyla Sumerlilerde asker kral anlayışı başlamıştır (Baytak, 2019: 423). Askerî yetenekleri kuvvetli bu liderler, artık Sumerce *Lugal* (büyük adam) adı verilen bir unvanla Sippar, Kiş, Uruk ve Ur gibi büyük kent devletlerini tanrılar adına yöneten ruhani özellikler yerine siyasi özelliklerin ağır bastığı bir hüviyete bürünmüşlerdir. Böylece *Ensilik* daha dini *Lugallik* ise daha siyasi bir unvan olarak kullanılmıştır (Kağnıcı, 2017: 127).

Siyasi bir kurum olarak *Lugal* unvanıyla Sumer ülkesini yöneten bazı liderler, aşağıda belirtilmiştir. Buna göre Sumerlilerin *Lugal* unvanına sahip ilk kralları Ur-Nanşe (MÖ 2550-2500), Akurgal (MÖ 2464-2455), Eannatum I (MÖ 2440), Eannatum II (MÖ 2390), Entemena (MÖ 2400), Eannatum III, Enitarzi (MÖ 2385), Lugalanda (MÖ 2384-2378) ve Urukagina (MÖ 2378-2371) olarak aktarılmıştır. Bunlar içinde Ur-Nanşe de Lagaş Sitesi'ni yöneten bu krallardan biri olmuştur (Ünsal, 2019: 44). Lagaşlı Ur-Nanşe, krallığın yeni şeklini çeşitli arkeolojik sembollerle araştırmacılara ulaştırmayı başarmıştır. Ur-Nanşe Sumer ülkesinde krallığın yeni unvanından yazıtlarında da bahsetmiştir. Kral Ur-Nanşe'nin bu konu hakkında yazıtındaki ilgili aktarımı şu

şekildedir: “Lagaş Lugali Gu-ni-du’nun oğlu Ur-Nanşe tanrı Ningirsu’nun tapınağını inşa etti”. “Urnanşe Lagaş şehrinin duvarını inşa etti” (Tekin, 2014: 74-78; Kağnıcı, 2017: 127; Ünsal, 2019: 44). Bu veriler *Lugal*in bir krallık unvanı olarak bu dönemde kullanıldığını göstermektedir. *Lugal* unvanının Lagaş Hanedanlığı ile yaygınlık kazanmaya başlamasına rağmen *Ensil*ğin de bu dönemde krallar tarafından özellikle bir unvan olarak kullanıldığını belirtmekte fayda vardır. Zira bu dönemde krallık, ruhani yetkilerinden tamamen arınmış bir kurum olarak değerlendirilmemektedir. Erken Hanedanlık III Dönemi’nde (MÖ 2600-2450) ise *Lugal* unvanı sadece siyasi erki betimlemek için kullanılmış, *Ensi* unvanı ise sadece rahiplerin kullandığı bir unvan olarak kalmıştır (Tekin, 2014: 107).

III. Ur Dönemi (MÖ 2112-2005) ise Sumer toplumunda federalleşmiş ulusal devlet yapısının doğuşunu ifade etmektedir (Tekin, 2014: 43-44). Bu durum başlı başına krallık makamında değişimlere yol açmıştır. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda bu döneme ait Sumer toplum yapısı ve kralların toplum içerisindeki statüsünü ortaya koyan birçok belge Puzurişdagan Arşivleri olarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu belgelerden anlaşılanlara göre III. Ur Dönemi’nde Sumer kralları, ülkeyi tam yetkin bir pozisyonda yönetmiştir. Ayrıca III. Ur Dönemi Sumer toplum yapısının da ataerkil bir anlayışa göre düzenlendiğini aktarmak yerinde olacaktır. Bunun en bariz örneği ise kralların ve devlet yetkililerinin, toplumdaki statüsünü olduğu gibi aile bireylerinden oğullarına aktarması olmuştur (Memiş, 2012: 88-93). Hatta bu dönem krallarının tanrısal yetkilere sahip olduğu inancı dahi oluşmuştur. III. Ur Dönemi’ne ait kral mezarlarında yapılan araştırmalar, bu dönemde Sumer toplumunun servetinin büyük bir kısmının, kralların kişisel servetleri haline dönüştüğünü göstermiştir. Bu durumun sosyal tabakalar üzerinde büyük bir nüfuz alanı yarattığı düşünülmektedir (Ünsal, 2019: 43). Dolayısıyla krallar bu dönemde zenginliklerine de paralel olarak Sumer toplumundaki her şeyden daha üstün bir statüde yer almışlardır. Öyle ki III. Ur Dönemi Sumer kralları, konumlarının devamlılığını korumak için kanuni düzenlemeleri yapmaktan da geri kalmamışlardır (Ünsal, 2019: 56-57). Kralın mutlak hâkimiyetindeki III. Ur Dönemi’nde toplum düzenini sağlamak adına birçok kanunun çıkarılması kralın yetki alanının genişliğine rağmen toplumda birçok sorunun varlığına işaret etmektedir (Kaymak, 2011: 52). III. Ur Dönemi krallarından Ur-Namnu (MÖ 2112-2095) da bu sorunları düzeltmek ve bozulan toplum düzenini yerine getirmek için bazı kanunlar çıkartmıştır (Kaymak, 2011: 52). Yine Ur-Namnu’nun oğlu Şulgi’den (MÖ 2029-1982 / MÖ 2094-2047) son Sumer hükümdarına kadarki geçen süre içerisinde de Sumer toplum yaşamını gözler önüne seren birçok sosyal kanun düzenlemesine dair arkeolojik içerik, günümüze kadar ulaştırılmıştır (Memiş, 2021: 13). Ayrıca bu dönemde krallık unvanlarında da keskin değişimler meydana gelmiştir. Şulgi Dönemi’ndeki arkeolojik kalıntılardan anlaşılanlara göre; bu dönemde eyaletlerin her birinin yöneticilerine *Ensi* unvanı verilmiştir. Bu bilgi doğrultusunda III. Ur Dönemi’nde *Ensil*ğin krallığı tanımlamaktan uzak bambaşka bir boyut kazandığını da görmek mümkün olmuştur (Memiş, 2012: 91).

III. Ur Dönemi'nin yıkılışından sonra yükselişe geçen İsin-Larsa Dönemi'nde (MÖ 2025-1763) de Sumer ve Sami toplumlarını düzenlemek adına çıkarılan Lipit-İştar Kanunları incelendiğinde sosyal tabakalar arasındaki uçurumun giderek arttığı fark edilmektedir. Bu dönemde krallık ise aynı sertlikte mutlak hâkimiyeti temsil eden bir makam halinde kalmaya devam etmiştir (Memiş, 2012: 109-112).

Kralın otoritesinin iyice kendini belli etmesiyle Sumer kralları Tanrı Enlil'in (Sumer mitolojisinde rüzgâr, hava, fırtına ve yeryüzü ana tanrısı) yeryüzündeki naibi olarak görülmüş, Sumer krallarına yaklaşım soylular tarafından da halk tarafından da tanrı-kral eksenli etrafında değerlendirilmiştir (Kurt ve Bulut, 2019: 162). Bu bağlamda Mezopotamya'da hemen hemen her şey tanrı-kral anlayışına paralel olarak oluşturulmuştur. Sanatın gelişimi dahi tanrılar ve krallar arasındaki ilişki üzerine kurgulanmıştır (İnanç, 2017: 8). Nitekim resim ve heykel sanatının da ilk numunelerini oluşturan Mezopotamya sanatı örnekleri incelendiğinde, tanrı ve kralları sembolize eden birçok figür bulunmasına karşı halktan kimsenin olmayışı dikkat çekmektedir (İnanç, 2017:2). Bu eserlerde, halk betimlenmese de kral dışında kalan bazı grupların tasviriyle de sosyal statüler arasındaki farkı anlamak mümkün olmuştur (Şirinzada, 2021: 51-52). Örneğin, Cemdet Nasr Dönemi'ne ait bazı dini ayinlerin gerçekleştirildiği tasvirlerde çıplak ve yarı çıplak figürlerin bulunmasına rağmen kralın elbiseli bir şekilde resmedildiği görülmüştür (Bilgiç, 1963: 105). Sumer krallarının toplumsal yapı içerisindeki yerini vurgulayan diğer örnekler de Erken Hanedanlık III Dönemi ile Akad İmparatorluğu (MÖ 2334-2154) arasında hüküm sürmüş krallara ait olduğu düşünülen 16 kadar kral mezarıdır. Kralla birlikte çeşitli kadın ve erkeklerin gömüldüğü toplam 74 iskeletin mezarlardan çıkarılması, kralın kutsiyetini ve diğerleri karşısındaki statüsünü gözler önüne sermektedir. Yine çok sayıda değerli eşyanın, Ur Standardı'nın, altın ve mücevherlerin, değerli mobilyaların da mezarda bulunması kralların sosyal statüsü hakkında simgesel verilere ulaşılmasını sağlamıştır (Mendires, 2010: 25).

Sumer kralları, toplumun ihtiyacına yönelik yürüttükleri her türlü faaliyetleri (dini, askeri, siyasi) tanrılara ithaf ederek gerçekleştirmiştir. Tanrılar ve krallar arasındaki bu bağ, Sumer krallarının statüsünü toplum içindeki herkesten yukarıya yerleştirmiştir. Buna rağmen Sumerlilerde kralların tanrılaştırılması durumu nadir örnekler dışında tespit edilememiştir (Baytak, 2019: 429-431). Fakat Sumer kralları, kendi meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için tanrılar tarafından seçilmişliğini çivi yazılı belgeler aracılığıyla sürekli vurgulamıştır (Dönmez, 2019: 24; Kaya-Hasdemir, 2021: 431). Dolayısıyla Sumer kralları kendilerini tanrı ilan etmese de sıradan bir fani konumunda olmadıklarını her türlü stel, metin ve semboller üzerinden kanıtlamaya çalışmıştır. Mezopotamya genel yönetim felsefesine göre krallık görevi, tanrı ve tanrıçalar tarafından onlara verilmiştir. Tüm Mezopotamya krallarının bu durumu vurgulamaları sıklıkla başvurdukları meşruiyet yöntemleri arasında yer almaktadır (Oppenheimer, 1977: 12-142; Yoffee, 2004: 53-62; Gates, 2011: 28-29; Charvat 2013: 130-142). Bu konuda Sumer Kral Listesi'nde durumu özetleyen şu metne yer verilmiştir (Jacobsen 1939: 71-113):

(...) Krallık, cennetten Eridu'ya indirildiği zaman, Eridu'da kral A-lulim(ak) kral oldu ve 28.800 yıl hüküm sürdü. (...) (Tufandan sonra) krallık, cennetten Kiş'e indirildiği zaman, Kiş'te kral Ga.ur oldu ve 1.200 sene hüküm sürdü. (...) E-Anna'da Utu'nun oğlu Mes-kiag-gasher yüksek rahip ve kral olarak 324 yıl hüküm sürdü. (...).

Bu yazılı belgelerden anlaşıldığına göre krallık cennetten indirilen makam, kral ise tanrının oğlu konumunda yer alan yönetici olarak betimlenmiştir. Bu yazılı belgeler kralların ve kraliyet makamının sıradan bir ölümlüye verilmesinin mümkün olmayacağını da ifade etmektedir. Yine bir başka Sumer Kralı Gudea'nın (MÖ 2144-2124) aktarımları da onun sıradan bir kişi olmadığını imalarıyla bezelidir. Gudea yazıtında bunu nitelercesine; "Bau göz alıcılığı sebebiyle kutsal mecliste Gudea'yı seçtikten sonra, Onu (...) da bildin, onun yüce yerini (...), ona verdin (...)" şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bu dizelerde Gudea ayırt edici özellikleri sebebiyle Bau'nun (Sumer mitolojisinde şifa tanrıçası) ona göz atmasıyla krallık makamına getirildiğini ifade etmektedir (Eser, 2014: 64-66). Bundan başka Gudea'nın aşağıdaki cümleleri de kralların tanrılar tarafından seçildiğine vurgu yapmaktadır. Kral Gudea'nın konuyla ilgili aktarımı şu şekilde olmuştur (Tekin, 2014: 98):

"(...) Ningirsu, beni tanrıma aday gösterdiği gibi, halkın içinden kötü niyetli olmayan herhangi bir kişiyi de o kimsenin tanrısına, tanrımın tapınağında aday olarak gösterebilir". Bu da bir kişiyi, o kişinin tanrısına aday göstermekle olur (...).

Krallar kurguladıkları ideolojik metinlerde yaratılmasında doğumunda ve büyütülmesinde de tanrıların etkisi olduğunu aktarmışlardır. Eannatum, Entemena gibi krallarda Lugal-zage-si (MÖ 2358-2334) gibi tanrının çocuğu olduğuna ve Tanrıça Ninhursag'ın (Sumer mitolojisinde yer ve doğum ana tanrıçası) sütünü emdiklerini ifade etmiştir (Ünsal, 2019: 52-53). Lugal-zage-si bu krallar arasında dikkat çekenlerdendir. Kralın oluşturduğu metinde bu durumla ilgili aktarılanlar şunlardır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 12-13; Yıldırım, 2021: 332):

(...) Tanrı Enlil, ülkeler kralı Lugalzaggesi'ye, Uruk kralı, ülkenin kralı, tanrı Anu'nun rahibi, tanrı Nisaba'nın büyük adamı, Umma Ensi'si Ukuş'un oğlu, tanrı Nisaba'nın büyük adamı, (tanrıların) hoş gözle baktığı, ülkeler kralı, Tanrı Enlil'in büyük ensi'si, Tanrı Enki'nin anlayış verdiği Tanrı Enzu'nun baş veziri, Tanrı Utu'nun yüksek görevlisi Tanrıça İnanna'nın beslediği, Tanrı Nisaba'nın doğurduğu evlat, Tanrı Ninhursag'ın öz sütü beslediği, Uruk rahibinin koruyucu adamı, Tanrı Ninabuhadu'nun büyütmesi, Uruk tanrıların baş tapınak hizmetlisine, ülkeler kralı tanrı Enlil, krallığını verdiğinde (...).

Lugal-zage-si, burada bir tanrıdan doğmuş, çeşitli tanrı ve tanrıçalar tarafından beslenen ve tanrı tanrıçaların başrahipliğini yapmış, bir kral olarak betimlenmiştir (Kınal, 1983: 61-62; Maeda, 2005: 3-30; Crawford, 2015: 34-35; Yıldırım, 2021: 333).

Kralların kendilerini sıradan bir fani gibi aktarmamasına karşı tanrılık iddiasında da bulunmadıklarının bilgisi yukarıda verilmiştir. Fakat Akadlılar sonrası başlayan gelenekle birlikte

III. Ur Dönemi'nin bazı kralları kendini tanrılaştırmıştır (Akel, 2018: 6). Bunlardan Şulgi ve varisleri dikkat çeken tanrı krallardandır (Yıldırım, 2021: 330). Aşağıda verilecek dizelerden Şulgi'nin kendisini her şey den daha üstün olan kutsal bir varlık olarak nitelendirdiği ortaya çıkmaktadır (Ehrlich, 2009: 57):

Ben, kral, (Şulgi) (annemin) karnından savaşıyım, ben, Şulgi, doğduğum (günden) beri kudretli bir adamım (...) Enlil'in kutsadığı kişiyim, Nidaba'nın bilge yazmanıyım, kahramanlığım gibi, kudretim gibi bilgeliğim de tamdır. Adaleti severim, kötülüğü sevmem, kötü sözden nefret ederim, ben, Şulgi, kudretli bir kral, en yüceyim (...).

III. Ur Dönemi'nin akabinde yönetime ele geçiren Amurrular'ın yönettiği İsin-Larsa Dönemi'nde krallar aynı özgüvenle, yönetme yetkisinin tanrılar aracılığıyla kullanıldığını ve bu sebeple krallıklarının kutsiyetine dikkat çekmiştir. İsin kralı Lipit-İştar'ın kanunnamesinde bunun bir örneği mevcuttur. Lipit-İştar Kanunları'nda kral hâkimiyetini şu dizelerle aktarmıştır (Memiş, 2019: 131):

Anu ve Enlil, Lipit-İştar'ı, akıllı çobanı, memlekette adaleti yerleştirmek, şikâyetleri durdurmak, Sümer'e ve Akkad'a huzur getirmek için çağırdılar. Sonra ben Lipit-İştar, Nippur'un mütevazı çobanı, Ur'un yiğit çiftçisi, Eridu'yu terk etmeyen, Uruk'un yakışıklı beyi, İsin kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, İnanna'nın hoşuna gittim. Enlil'in emrini dinleyerek, Sümer ve Akkad'a adaleti yerleştirdim. Nippur'un, Ur'un, İsin'in ve Sümer ve Akkad'ın kızlarının ve oğullarının hürriyetini sağladım.

Lipit-İştar Kanunları'ndan anlaşılanlara göre kral Sumer ve Akad toplumlarında refahı ve adaleti sağlamak için tanrı ve tanrıçalar tarafından seçilmiş bir yöneticidir (Memiş, 2019: 131). Tüm bunlara rağmen Sumer Kral Listesi incelendiğinde yalnızca Lagaş kralı Eannatum ve Kiş kralı Ur-Zababa, (400 yıl?) Sumer Panteonu'na girmiştir. Bunlar dışında kralların hiçbiri için yaptırılmış olan bir külte de rastlanmamıştır. Tanrılarla bağlantı ne kadar güçlü olursa krallık otoritesi de doğru orantılı olarak güçlenmiştir. Bu maksatla tanrı-kral kavramının krallık kurumunun mutlak otoritesi için bir dayanak noktası teşkil ettiğine hiçbir şüphe yoktur (Ünsal, 2019: 52-53).

Sonuç olarak tanrılardan aldıkları yetkiye dayanarak, Sumer kralı olanlar Sumerlilerin üst tabakasında yer alan ve sosyal statüsü en yüksek bireyler olarak göze çarpmaktadır. Sumerlilerde kadınların krallık yaptığına dair bir bulguya rastlanmamıştır. Bu durum, Sumer toplumunda üst tabakaya mensup soylu kadınlar olsa da yöneticilik arenasında erkeklerin hâkimiyet kurduğunun işareti olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayışa paralel olarak da Sumer toplumundaki erkeklerin sosyal yaşamdaki hak ve sınırlılıklarının toplumdaki statüsünün yanında erkek olmasına binaen de cinsiyetçi bir yaklaşımın etkisiyle belirlendiği söylenmelidir. Öyle ki tüm çivi yazılı kanun metinlerindeki maddeler eril bir dille erkeğe göre düzenlenmiştir. Aynı uygulamayı Sumerlilere ait bilgi veren her türlü tarihsel malzeme de de görmek mümkün olmuştur. Bu bağlamda ataerkil zihniyetin, üst tabakadan alt tabakaya kadar Sumerlilerin tüm toplum alanında etkili olduğunu düşünülmektedir. Dolayısıyla Sumerliler, üst tabakada da ataerkilliğin hâkim olduğu bir gündelik

yaşama tabi olmuşlardır. Sumer toplumunda ataerkil zihniyet, hâkimiyet kursa da üst tabakada yer alan kadınların daha alt tabakalarda yer alan erkeklere ve kadınlara nazaran daha fazla haklara sahip olduklarını ve sosyal yaşamın içinde daha aktif rol oynadıklarını söylemek mümkündür (Memiş, 2012: 41).

Sumer toplum yapısını bir piramide benzetecek olursak bu piramidin zirvesinde yer alanlar, Sumer kralları olmuştur. Krallık kurumu Sumer Kent Devletleri Modeli'nin oluşmasıyla beraber doğan yönetilme ihtiyacına binaen ortaya çıkmıştır. Başlangıçta çeşitli meclislerinde iştirak ettiği bu yönetim şekli, olağanüstü durumların devamlılığı ve devlet mekanizmasının tek bir lider aracılığıyla daha kolay ilerleyeceğine dair inançla monarşik bir yönetime doğru evrilmiştir. Sumer ülkesini yöneten bu karizmatik liderlere, başlangıçta dini özellikleri ağır basan *En*, *Ensi* gibi unvanlar verilmiştir. Sumer kralları zamanla bu unvanlar yerine siyasi yönü ağır basan bir unvan olan *Lugal* unvanını kullanmıştır. *Lugal*lık sayesinde Sumer ülkesinde din ve devlet işleri daha sistematik bir şekilde yönetilmiştir. Askeri, ekonomik, siyasi yetkileri tüm bünyesinde barındıran Sumer kralları, bu mutlakiyetin kendilerine tanrılar aracılığıyla verildiğini vurgulayarak iktidarlarını meşrulaştırmışlardır (Tekin, 2014: 70-73).

Sumer ülkesinde yönetimin tekelleşmesi de anıtsal mimari yapılar gibi Eski Yakın Doğu'nun en önemli sembollerinden birisi haline dönüşmüştür. Krallığa atfedilen kutsallıkla beraber ise kralların yürüttüğü tüm faaliyetler tanrıların bir buyurusu olarak algılanmış ve sorgulanamaz şekilde desteklenmiştir (Tekin, 2014: 59-73). Tüm bu özelliklerine rağmen birkaç örnek dışında Sumer kralları tanrı olarak görülmemiştir. Bunun yanı sıra kralların tanrının gücüne paralel olarak ülkeyi yönettiklerine dair inanç, onların başarılarıyla da birleşince daha sonraları yönetilenlerde tanrı-kral inancı doğurmuştur. Bolluk ve bereketin çok önemli olduğu Sumer ülkesinde, tarımsal kazanç arttıkça tanrının bir naibi olarak görülen kralların, gücü de buna paralel olarak artmıştır. Ülke ne kadar refaha sahipse kral o kadar yüceltilmiştir. Teokratik anlayışa sahip yönetimlerde bunun örnekleri tarih boyunca sergilenmiştir (Baytak, 2019: 433).

Özellikle başarılarına ithafen öldükten sonra tanrılaştırılan kralların tarih boyunca birçok çarpıcı örneği kaynaklara yansıtılmıştır. Kralların dini özelliklerine ve yönetme yetkisini tanrıdan almalarına yaptıkları vurgu ve askerî başarıları, bu algının oluşmasında etkili olmuştur. Krallık makamında bulunan kişi bu sebeple yasama, yargı ve yürütme gibi modern hukuki yönetim yetkinliklerinin tümünü kapsayan bir güce sahip olmuştur. Bunların yanı sıra devletin askerî ve ekonomik her türlü faaliyetinden birinci derece de sorumlu olanlar da Sumer kralları olmuştur (Baytak, 2019: 426).

Krallardan sonra Sumer toplumunun üst tabakasında yer alan gruplar toplum içerisindeki önemine ve cinsiyetine göre hiyerarşize edilmiş olan soylulardır. Sumer toplumu içerisinde büyük bir nüfuz alanına sahip olan soylular; kraliyet ailesi mensupları, ruhbanlar, askerler-komutanlar, yerel

yöneticiler ve tapınak ya da sarayda etkili devlet yetkilileri olmuştur. Sumerli krallar da bu nüfuz alanına paralel olarak ülkenin yönetilmesinde en önemli görevlere bu kişileri getirmiştir (Karagöz, 2014: 14-15).

2.2. Kraliyet Ailesi Mensupları

Sümerlilerde yönetim organizasyonunu kralın belirlediği ve tasarladığı bilinmektedir. Bu bağlamda genellikle merkezi yöneticiler kraliyet ailesinden seçilmiştir. Devlet organizasyonu içerisinde özellikle Ur ve Uruk gibi kentlerde yönetim organizasyonun aile fertleri tarafından yürütüldüğü görülmüştür. Merkezdeki bu yöneticilerin soy yoluyla doğuştan ya da evlilik yoluyla sonradan soylu sınıfa dâhil edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda kralların, kızlarını önemli şehirlerin kült merkezlerinin başına getirdiği ya da civar ülkelerdeki yöneticilerle yapılan siyasi evlilikler yoluyla yönetimini sağlam temeller üzerine kurmayı amaç edindiği olmuştur (Tekin, 2014: 54).

Sumerlilerin üst tabakasında yer alan ve imtiyazlı grup olarak kraldan sonra gelenler, genellikle kraliyet ailesine mensup kişilerden oluşmaktadır. Sumer toplumsal yaşamını aktaran çeşitli yazıt, kabartma ve saray literatüründen de kralın eşi ve çocuklarının sosyal statüleri hakkında değerli bilgilere yer verilmiştir. Örneğin, Lagaş kralı Ur-Nanşe'nin bir kabartmasında kral, eşi ve çocuklarıyla birlikte tasvir edilmiştir. Bu kabartmada eş ve çocukların kralla birlikte tasvir edilmesi, kraliyet ailesi üyelerinin üst tabakaya mensup olduklarının bir örneği olarak değerlendirilmiştir. Yine Sumer III. Ur Dönemi krallarından Şulgi'nin hakkında bilgilerin elde edildiği vesikalarda da Kral Şulgi'nin erkek ve kız çocuklarını prens ve prenses olarak aktardığı görülmüştür (Sabuncuo, 2019: 21).

Sumer toplumunda soylular eğitim hakkına sahiptir ve üst tabakaya mensup kraliyet ailesinden olan çocukların okuma yazmanın yanı sıra Sumer dilini de öğrenmek noktasında zorunlulukları vardır. III. Ur Dönemi kralı Şulgi'nin kaynaklarda sıkça bahsettiğine göre; kraliyet ailesi üyelerinin eğitimine hayli önem verilmektedir (Sabuncuo, 2019: 41-43). Kral ve veliahtlarına ait yazılı kaynaklarda, örneğin Sumer III. Ur Dönemi Kralı Şulgi'nin ilahilerinde, veliahtların *edubba* (okul) adlı yerde aldığı eğitim detaylı olarak şu şekilde açıklanmıştır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 79):

Gençliğimde É.DUB.BA.A (okul) vardı, Orada Sumer ve Akad tabletlerinden yazı sanatını öğrendim, Hiçbir genç kilin üstüne benim kadar iyi yazamazdı. Yazı sanatının öğretildiği yerlerde ders aldım, Çıkarmayı, toplamayı, aritmetiği hesaplamayı sonuna kadar hatmettim. Nidaba, güzel Nanibgal, bana bilgeliği ve anlayışı cömertçe verdi. Kimsenin tutamayacağı usta bir yazmanın ben. (...).

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla Sumer veliahtlarının yani kralların erkek çocuklarının ayrıntılı bir eğitime tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Öyle ki Kral Şulgi, daha veliaht iken yazı sanatını Sumer ve Akad tabletlerinden öğrendiğini ve kil tabletler üzerine mükemmel yazı yazmayı

başardığını, *edubbalarda* ayrıca çıkarma, toplama ve aritmetik hesaplamayı öğrendiğini de ilgili metinde ifade etmiştir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 79).

Buna ek olarak, Sumer krallarının kız çocuklarının eğitim hakkını kullandıkları, günümüze ulaşan tabletler aracılığıyla ortaya koyulmuştur. Prensesler özelinde ele alındığında, Uruk kralı Sin-kaşid'in (MÖ 1803-1770) kızı Nin-şata-pada, hem bir rahibe hem de bir yazar olarak kendini ifade etmiştir. Nin-şata-pada'nın yazdığı mektuplar bu durumu ispatlamaktadır. Ona ait literatürde, Uruk'ta hâkimiyet kuran Larsa kralı Rim-Sin'e (MÖ 1822-1763) karşı duyduğu merhameti dile getirdiği bir mektup da günümüze kadar ulaşmıştır (Sabuncuo, 2019: 41-43).

Sumerlilerde üst tabaka statüsünde yer alan kraliyet mensuplarının diğer üyeleri kral eşleri yani kraliçeler olarak bilinmektedir. Kubatum adlı soylu kadın tarafından yazılmış olan bir eserde geçen diyalog, kraliçeler ve krallar arasındaki ilişkiyi ve soylu kadınların toplumdaki yerini göstermektedir. Buna göre Kubatum adlı soylu kadın III. Ur Dönemi'nin son kralı Şu-Sin (MÖ 2037-2029) için şu ifadeleri aktarmıştır: "(...) Altın bir yüzük, bir gümüş yüzük, bana bey verdi hediye, hediyelerle süslenmiş bedenim, yüzünü bana çevir, Güvey, kalbimin sevgilisi, aslan, kalbimin değerli varlığı (...)" Bu cümleler, soylu kadınların kendilerini ifade etmekteki özgürlüğünü ortaya koymaktadır. Diyalogun devamında kral, kraliçeye şu şekilde cevap vermiştir: "Vücudu güzellikle süslenmiş kraliçem, Ey tacını taşıyan kraliçem Kubatum (...)" (Durmuş, 2014: 16).

Bu ifadelerden de Sumer toplumunun en üst tabakasında yer alan kralların kraliçelere gösterdiği özen sebebiyle bu soylu kadınların toplumda hayli yüksek bir statüde olduklarını tespit etmek mümkün olmuştur. Ayrıca Lagaş Hanedanlığı'ndan günümüze ulaşan verilere göre, Lagaş kralı Lugalanda'nın kraliçe olan eşi Barranamtarra'nın geniş topraklara sahip olduğu ve kişisel mal varlıklarının oldukça fazla miktarda olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, Sümer soylu kadınların sınırlı düzeyde de olsa kralları etkileyebildiği yönünde bir gözlemi beraberinde getirmektedir (Memiş, 2012: 48).

Sumer kraliçelerinin yüksek statüde yer aldıklarının bir delili de kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkarılmıştır. Sumer üst tabakasına mensup kraliçelerin statü göstergelerine paralel olarak, diğer kadınlardan farklı takı ve aksesuar kullandıkları arkeolojik verilerle ispatlanmıştır. Bugün olduğu gibi dün de dış görünüm ve bunun simgesel materyalleri, insanların sosyal statüleri hakkında bilgi sahibi olmayı kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda Ur kazıları esnasında kraliyet mezarlığının içinde Kraliçe Pua-bi'ye ait olduğu düşünülen bir başlık bulunmuştur (Ek 5). Kraliçenin tacı üzerindeki değerli taşlar ve heybetli görüntü onun statüsünün üstünlüğüne gönderme yapmaktadır. Benzer şekilde Uruk'taki Eanna Tapınağı'nda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda da rahibe Tiamat-baştı'ye (Ek 6) ait olduğu düşünülen değerli taşlarla bezeli bir kolye gün yüzüne çıkarılan arkeolojik materyallerdendir (Mandacı, 2017: 63). Bunların yanı sıra kraliçelerin, insanlar ve tanrılar arasında bağlantı kurduğuna dair bir inançtan ötürü başrahibe statüsünde görev aldığı bilinmektedir. Erken

dönem kentlerinden Ur'a, Kraliçe Nubanda'nın başrahibe olarak atandığı tespit edilmiştir. Ayrıca Lagaş kraliçesi Baranamtara ve Urugakina'nın karısı Shagshag'ın da kraliçe rahibeler olarak çeşitli kült merkezlerinde görev yaptığı bilinmektedir (Sünbül, 2014: 17-19).

Sumer kraliyet ailesi mensupları kraliçeler ve onların çocuklarına gösterdikleri ehemmiyeti aktaran çeşitli ninni metinleri de yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Eski Yakın Doğu'da da anne ve çocukları arasındaki bağı temsil eden ninnilerden *U-aa-u-a* adını taşıyan Sumer ninnisi de bu eserlerden biridir. Kraliyet ailesi mensubu kraliçe ve onun erkek çocuğuna olan düşkünlüğünü ve bağıını ortaya koyan ninnide; Kral Şulgi'nin karısı Kraliçe Abi-simti, erkek çocuğunu uyuturken aşağıdaki ninniye dile getirmiştir (Sabuncuo, 2019: 28-29):

(...) U-a a-u-a Ururu şarkımda-büyüsün Ururu şarkımda- kocaman olsun, İrina ağacı gibi sağlam kök salsın, Şakir bitkisi gibi boy atsın. Efendi (belki Uyku?)... Irmak kenarında sıralanmış, tomurcuklanan elma ağaçları arasında, O (Uyku?) 'nun üzerine elini uzatacak, Yatanın üzerinde elini tutacak, Oğlum, uyku seni aldı alacak, Uyku seni bastırdı bastırarak. Gel, Uyku, gel Uyku, Oğlumun olduğu yere gel, Çabuk (?) oğlumun olduğu yere gel Uyku, Uykusuz gözlerine uyku ver, Sürmeli gözlerine elini koy, Dışarıdaki diline gelince, Durmayan dilinin uykusunu engellemesine izin verme (...).

Yine kraliçenin kaleme aldığı başka dizeler de Sumer veliaht çocuklarına karşı gösterilen özene dair bilgiler aktarılmaktadır. Bu metinlerden bazıları aşağıda sırasıyla aktarılmıştır (Sabuncuo, 2019: 29):

(...) O (Uyku) kucağını kırmızı buğdayla dolduracak, Ben- ben senin için küçük peynir tatlısı yapacağım, İnsana şifa veren küçük peynirlerden, İnsana turhatu verirler, Ah, efendinin oğlu, Ah efendi Şulgi'nin oğlu! Bahçem bol sulu maruldur, Gakkul marulları iyi yetişmiştir (?), O marulları yesin efendi (...).

(...) Ona bir eş vereceğim, Bir eş vereceğim ona, bir oğul vereceğim, Yüreğe neşe saçan dadı onunla konuşacak, Yüreğe neşe saçan dadı onu emzirecek. Ben- ben oğluma bir eş alacağım, Çok tatlı bir oğul doğuracak ona, Yanan kucağında yatacak karısı, Açılmış kollarında yatacak oğlu, Karısı onunla mutlu olacak, Oğlu onunla mutlu olacak, Onun kucağında sevinecek genç karısı, Onun tatlı dizinde büyüyecek oğlu (...).

Yukarıdaki dizelerden de anlaşılacağı üzere Kraliçe Abi-simti için oğlu o kadar önemlidir ki oğlunun gerçekleştireceği evlilik konusundaki eş tercihinin kraliçe yapacaktır. Dizelerden anlaşıldığı üzere seçilen gelinden en büyük beklenti ise ataerkil düzenin olmazsa olmazı olan bir erkek çocuğu dünyaya getirmesi olmuştur. Kraliçe Abi-simti, oğlunun hastalığı karşısında yaşadığı acıyı ve üzüntüyü de çeşitli dizelerde tasvir etmiştir. Sumer kraliçesi, yaşadığı acı ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır (Sabuncuo, 2019: 29-31):

(...) Sen acılar içindesin, Ben endişeler içinde, Elim kolum bağlı, yıldızlara bakarım, Yeni ayın şavkı yüzüme vurur; Kemiklerin duvara dizilecek, 'Duvarın adamı' senin için gözyaşı dökcek, Ağıtçılar senin için lirlerine vuracaklar, Gekolar senin için yanaklarını paralayacaklar, Sinekler senin için sakallarını yolacaklar, Kertenkeleler senin için dillerini ısıracaklar (...).

Yukarıda aktarılan bu metinler, Sumerlilerde kraliyet ailesine mensup erkek çocukların kıymetini ve soylu anne-oğul arasındaki ilişkinin bir örneğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Öyle ki Sumer toplumunda ataerkil yaşamın etkilerine binaen erkek çocuğa daha çok önem verilmiştir. Söz konusu çocuk veliaht ise yukarıda verilen örneklerle paralel olarak bu önem daha da katlanarak artmıştır (Sabuncuo, 2019: 29).

Sumerli soylu kadınlar; kraliyet ailesi üyesi kadınlardan ve rahibelerden oluşmaktadır. Rahibeler arasında da en üst tabakada yer alanların da genel olarak kraliyet ailesi mensupları tarafından seçilmesi, soylu Sumer kadınları ile ilgili genel bir değerlendirmenin tezin bu bölümünde yapılmasını gerekli kılmaktadır. Sumerli soylu kadınların, toplum içerisinde birçok hakka sahip oldukları çivi yazılı belgeler aracılığıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda İsin-Larsa Dönemi'nden günümüze ulaşan bazı senetlerde soylu kadınların tarla satışları konusunda haklarının, erkeklerle eşit olduğu anlaşılmıştır (Memiş, 2012: 187). Dolayısıyla üst tabakaya mensup Sumerli soylu kadınların mal-mülk edinebildikleri, hatta sahibi oldukları taşınmazları satışa dahi çıkarabildikleri bu belgeler aracılığıyla ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra Sumerli soylu kadınların hukuki olarak dava açabilme, şahitlik yapma gibi haklarını kullanabilmiştir (Sünbül, 2014: 32). Yine Lipit-İştar Kanunları'nda kadınların sahabe konumunda oldukları şu şekilde aktarılmıştır: “(...) eğer bir evin sahibi veya sahibesi evin vergisini vermezse (...)” Bu ifadeler soylu kadınların da tıpkı erkekler gibi mal-mülk edinmedeki hukuki haklarının eşit tutulduğunu göstermektedir.

İnsanların özelliklerinin tanrı ve tanrıçalarınkiyle benzerlik göstermesi Mezopotamya'da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu bağlamda soylu Sumer kadınlarının sosyal statüsü hakkındaki izleri Tanrıça İnanna hakkındaki verilerle de görebilmek mümkündür. Sumerce İnanna, Akadca versiyonlarıyla İştar olarak bilinen tanrıça, Musevi toplumlar da Astarte, Anadolu'da Kibele, Yunanlılar'da Afrodit, Romalılar'da Venüs adıyla hemen hemen tüm Eski Çağ mitolojik anlatımlarda savaş ve aşkın temsilcisi olarak yer almıştır (Cemiloğlu, 2010: 24; Çakas, 2019: 37-38; Dönmez, 2019: 29-30; Bağdere, 2021: 101). Dolayısıyla Sumerlilerde de İnanna, kadını ve ona has özellikleri bünyesinde barındıran aşk ve evliliği simge eden bir tanrıça olarak betimlenmiştir (Memiş, 2012: 41). Özellikle Sumer inanışında Uruk kralı Dumuzi (36000 yıl/10 sar) ile gerçekleştirdiği kutsal evlilik dolayısıyla İnanna'nın Sumer ülkesine bolluğu ve bereketi getirdiği düşünülmektedir (Çakas, 2019: 37 -38; Yıldırım, 2019: 206-207; Bağdere, 2021: 98). Ayrıca Sumerli tanrıça kutsal evliliği ve aşkı temsil ettiği gibi, savaşında temsilcisi konumundadır. Sumer menşeli mitolojik ve şiirsel birçok anlatımda; İnanna'ya dair hikâyeler aktarılmıştır. Bu hikâyelerden anlaşıldığına göre İnanna, Sumer toplumunun neşesi, süsü, güzelliği ve bereketini temsil etmenin yanı sıra kadın cinsinin hırsını ve kurnazlığını da simgeleyen bir figür olarak ön plana çıkarılmıştır. Öyle ki Sumer inancına göre Tanrıça İnanna yukarıda aktarılan bu özelliklerinden dolayı en yüce tanrılar olarak bilinen Enlil'i ve Enki'yi defalarca etki altında bırakmayı başarmıştır (Kurşun-Cengiz, 2014: 29; Dönmez, 2019: 29-30; Bağdere, 2021: 101). Konuyla ilgili bir Sumer mitinde İnanna ve Enki arasında İnanna'nın kurnazlığını ve Enki'nin kandırılmaya yatkın yapısını vurgulayan ibarelere

rastlanmıştır. Ayrıca ikisi arasında geçen bazı diyaloglar kadın erkek eşitsizliğine de gönderme yapmaktadır. Mitolojik anlatımda İnanna'nın bu konuyu eleştirmek maksatlı şu ifadelerine yer verilmiştir (Cemiloğlu, 2010: 25-28):

(...) Bana, kadına niye farklı davrandın? Ben kutsal İnanna, benim görevlerim nerede? (...) Genç İnanna senden ne esirgedim? Sana daha fazla ne katabilirdik? Savaş ve çarpışmaların gizli kehanetlerini sen yorumlarsın, Kuzgun değilsin Ama onların ortasında kötü kehanette bulunan sözler söylersin. Sen düz ipliği düğüm edersin orada. Genç İnanna, sen düğümlü ipliği düzeltirsin orada (...).

Enki, İnanna'nın daha birçok yaptığını saymasına rağmen onu görünce İnanna'nın dayanılmaz çekiciliğine kapılır ve ulağı İsimud'u yanına çağırarak ona İnanna ile ilgili şu direktifleri verir (Cemiloğlu, 2010: 25-28):

(...) Gel, ulağım, İsimud, emirlerime kulak ver, Sana bir söz söyleyeceğim, dinle. Genç kız, tek başına, adımlarını Abzu'ya yöneltti, İnanna, tek başına adımlarını Abzu'ya yöneltti, Genç kız Eridu'nun Abzu'suna buyur et, İnanna'yı Eridu'nun Abzu'suna buyur et, Yemesi için tereyağlı arpa çöreği ver, Yüreği serinleten soğuk sudan ikram et, Aslan yüzü içinde hurma şarabı sun ona, ...onun için ..., onun için..., Kutsal sofrada, gök sofrasında, İnanna'yı hoş sözlerle karşıla (...).

Ulak İsimud'un Enki'nin direktiflerini yerine getirmesi üzerine İnanna ile Enki sofraya otururlar ve Enki, İnanna'nın cazibesine kapılarak ona isteği yetkileri vermiştir. Buna göre Tanrı Enki, İnanna'ya vereceği yetkileri şu şekilde sıralamıştır (Cemiloğlu, 2010: 25-28):

(...) Kudretim adına, kudretim adına, Kutsal İnanna'ya, kızıma, tanrısal yasaları armağan edeceğim, Efendiliği, tanrılığı, yüce ve sonsuz tacı, krallık tahtını, Kudretim adına, kudretim adına, Kutsal İnanna'ya, kızıma, tanrısal yasaları armağan edeceğim, Yüce saltanatı, asayı, yüce tahtı, çobanlığı, krallığı (...)

Bu metinlerde geçen ifadeler İnanna'nın kurnazlığına ve kandırma potansiyeline dikkat çekerken, Enki'nin zaaflarını da ortaya koymaktadır. Yine İnanna ile Gılgamış (MÖ 2800-2500) arasında geçen aşağıdaki diyalog da İnanna'nın kandırma potansiyeli karşısında Gılgamış'ın cesaretine atıf yapmaktadır. Diyalogda İnanna Gılgamış'a şöyle demektedir (Dönmez, 2019: 2-30):

(...) Yanıma gel Gılgamış ve benim sevgilim ol! Bana meyveni bahşet! Benim kocam ol, ben de senin karın olayım. Lacivert taşından arabam ve altından koşumum senin olsun, Altın tekerlekler ve altın ve gümüşten boynuzlar, hepsi Bunları şeytan umular koşursun! Çam kokuları içinde evimize gir! Evimize girdiğinde Mükemmelce işlenmiş eşikler ayaklarını öpsün (...).

Gılgamış ise; İnanna'nın geçmiş ilişkilerinde erkeklere yaptıklarını anlatarak onun teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine Tanrıça İnanna; himayesindeki boğayı Uruk kenti üzerine göndermiştir. Fakat tüm bunlara rağmen mitte aktarılanlara göre Gılgamış boğayı alt etmeyi başarmıştır (Dönmez, 2019: 29-30).

Yukarıda aktarılan, çivi yazılı verilerden de anlaşılacağı üzere Sumerliler de tanrı ve tanrıçalar arasındaki hiyerarşik yapılanmada statü ve cinsiyet unsurları ön plana çıkmaktadır. Haliyle cinsiyeti öngören düzenlemeler mitolojilere de girmiş, böylece tanrıların dünyasında Sumer sosyal tabakalaşmasının bir örneği de mitler aracılığıyla aktarılmıştır. Sumerlilerde kadın erkek ilişkilerinin tasviri ve sosyal konumu ise İnanna ve Dumuzi arasındaki ilişkiyle örtüşecek şekilde mitlerle ortaya koyulmuştur. Yine yukarıdaki bulgulara göre; Sumer soylu kadının sosyal tabakalaşma içerisindeki yeri ve kadın motifinin toplumdaki yansıması da Tanrıça İnanna örneğiyle gözler önüne serilmiştir. Bu bağlamda Tanrıça İnanna'ya ait olan fiziksel ve ruhani özellikler Sumer toplumundaki kadın algısını da yansıtmaktadır. Böylece Sumer soylu kadınları statüsü gereğince toplumun diğer tabakasında yer alan kadınlardan üstün görülse de cinsiyetine paralel olarak her zaman erkeğe karşı daha olumsuz özelliklere sahip bir figür olarak betimlenmiştir.

2.3. Ruhbanlar

Sumerlilerde üst tabakaya mensup bir diğer sosyal grubu ruhbanlar oluşturmaktadır. Kadın ya da erkek cinsinden olabilen böylesi din görevlileri, Sumer toplumu için oldukça imtiyazlı bir sosyal grubu temsil etmektedir (Ötger, 2006: 40; Şirinzada, 2021: 50-51). Ruhbanların bu imtiyazlı sosyal tabakaya dâhil edilmesinde; onların sıradan insanlarda olmayan üstün özelliklere sahip olmaları düşüncesi, etkili bir faktördür.

Ruhbanların toplum içerisinde ön plana çıkmalarını sağlayan özelliklerinin bazılarını; yönetim ve ekonomi üzerinde yetkinlikler, tanrıların nasıl hoş ve sakin tutulacağı konusundaki yetenekler olarak sıralamak mümkündür (Ötger, 2006: 40; Belecen, 2015: 69; Aktürk, 2020: 43). Sadece toplumun diğer tabakaları değil, krallar da ruhbanların bu yetkinliğine ve kehanet uygulamalarına paralel olarak devlet için alınan bazı kararlarda bu sosyal sınıfa danışmış ve yapılan bazı dini ayinlerde de onlara tabi olmuştur (Bilgiç, 1963: 117). Bu bağlamda Sumer tapınaklarında gerçekleştirilen bazı dini ayinler; halkın gözetiminden uzak yalnızca ruhbanların katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Tecrübe kazanmak üzere bu ayinlere ve törenlere ruhbanların yardımcıları da katılmıştır. Bu türden dini ayinlerde ruhbanlar genellikle yaratıcılara saygının işareti olarak ellerini kenetlemiş vaziyette tasvir edilmiştir. Öyle ki tüm Mezopotamya dünyasında ruhbanlarına (Ek 7) ait olduğu düşünülen heykeller benzer şekilde tasvir edilmiştir (Akkuş-Mutlu, 2012: 42-43).

Kent yaşamında oldukça imtiyazlı haklara sahip olan ruhbanlar, entelektüel alanda kendisini geliştirmiş, bilime ve okuma-yazmaya vakıf bir sosyal tabaka olarak bilinmektedir (Akkuş-Mutlu, 2012: 18). Bunun yanı sıra ruhbanlık fiziksel güçte gerektirdiği için entelektüel gelişimin yanında fiziksel olarak dinç ve sağlıklı bireyler, ruhbanlık vasfına yükseltilmiştir (Ötger, 2006: 41).

Ruhbanlar en başta Sumer ülkesi için çok önemli olan ilahlara ve krallara hizmet etmekle yükümlü tutulmuştur (Akkuş-Mutlu, 2012: 18). Ruhbanlar; genel olarak tapınaklarda yaşayan rahip

ve rahibelerin meydana getirdiği bir toplum tabakasını ifade etmektedir. Ruhbanların, Sumer toplumu için oldukça önemli görevleri bulunmaktadır. Bu bağlamda onların başlangıçtaki yönetici rollerine zamanla Sumer Kent Devletleri'nin ekonomisini ilgilendiren görevler de eklenmiştir. Tapınağa bağışlanan her türlü ürünü toplamak, kayıt altına almak ve dağıtmak ruhbanların başlıca iktisadi görevleri arasındadır. Zamanla sulama kanallarının inşası ve denetlenmesi gibi önemli çalışmaların da ruhbanlar aracılığıyla yürütülmesi, devlet yönetim mekanizması içerisinde oldukça etkili olan bir ruhbanlar bürokrasisinin oluşmasına neden olmuştur (Ateş ve Ünal, 2004: 24). Ayrıca tapınağa yapılan her türlü bağışın kontrol mekanizması ve hesap verme mevkii de ruhbanlardır (Şirinzada, 2021: 47). Tüm bu görev ve yetki sahası sayesinde bazı ruhbanlar kendilerine ait mülkler de edinmişlerdir (Ünsal, 2019: 49). Bununla bağlantılı olarak Sumerli kral Urugakina ruhbanlarla ilgili olarak aşağıdaki açıklamayı yapmıştır (Gürgen, 2019: 212):

(...) Tanrıların sığırları Krala ait tarlaların sulanmasında kullanılıyordu. En iyi tarlalar kralın dostlarına veriliyordu. Semiz eşiği ve sığırı tapınak görevlileri alıyorlardı. Bu görevliler mahsulleri, kralın dostlarına taksim ediyorlardı. Herhangi bir tapınağın görevlisi, bir fakirin annesinin bahçesindeki ağaçları kendisi için kesiyor ve meyvelerini alıyordu. Mezara bir ölü gömülürse, tapınak görevlisi kendi içkisi için testi bira, kendi yemesi için 420 ekmek ve 120 ölçek arpa, bir elbise, bir oğlak ve bir yatak alıyordu (...).

Ruhani yetkilerle bezenmiş olmaları; ruhbanların zaman içerisinde siyasi güç kazanmalarına da neden olmuş, bu nedenle krallarla ruhbanlar arasında çeşitli güç çatışmaları yaşanmıştır. Bu durum ruhbanların yönetsel manadaki etkinliğini gözler önüne sermektedir. Krallarla ruhani bürokratlar arasında başlayan bu çatışma, Sumer siyasi arenasında meydana gelen güç yarışının ilk örneğini oluşturmanın yanı sıra toplumda meydana gelen dini siyasi erk ayrımının da temellerini atmıştır (Ateş ve Ünal, 2004: 24). Bu güç yarışının en büyük örneklerinden olan ve yarıştan galip çıkan Lagaşlı Kral Urugakina da ruhbanların kendi görevlerinin adaletle yerine getirmesi gerektiğini vurgulayan açıklamalarda bulunmuştur. Lagaşlı Urugakina ruhbanlarla ilgili olarak şunları aktarmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 11):

(...) Artık Ningirsu'nun toprakları içinde hiçbir müfettiş yoktur. Mezara bir ölü konulursa, tapınak görevlisi kendi içeceği olarak 3 testi bira, yiyecek olarak 80 ekmek, bir yatak ve bir oğlak alacaktır. Hiçbir yerde din adamları, artık fakirin anasının bahçesine zorla giremez, eğer kralın tebaasının eşiği doğurursa, onun beyi ona 'bunu senden alacağım' derse, eğer o, onunla satışa anlaşırsa, ona 'istediğim parayı ver' ver. O (Urukagina) böyle düzenledi ve Lagaşlıları hırsızlık, katil ve kuraklıktan kurtardı, hürriyeti yerleştirdi. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz, Urukagina, Ningirsu ile bu anlaşmayı akdetti (...).

Sumer ülkesinde tapınak ve yönetici kadronun zamanla ayrışması ile kral ve tapınak arasında ilişkiyi düzenleyen *qīpu* adı verilen yeni yetkili görevliler atanmıştır. Bu durum krallar ve ruhbanlar arasındaki mücadeleyi ispatlayan bir bilgi olarak da değerlendirilebilir (Horunlu, 2017: 67).

Yukarıda aktarılanların dışında ruhbanların ekonomik ve yönetsel faaliyetleri dışında dini konularda da yetki ve sorumluluk sahası oldukça geniş tutulmuştur. Bu sebeple ruhbanlar da

Sumerliler için her daim kutsalın içerisinde yer almıştır. Yani ruhbanlar devlet içerisinde ruhani konularda her zaman önemli faaliyetler yürütmeye devam etmiştir (Aygün, 2015: 17).

Ruhbanların halk ile tanrı-tanrıçalar arasındaki bağlantıyı sağlamak ve insanların istek ve yalvarışlarını ilahlara aktarmak, tanrı-tanrıçaların buyruklarını da insanlara anlatmak gibi dini iletişimi öngören görevleri de tespit edilmiştir (Belecen, 2015: 69). Ayrıca ruhbanlar, kutsal törenlerin vazgeçilmez bir parçası olarak ayinlere katılmakla görevli tutulmuştur. Zira ruhbanlar dini ayinlerde ritüellerin ve yürüyüşlerin nasıl yapılacağı konusunda uzmanlaşmış bir sınıftır. Bu ayinlerde din şarkıları okumak da onların görevleri arasındadır (Aktürk, 2020: 43). Buna göre halkı eğitmekten, siyasi güçlerin meşruiyetini sağlama kaynağı olmaya kadar birçok alanda yetkili ruhbanlar, Sumerlilerde üst tabakaya mensup bireylerden meydana getirilmiştir (Dönmez, 2019: 13). Günümüze kadar ulaşan kaynaklardan belirlendiği şekliyle de ruhbanların başlıca rutin görevleri; güne erken başlayıp, ilahları uyandırmak ve onlara kıyafetlerini giydirmek olmuştur. Bu işlemin ardından tanrı-tanrıçalara kurban sunmak onların diğer ruhani görevleri arasındadır. Ruhbanlar aynı zamanda ilahi ve efsun okumasını içeren yakarışları da ilahların başında gerçekleştirmeyi ihmal etmemişlerdir (Ötke, 2006: 42).

Sumer toplumunun ruhbanlar sınıfına dâhil edilen din görevlileri görev ve sorumluluklarına göre belli sınıflara ayrılmıştır (Akkuş-Mutlu, 2012: 18). Tapınağın çevresinde meydana getirilen bu hiyerarşik yapılanmada; ruhbanlar en tepede yer alsa da kendi içlerinde bir düzen ve iş bölümü yaptıkları bilinmektedir (Belecen, 2015: 69). Ancak bu din görevlileri sınıfının, hiyerarşik yapılanmasını mevcut belgelerle birebir şekilde ortaya koyabilmek mümkün değildir (Aygün, 2015: 17). Yine de Mezopotamya’da oluşturulmuş çivi yazılı belgeler aracılığıyla birbirinden farklı yaklaşık 30 rütbede din görevlilerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Aynı veriler sayesinde ruhbanların erkek olabildiği gibi kadın cinsinden de seçilebileceği bilgisine de erişilmiştir. Bu bağlamda erkek din görevlileri rahip, kadın din görevlileri ise rahibe olarak kayıtlara geçirilmiştir (Akkuş-Mutlu, 2012: 18). Mezopotamya üst tabakasına mensup ruhbanların rütbeleri ise toplum içerisindeki güçlerine ve görevlerine paralel olarak düzenlenmiştir (Altuncu, 2011: 71).

Öncelikle ruhbanların sosyal statüsü ve sınırlılıkları ile ilgili Sumer kaynaklarında yeterli bilgi sahası oluşturulmadığını aktarmak gerekmektedir. Ruhbanların sosyal statüsü bilim insanlarınca Asur ve Babil dönemlerinden kalma kaynaklar ışığında ve bu belgelerin Sumerce ideogramlarının oluşturulmasıyla ve kıyasıyla ortaya koyulmuştur (Aktürk, 2020: 42). Bu bağlamda kaynaklarda geçen ifadelerle göre; Sumer toplumunda ilk önce *En* sonra *Ensi* adı verilenler rahipler, erkek din görevlileri arasında en yüksek statüde yer alanlar olarak bilinmektedir. Onların altında hakkında çok fazla bilgiye erişilmeyen *Guda*, *İşib*, *Mah*, *Nindingir* rahipleri bulunmaktadır. Tüm rahiplerin genel tanımlaması ise *sanga* terimiyle kayıtlara geçirilmiştir. Birinci sınıf rahipleri ifade etmek için ise *Maš-maš* terimi kullanılmıştır. Bunların dışında sihirbaz kâhin ve ilahici olarak görev yapan *Baru*, *Kalu* gibi terimlerin de rahipliğin çeşitli mertebelerini simgelediği bilinmektedir.

Araştırmanın önceki kısmında *En* unvanının Sumer erken döneminde daha çok dini misyon yüklenen Sumer yöneticisine karşılık geldiği belirtilmiştir. Bu bağlamda tapınaklardaki ruhani görevlerin de en üst yetkilisi *Enler* olmuştur. Dolayısıyla *Enler* yönettikleri şehir devletinin başrahibi konumundaki kişilerden seçilmiştir (Aktürk, 2020: 48). *En* unvanlı tapınağın tinsel yöneticileri, *gipar* adı verilen tapınak bölümünde ikamet etmiştir (Özmen, 2010: 20-21; Akkuş-Mutlu, 2012: 42-43).

Sumerlilerde tapınağa adanan ruhbanların cinsiyeti tanrıların cinsiyetine göre belirlenmiştir. Buna göre eğer kentin baş yaratıcısı erkekse kadınlar da *En* statüsünde o tapınakta görev alabilmiştir, bu durumun tersi de mümkündür. Dolayısıyla İnanna'nın baş tanrıça olduğu Uruk'ta yer alan Eanna Tapınağı'nın en üst tinsel başkanı *En* statüsündeki erkek rahiplerden seçilmiştir (Akkuş-Mutlu, 2012: 42-43).

Kral unvanlarından *Ensilik* te dini konularla bağdaştırılmış bir terimdir. *Ensiliğin* ruhani yönünü ortaya koyan sıfat olarak ise daha çok *Patesi* terimi kullanılmıştır (Altuncu, 2011: 73). Sumer toplumunda bu unvan dini yetkilinin de başını ifade eden bir içerikle, batılılar tarafından rahip kral manasında kullanılmıştır. *Patesinin* görev tanımı ile ilgili en net bilgiler Kral Gudea'ya ait olduğu düşünülen iki adet silindir üzerine yazılmış belgelerden yola çıkılarak elde edilmiştir (Aktürk, 2020: 48). Buna göre *Patesiler* dini tören ve ayinlere katılmakla görevli tutulmuştur. Yine tapınakların inşa faaliyetleriyle ilgilenmekle sorumlulardır. Ayrıca yeni inşa edilecek bir tapınağın inşaatından önce kenti fiziksel ve ruhani boyutta temizlemekle ilgilenmişlerdir. *Patesilerin* ilahlara ziyarette bulunmak ve çeşitli duaları okumak gibi görevleri de bulunmaktadır. Gökyüzünü inceleyip kehanetleri yorumlamakta da uzman olan *Patesiler*, bunu sağlamak amacıyla tapınakların en üst katında yaşamış, başrahiplik görevlerini burada icra etmiştir (Altuncu, 2011: 73).

Sumer ülkesinde ruhbanlar sınıfının başını oluşturan *En-Ensilerden* sonra *Guda*, *İşib*, *Mah* ve *Nindingir* adı verilen bazı rahip gruplarının varlığı da bilinmektedir (Özmen, 2010: 21; Dönmez, 2019: 13). Fakat bu grubu oluşturan rahiplerin görev ve yetki sahası hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda adı geçen din görevlilerinden *İşibin* arınma faaliyetlerinden sorumlu rahip olduğu düşünülürken, *Guda* isimli rahibin ise bir çeşit tapınak şairi ya da şarkıcısı olduğu tahmin edilmektedir (Özmen, 2010: 21; Akkuş-Mutlu, 2012: 42-43).

En, *Ensi* adı verilen başrahiplerin altında onlara bağlı olarak farklı görev sahaları bulunan çeşitli rahipler de vardır. Bunlar genel anlamda Sumerce *sanga* (Akadca *sangu*) adı verilen bir terimle anılmıştır. Sumer ülkesinde başrahibin en büyük yardımcılarının bu rahipler olduğu düşünülmektedir. Bu gruba mensup din görevlileri, Sumer ruhbanlarının bulunduğu hiyerarşik düzende ikinci önemli grubu temsil etmektedir (Ötger, 2006: 39; Aktürk, 2020: 47). *Sangalar* idari ve ekonomik işlerine binaen çivi yazılı belgelerde *gipu* (kraliyet komiseri) ve *tupsarru* (baş muhasebeci) terimleriyle de anılmaktadır (Aktürk, 2020: 47). *Sanga* rahiplerinden *Agauş Sangu* ise; bu rahip sınıfının başını tanımlayan bir terim olarak bilinmektedir. *Dumu Sangular* ise yardımcı

rahipleri nitelendiren bir terim olarak kaynaklara geçirilmiştir (Dönmez, 2019: 13). *Sanga/Sanguların* dini törenlere katılmak, organize etmek ve yapılacak dini ayinlere her türlü desteği sağlamak gibi görevleri bulunmaktadır (Altuncu, 2011: 74; Aktürk, 2020: 47). *Sangalar* tapınağın idarecisi iken kendilerine bağlı diğer tapınak çalışanlarını da denetleyerek tapınak için her türlü kazancı sağlamak yolunda faaliyetleri de gerçekleştirmekte zorunlu tutulan rahip sınıfını ifade etmektedir (Özmen, 2010: 20-21; Akkuş-Mutlu, 2012: 42-43). Bu bağlamda kaynaklarda geçtiği haliyle *Sangalar* tapınak adına yapılan her türlü işi takip etmekle yükümlü baş kâhyalar olarak da bilinmektedir (Aktürk, 2020: 48).

Sanga adı verilen rahipler, tapınağın idari işleriyle beraber başrahibin onlara verdiği ruhani görevleri de yürütmüştür (Ötger, 2006: 39). Bunun yanı sıra Sumer kentlerinde yöneticilik faaliyetlerini yürüten *En-Ensilerin* tanrıları memnun etmek üzere tapınakta yapacağı işlerde, *sanga* rahiplerinden danışmanlık aldığı bilinmektedir.

Sumerlilerde sosyal statü açısından ön sırada gelen bir diğer rahip grubu tapınak büyücüleri olarak bilinmektedir. Bu din adamları, devlet içerisinde olduğu gibi toplumsal düzen ve gündelik yaşamda da önemli bir yer teşkil etmiştir. Sumer inancına göre büyü, çözülemeyecek sorunların çözümünü kolaylaştırmaktadır. Bundan başka insanlardaki merak dürtüsü ile gelecekteki bir olayın olası sonuçlarından haberdar olmak isteği de büyüü gündelik yaşamda ön plana çıkartmıştır. Dolayısıyla büyü ile ilgili uzmanlık sahası geliştirmiş olan rahiplerde Sümer toplumunda ön plana çıkan sosyal gruplardan olmuştur. Bu türden rahiplerin başında *Maş-maş* adı verilmiş rahipler gelmektedir. *Maş-maş* isimli rahiplerin görev tanımları en eski zamandan beri kaynaklarda geçmektedir (Ötger, 2006: 43; Özmen, 2010: 22). *Maş-maşların* başlıca görevleri kötü ruhların musallatının önüne geçmektir. Hastalıkların oluşmasını engellemek için yapılan dua ve sihirler de *Maş-maş* rahiplerinin kullandığı en etkili yöntemler olarak öne çıkmaktadır. Yine başka devletler tarafından Sumer ülkesine karşı yapılan büyüleri bozmak ve karşı büyü yapmak da onların görev sahasında bulunmaktadır. Yapılan kötü sihirleri bozmak için ise sihri yapanın yüzünü tasvir ettiği düşünülen cisimlerin *Maş-maş* tarafından ateş içerisine atılarak yakıldığı bilinmektedir (Aktürk, 2020: 52). Tapınaklarda yaygın olarak gerçekleştirilen bu türden büyü sihir ve kehanet ayinleri ise her zaman belli bir düzen içerisinde yetkili rahipler tarafından yapılmıştır.

Bunlardan başka yönetici rahiplerden daha alt tabakada yer alsalar da Sumer toplumsal yaşamına etki eden önemli görevlere sahip başka din adamları da bulunmaktadır. Bu türden rahipler sihirbazlar, kahinler ve ilahiciler olarak üç büyük sınıfta toplanmış sosyal gruplardır (Altuncu, 2011: 74). İlk gruba dahil edilmiş ve Sumerce *Ab-gal* terimiyle ifade edilen sihirbazların rahip grupları içerisindeki sorumluluk sahası, ilahlarla iletişime geçip onların şefkatlerini topluma aktarmak ve insanların gündelik yaşamına bu iyiliğin tesir etmesini sağlamak olarak bilinmektedir. Ayrıca *Ab-gallar* kötü ruhların ve cinlerin tapınaklardaki etki alanını temizlemek, için de görevlendirilmiştir. Yine bu rahipler görevlerini tapınakta yer alan diğer rahip gruplarıyla beraber iş birliği içerisinde

gerçekleştirmiştir (Özmen, 2010: 22; Aktürk, 2020: 50). İkinci büyük rahip grubu da kâhinler olarak ifade edilebilir. Sumerce *Baru* adı verilmiş kâhin rahipler, gelecekte haber almaları ve uğurlu-uğursuz olan durumları belirleyip topluma yön vermeleriyle beraber gündelik yaşamı kolaylaştırmışlardır. *Baru* rahipleri bunu yaparken, yıldızları ve rüyaları yorumlamanın yanı sıra, karaciğer gibi iç organları kullanarak da çeşitli kehanetlerde bulunmuştur. Bu rahiplere bireysel problemleri çözüme kavuşturmak için başvurulabildiği gibi toplumsal meselelerde ilahların buyurduklarını öğrenmek maksadıyla da sıklıkla başvurulmuştur (Altuncu, 2011: 75).

Baru makamı, kehaneti yapmak için kullanılan unsura göre değişik kollara da ayrılmıştır (Ötker, 2006: 43). Bunlar arasında ilahici kâhinler olarak tercüme edilen *Za-me* adlı rahip grubunun babadan oğula geçen bir rahiplik olduğunu aktarmak gereklidir. *Za-meler*, savaş öncesinde gelecekte haber almaları noktasında görevli tutulmuş ve devlet için alınacak toplumsal bir kararın nasıl sonuçlanacağına dair de çeşitli kehanetlerde bulunmuştur. Bu rahipler; sorumlulukları altında olan ilahları uyandırmak, yıkamak ve kıyafetlerini giydirmek gibi görevleri de gerçekleştirmiştir. Tanrıların hazırlığının ardından ise onları memnun etmek maksatlı yaratıcılara çeşitli adakları da bu sınıfa dâhil olan rahipler sunmuştur (Özmen, 2010: 22; Aktürk, 2020: 51-52). Üçüncü büyük papaz grubunu oluşturan ilahici rahipler ise; kaynaklarda *Kalu* terimiyle ifade edilmiştir. *Kalu* rahipleri tanrıları sakinleştirmek amacıyla yalvarma ve ilahi okuma ayinleri düzenlemiştir. Bunu yaparken *balaggu* ve *lilissu* adı verilen müzik aletlerini de kullandıkları bilinmektedir. Bu durum onların aynı zamanda sanatçı oldukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Altuncu, 2011: 74). *Kaluların* inşa faaliyetleriyle alakalı görevleri de bulunmaktadır. Özellikle eskimiş tapınakların onarımı noktasında; *Baruların* kehanette bulunup bakım için tarih belirlemesinin ardından onarıma başlanacağı günün öncesindeki gece *Kalu* rahipleri tanrılar adına ilahiler söyleyip onlara kurban adanmışlardır (Ötker, 2006: 43). Tapınağın adandığı tanrı ve tanrıçalar için kurban kesme töreni gün ağırırken gerçekleştirilmiş, üç büyük tanrı olan An, (Sumer mitolojisinde gökyüzü baş tanrısı) Enlil ve Enki içinde ayrıca kurban kesilmiştir. *Kalular* tapınakların onarımına başlanmasından tamamlanincaya kadar çeşitli ilahiler okumayı ve kurbanlar sunmayı devam ettirmişlerdir (Özmen, 2010: 22).

Sumer toplumlarında kutsal görevlerden sorumlu kadınlarda bulunmaktadır. Rahibeler de tıpkı rahipler gibi yaratıcılara ve tapınaklara çeşitli hizmetlerde bulunmuştur (Sünbül, 2014: 17-19). Rahibelerden bazıları yalnızca tapınakta yaşarken bazıları hem kendi evinde hem de tapınağa hizmet etmek üzere hazır bulundurulmuştur. Bu durum rahibelerin bir kısmının evlilik yaptığını işaret etmektedir. Mezopotamya ve özelinde Sumerlilerde rahibelerin; büyücülük, müzisyenlik ve ilahi görevler gibi birçok alanda görevli tutuldukları bilinmektedir (Dönmez, 2019: 13). Bu görevleri yerine getirmek dışında rahibelerin, ekonomik hayatın içerisinde de aktif olarak yer alması rahibelik makamında bulunan kadınların toplum içerisinde önemli bir statüde olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca rahibelerin haklarının ve sorumluluk sahasının kanun maddeleriyle belirlenmiş olması onların toplum içindeki öneminin resmiyette de tanınması olarak kabul edilmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 175-177).

Sumer tarihi boyunca rahibelik konumunda olan kadınlar, Sumerli krallar ve yöneticiler tarafından hukuki boyutta korunarak desteklenmiştir. Sumer toplumunun sosyal yaşamını düzenlemek amacıyla oluşturulmuş hukuki düzenlemelerden olan Urugakina Talimatnamesi'nde de bu konuya değinilmiş, rahibelerin konumunu ve statüsünü iyileştirmeye yönelik kanun düzenlemesi yapılmıştır. Urugakina'nın aktarımına göre talimatnameden önce tapınak arazilerinin çoğu rahiplerin eline geçmiş, bu arazilerde rahibeler köle konumunda çalıştırılmıştır. Rahiplerin bu hegemonyasına son veren Sumer kralı, rahibelerin statüsünün yükselmesi için de düzenlemeler getirmiştir (Sünbül, 2014: 17-19). Yine Sumer rahibelerinin devlet adına yürüttükleri hizmet karşılığında maaşa bağlandıkları da Urugakina Talimatnamesi'nde belirtilmiştir (Ötger, 2006: 43; Aktürk, 2020: 43).

Sumer ve Sami topluluklarının bir arada yaşadığı İsin-Larsa Dönemi'nde oluşturulmuş Lipit-İştar Kanunları'nda da rahibe konumundaki din görevlilerin veraset sistemi içerisindeki yeri aktarılmıştır. Buna göre Lipit-İştar Kanunları'nın 18. maddesinde şu ifadeler yer verilmiştir: "Eğer baba hayatta ise kızı yüksek rahibe, rahibe veya hierodul olduysa varis gibi baba evinde oturacaktır" (Yalvaç, 1965: 33). İlgili kanun maddesinden rahibelerin diğer kadınlara nazaran çok daha yüksek bir sosyal statüye sahip olduğu çıkarımını yapmak mümkün olmuştur. Ayrıca yukarıda aktarılan kanun maddesinden kralın üst tabakada yer alan rahibelerle ilgili çeşitli sosyal düzenlemelerle onların haklarını teminat altına aldığı anlaşılmaktadır (Yalvaç, 1965: 33; Sünbül, 2014: 34). Tüm bu aktarımlar sonucunda rahibelerin Sumer toplumsal yaşamında etkin, yüksek kadın statüsüne dâhil olan bir grupta yer aldığı ortaya çıkmaktadır (Ötger, 2006: 43). Öyle ki rahibe sınıfına dâhil olan kadınların, erkek kardeşleri olmadığı durumlarda *Kispum Ritüelini* gerçekleştirme yetkinlikleri de vardır. Sadece erkeklerin yapabileceği bu uygulanmanın rahibelere açık olması rahibelerin statüsünün diğer kadınlardan çok daha üstün olduğunu göstermektedir (Sabuncuo, 2019: 60-63; Sabuncuo ve Kılıç, 2020: 4).

Rahibelik makamı Mezopotamya toplumları için o kadar önemlidir ki Akad kralı Sargon (MÖ 2334-2279) annesinin yüksek statüde bir rahibe olmasıyla övünmüş bu durum sayesinde hükmedişini, dini ve siyasi argümanlara dayandırarak meşruiyet sağlamıştır (Sünbül, 2014: 33). Akad kralı Sargon'la birlikte ise kral kızlarının tapınaklara başrahibe olarak görevlendirilmesi geleneği de başlatılmış, bu gelenek Mezopotamya toplumlarında MÖ 1800'lü yıllara kadar sürdürülmüştür (Şimşek, 2012: 50-51). Kral kızları başrahibelik görevi için genellikle Ay Tanrısı'na adanan tapınaklarda görev yapmıştır. Bu rahibeler çoğunlukla erkek unvanları taşımışlar ve kadınsı özelliklerini bir kenara bırakarak yaşamlarına bu şekilde devam etmişlerdir (Eser, 2014: 64-66).

Kral kızları dışında Sumer toplumunun soylu ve zengin kesiminden olanların kızları da tapınaklara adanmıştır. Bu statüdeki rahibeler Marduk (Babil mitolojisinde yaratılış, su, bitki örtüsü, adalet ve sihir tanrısı) ve Samaş (Akad mitolojisinde Güneş tanrısı) gibi önemli tanrı ve tanrıçanın hizmetlerini yürütmüştür. Bu kadınların yaratıcılara hizmet etmek için seçilmeleri ise; onların toplum içerisindeki önemini gözler önüne sermektedir (Horunlu, 2017: 67). Ayrıca zengin ve soyluların

kızları tapınaklarda görevli olmanın yanında ekonomi ile de ilgilenmişler, aile şirketleri için gerekli ticari faaliyetleri sürdürmekten geri kalmamışlardır (Şahingöz, 2018: 47). Bu durumda Sumerli rahibeler ev ya da tapınak yaşamına hapsedilmiş bir konumda değil sosyal yaşamın içerisinde etkin bir pozisyonadılar. Onlar; evlenebilen, miras edinebilen, varisleri bulunan, mülk ve köle satın alabilen bir sosyal statüde yer almıştır (Sünbül, 2014: 34).

Sumerli din kadınlarının unvanları ve statüleri Sumerce ideogramlarla ortaya koyulmuş olsa da onların sorumlulukları, sosyal sınırlılıkları ve yetki sahaları Sami kavimlerin oluşturduğu çivi yazılı hukuk metinleri sayesinde ortaya konulmuştur (Sünbül, 2014: 17-19). Sumer toplumundaki rahibeler hakkında mevcut bilgiler ise genellikle dini ve idari nitelikteki çivi yazılı belgelere dayanmaktadır. Bu kaynaklar incelendiğinde kadın din görevlilerinin de rahipler gibi birbirinden farklı pozisyonlarda çalıştığı göze çarpmaktadır (Kılıç ve Duymuş, 2009: 162; Sünbül, 2014: 33). Rahibeler hakkında en detaylı bilgileri aktaran kaynakların başında ise Hamuurabi Kanunları gelmektedir. Hamuurabi Kanunları'nda rahibeler, Akadca *Entum*, *Naditum*, *Sal-zikrum*, *Qadištum* terimleriyle aktarmıştır (Altuncu, 2011: 76; Sünbül, 2014: 52-56). Bu terimlerin Sumerce karşılıklarının olması görev sahaları konusunda da bilgi sahibi olmayı kolaylaştırmaktadır.

Tapınaklarda farklı statülerde çalışan çok sayıda din kadını sınıfı ile karşılaşılacakla birlikte, öncelikle yüksek rahip manasına gelen *Enin* karşılığı olarak baş rahibelik makamının da bulunduğu aktarılmalıdır. Bu sınıfa mensup rahibeler de tıpkı *Enler* gibi diğer rahibelerden daha yüksek bir statüde yer almıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 273; Akkuş-Mutlu, 2012: 41-42). Bu rahibeler Akadca kaynaklarda *Entum* terimiyle ifade edilmiştir. *Entumun* Sumerce karşılığı ise *Nin-dingir-ra* terimiyle aktarılmıştır. Akadca *Entum* rahibelerinin Akadlılar döneminde *Entum Rabitum* (Büyük *Entum*) ve *Entum Sihirtum* (Küçük *Entum*) şeklinde kendi arasında da iki sınıfa ayrıldığı bilinmektedir (Memiş, 2019: 52-53).

Nin-dingir-ra terimiyle ifade edilmiş Sumerli rahibeler, genellikle tapınakta yaşamıştır. Bu sınıfa dâhil olan başrahibeler, erkek tanrılara hizmet etmekle görevli tutulmuştur. Az oranda da olsa bazı başrahibelerin tapınak dışında oturup evlilik yaptığı da bilinmektedir. Fakat başrahibelerin evlenseler dahi çocuk sahibi olmaları noktasındaki bilgiler eksik kalmış, bu konu hakkında yeterli bilgi sahası oluşturulamamıştır (Şimşek, 2012: 50-51; Altuncu, 2011: 76). *Nin-dingir-ra* rahibelerinin tapınakta yaşadıkları zaman zarfı içerisinde de öldüklerinde de gömüldükleri kendilerine ait hususi alanlara yerleştirildiği bilinmektedir. Bu alanın kaynaklarda geçen adıyla *giparu* bölümü olduğu düşünülmektedir (Mcintosh, 2005: 221; Belegen, 2015: 88-91).

Başrahibeler, görev sahasına yani tapınağa giderken yanlarında özel eşyaları ve kölelerini de almıştır. Dolayısıyla kendilerine ait çeyizlerin ve kölelerin olduğu anlaşılan bu din kadınlarının sosyal statüsünün çok özel bir konumda olduğu düşünülmektedir (Belegen, 2015: 88-91). Bu sınıfa mensup rahibeler genellikle kral kızlarından seçilmiş, Ur kentinde yer alan Ay Tanrısı Nanna'nın

tapınağında görev yapmak üzere atanmışlardır (Roaf, 1996: 97, 100, 199; Kramer, 2002: 188-189; Kılıç ve Duymuş, 2009: 175-177; Akkuş-Mutlu, 2012: 41-42). Kral kızlarının tapınaklara atanmasının Kral Sargon'la başlayan daha sonra da bu uygulamanın tüm Mezopotamya'da bir gelenek haline dönüştü bilinmektedir. Bu bağlamda; Akad kralı Sargon, kızı Enheduanna'yı Ur kentine başrahibe olarak atamıştır. Kuşkusuz Sargon bunu yaparken Sumer ve Akad topluluklarını kaynaştırmayı ve siyasi meşruiyetini dinle güçlendirmeyi hedeflemiştir (McHale-Moore, 2000: 69; Kılıç ve Duymuş, 2009: 165; Kaya-Hasdemir, 2021: 431). Sumer hâkimiyetini tekrar başladığı III. Ur Dönemi'nde de aynı şekilde Kral Ur-Nammu'nun kızı Ennirgalanna'nın tapınağa başrahibe olarak adandığı bilinmektedir (Şimşek, 2012: 50-51). İsin-Larsa Dönemi'nde de İsin kralı İşme-Dagan (MÖ 1953-1935) kızı Enannatum'u başrahibelik pozisyonunda tapınağa göndermiştir (McHale-Moore, 2000: 71; Collon ve Sevinç, 2004: 85). Bunlar dışında Şulgi, Amar-Sin, (MÖ 2046-2037) Lipit-İştar (MÖ 1870-1860) adlı krallar da kızlarını bu pozisyona atayan diğer krallardan olmuştur (Sünbül, 2014: 17-19).

Yukarıda örnekleri verildiği gibi, *Nin-dingir-ra* statüsündeki rahibeler, bulundukları kentte babalarının siyasi nüfuzunu da temsil ettikleri için halkın siyasi aidiyetini sağlamak gibi görevleri yerine getirmiştir (Sünbül, 2014: 17-19). Kral kızlarının tapınakta yönetici konuma getirilmesi siyasi otoritesini dini argümanlar çerçevesinde daha sağlam temellere oturtmak isteyen krallar için etkili bir meşruiyet yöntemi olarak kullanılmıştır. Bunu yaparken ruhbanlar sınıfında yüksek konumdaki rahibelerin kralla kan bağı olması ise bu yöntemin sorunsuz şekilde uygulanmasının önünü açmıştır (Horunlu, 2017: 41).

Kaynaklarda geçen ve Sumerce ideogramı oluşturulmuş diğer bir rahibe sınıfın *Naditum* rahibeleridir. *Naditum* terimi Akkadca'dır ve ekilmemiş tarla ya da nadasa bırakılmış alan manasına gelmektedir. Kelimenin Sumerce karşılığı *Lukur* terimi olarak bilinmektedir. Bu sınıfa mensup rahibeler tanrılara hizmette bulunan kadın olarak da ifade edilebilir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 165). Bu türden rahibeler genelde Sumer ülkesinde nüfuzlu ailelerin kızlarıdır. Ayrıca *Lukur* rahibelerinin tanrılara adandığı da bilinmektedir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 195). Örneğin Uruk kralı Sin-Kasid'in kızı Ninşatapa da yer altı tanrısı Meslamtaea'ya adanan bir *Lukur* rahibesidir. Bir şiirde kendini tanrının rahibesi olarak ifade eden Ninşatapa konuyla ilgili olarak şu dizeleri aktarmıştır: “Kâtip Ninşatapa, Tanrı Meslamtaea'nın rahibesi, Uruk kralı Sin-kaşid'in kızı, köleniniz” (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 82). Bu dizelerden prenses Ninsatapa'nın rahibeliğin yanında kâtiplik yaptığı da anlaşılmaktadır (Şimşek, 2012: 52-53).

Lukur rahibeleri tanrılara adandığı için genelde evlilik yapmamışlardır (Kılıç ve Duymuş, 2009: 166). Fakat kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bazı *Naditum* rahibeleri evlilik yapmıştır. Bu rahibeler evlilik yapsa dahi çocuk doğurmaları kesinlikle yasaktır. Bu sebeple *Naditum* rahibelerinden evli olanlarının kocalarının çocuk sahibi olması için daha alt sınıfa mensup olan *Şugeitum* rahibelerinden çocuk sahibi olmalarına izin verilmiştir (Altuncu, 2011: 77).

Mezopotamya toplumlarında rahibelerin diğer kadınlardan çok daha üstün muamele gördüğü çivi yazılı kanun maddelerinden de anlaşılmaktadır. Hammurabi Kanunları'nın 137. kanun maddesinde *Naditum*ların ilgili olarak şu hukuki düzenleme yapılmıştır (Sünbül, 2014: 44):

Eğer bir adam, çocuk doğuran bir şugitumu veya çocuk temin eden bir naditumu boşamaya karar verirse, o kadına çeyizi geri verilecek ve tarlanın, bahçenin, mal ve mülkün yarısı kendisine aktarılacak, böylece evlatlarını büyütebilecektir. Çocuklar büyüdükten sonra ise maldan bir varis hissesi kendisine verilecek ve istediği kocaya varacaktır.

İlgili kanun maddesinden de anlaşılaacağı üzere genellikle boşanma sürecinde bulunan diğer kadınlara nafaka ve çeyiz verilirken; bazı rahibelere, boşanma halinde çeyizlerinin yanı sıra mülklerinin yarısı ve bir varis hissesinin verildiği görülmektedir. Bu kanun maddesi ile rahibelerin diğer kadınlara göre çok daha üst bir konumda yer aldığı ortaya çıkmaktadır.

Sumerlilerde üst tabakaya mensup olan bu rahibeler, genellikle soylu ailelerinin kızlarından seçildiği için tapınağa bağışlanırken bir sözleşme imzalanmıştır. Yapılan sözleşme sayesinde bu sınıfa mensup rahibelerin hukuki hakları gözetilmiş, ailesine ait malı ve mülkü koruma altına alınmıştır (Şimşek, 2012: 51). *Lukur*lar üst düzey rahibe gruplarından olsa da *Nin-dingir-ralara* göre daha düşük statüdedirler (Tosun ve Yalvaç, 1989: 274). Bu rahibeler genellikle Babil'in en önemli kült merkezlerinden Sippar Tapınağı'nda görev almışlardır. *Lukur* unvanına sahip rahibelerin bağışlandıkları tapınakların *gāgum* kısmında ikamet ettikleri düşünülmektedir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 195; Şimşek, 2012: 51).

Lukur sınıfına mensup rahibelerin ekonomik faaliyetlerde de bulundukları bilinmektedir. Tarım, hayvancılık, köle ve mülk alım-satımıyla ilgilenebilen bu kadınlar, ekonomik gücü ölçüsünde çeyiz edinmekte de özgür bırakılmıştır (Belecen, 2015: 88-91). Böylece *Lukur* rahibelerin yalnızca dini görevlerle yükümlü olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Topluma karışmakta özgür bırakılan bu kadınlar, sosyal ve ekonomik olarak da aktif bir yaşam sürmüştür. Sippar Arşivi'nden çıkarılan tabletlerin büyük çoğunluğu onların ekonomik faaliyetlerinden bahsetmektedir. Buna göre onlar borç verebilen, mülk satışında bulunabilen, köle alım-satımı ve çocuk sahibi olmadıkları için evlatlık edinmekte özgür bırakılan kadınlardır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 195; Oates, 2004: 77-78; Bottéro, 2005: 135; Kılıç ve Duymuş, 2009: 175 177; Altuncu, 2011: 77).

Naditum rahibeleriyle ilgili en ayrıntılı bilgiler Hammurabi Kanunları'nda verilmiştir. Hammurabi Kanunları'nda da *Naditum*ların tarla sahibi olup bunu satma hakkına da sahip oldukları ifade edilmiştir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 195). Hammurabi kanunlarının 40. maddesinde konuyla alakalı olarak şunlar aktarılmıştır (Sünbül, 2014: 54):

“Bir naditum, bir tüccar veya yabancı bir tımar sahibi, tarlasını, bahçesini ve evini gümüşe (para karşılığı) verecektir. Satın alan, satın aldığı tarlanın, bahçenin veya evin tımar sorumluluğunu yerine getirecektir.”

Naditum rahibeleri her bakımdan örnek olunacak bir yaşam sürmekle zorunlu tutulmuştur. Örnek kadın profilinin temsili olan bu kadınların meyhanelere giriş çıkışı da bu sebeple yasaklanmıştır (Bottéro, 2005: 135; Altuncu, 2011: 77). Hammurabi Kanunları’nda bu konuya da dikkat çekilmiş, bu rahibelerinin meyhane işletmelerinin ve bu işletmelere girmelerinin yasak olduğu kanun maddesiyle ortaya koyulmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Hammurabi Kanunları’nda şu açıklama yapılmıştır: “Eğer manastırda oturmayan bir Naditum, bir entum, bir bira evi (meyhane) açar veya bira (içmek) için bir bira evine girerse, o kadını yakalayacaklardır” (Mendires, 2010: 108).

Sumerce ideogramı belirtilmiş bir diğer rahibe sınıfı *Sal-zikrum* adı verilen imtiyazlı kadınları ifade etmektedir. *Sal-zikrum* rahibelerinin *Nin-dingir-ra* ve *Lukur* rahibelerinden sonra gelen bir sınıfa mensup oldukları tahmin edilmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 168). Bunun sebebi Hammurabi Kanunları’nda bu sınıfın *Entum* ve *Naditum* rahibelerinden daha alt bir sınıfta yer aldıklarının açıklanmasından kaynaklanmaktadır (Şimşek, 2012: 52-53). *Sal* hecesi Sumerce kadın determinatifi olarak kullanılmıştır. Fakat kelimenin devamında yer alan *zikrum* hecesinin Sumerce ne anlama geldiği tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen *zikrumun* Akadca *zikaru* kelimesinin yerine kullanılarak erkek manasına geldiği tahmin edilmektedir. Sumerce ve Akadca karışık ideogramların kadın-erkek şeklinde yorumlanması, bu sınıfa mensup ruhbanların ters cinsiyet kılığına girdiğini düşündürmektedir. Uruk kentindeki ruhbanlar sınıfı içerisinde böyle bir geleneğin varlığı da bilinmektedir. Buna göre bazı erkekler kadın bazı kadınlarda erkek görünümünde olabilmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 169). *Sal-zikrum* din görevlilerinin kadın oldukları kanun maddelerinde geçmektedir fakat yukarıdaki duruma paralel olarak bu sınıfa mensup rahibelerin miras paylaşımı noktasında erkek haklarına sahip olması bu konuyu ihtilafta bırakmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 274; Altuncu, 2011: 77).

Aynı zamanda *Sal-zikrum*ların statüsü hakkında en detaylı bilgileri öğrendiğimiz çivi yazılı hukuk metni olan Hammurabi Kanunları’nda bu sınıfa ait kadınların *Lukur*, *Nugig*, *Nubar* gibi rahibelerden ayrı olarak anılması, onların tanrılara adanmış rahibelerden çok tapınaklardaki rahibelerin hizmetini gören ve saraya bağlı olarak çalışan bir sınıf olarak değerlendirilmesine de yol açmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 205, 274; Kılıç ve Duymuş, 2009: 169). Bu konuyla ilgili olarak Hammurabi Kanunları’nın ilgili maddesinde şunlar aktarılmıştır: “Eğer saraya ait bir hizmetlinin veya bir *Sal.zikrum*’un oğlu kendisini büyüten babasına, anasına ‘sen babam değilsin, sen anam değilsin’ derse dilini keseceklerdir” (Şimşek, 2012: 52-53). Hammurabi Kanunları’nın *Sal-zikrum*larla ilgili bir diğer maddesinde ise şunlar aktarılmıştır: “Eğer, saray ait bir hizmetlinin veya bir *Sal.zikrum*’un oğlu öz babasının evini öğrenirse, onu büyüten baba ve anadan nefret edip babasının evine giderse gözünü oyacaklardır” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 205, 274).

Yukarıda verilen bu maddeler incelendiğinde gerçekten de *Sal-zikrum*ların saray hizmetlileriyle birlikte anıldıkları ve hatta bu sınıfa mensup rahibelerin evlatlık alma hakkına sahip olduğu da anlaşılmaktadır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 205, 274; Şimşek, 2012: 52-53). Buna karşılık Hammurabi Kanunları'nda *Sal-zikrum*ların diğer din kadınlarıyla birlikte anıldığı kanun maddeleri de bulunmaktadır. Bu durum *Sal-zikrum*ların tapınakta din görevlisi olarak da çalıştıkları yönünde yorumlar yapılmasına da neden olmuştur. Dolayısıyla bu grup rahibelerin sosyal statüsü konusunda bilgi kargaşası mevcuttur ve bu kargaşadan dolayı onların sosyal sınırlılıklarını tespit etmek zorlaşmaktadır. Bu ihtilaflı durum *Sal-zikrum*ların hem tapınakta hem de saray için belli dönemlerde çalıştığı gibi yorumların yapılmasına neden olmuştur (Kılıç ve Duymuş, 2009: 169-177; Sünbül, 2014: 52-56). *Sal-zikrum* sınıfına mensup kadınlar Hammurabi Kanunları'ndan başka Ammi-Saduqa Fermanı'nda da geçmektedir. Bu kadınlar bu metinde ise; sarayda dokumacılık ve yün eğirme gibi faaliyetleri yürüten kadınlarla birlikte anılmıştır (Kılıç ve Duymuş, 2009: 169). Tüm bu aktarımlar *Sal-zikrum*un sosyal statüsünü tam olarak ortaya koymaya yetmese de onların *Entum* ve *Naditum*dan daha alt tabakada yer aldıkları ve saray ya da tapınakta hizmet ettikleri sonucu mevcut verilerle belirlenebilmiştir.

Sumerlilerde soylu kadınlar sınıfına dahil edilebilecek diğer rahibeler kaynaklarda *Nu-gig* terimiyle aktarılan kadınlar olmuştur. *Nu-gig* rahibelerinin Akadcadaki karşılığı *Qadištum* terimidir. Bu gruba mensup rahibelerin, sosyal statüsünü ayırt edici şekilde kılık, kıyafet ve aksesuar giydikleri bilinmektedir. Özellikle tapınak etrafında kat kat elbiseler ve yüksek taçlar, başlıklar ve değerli mücevherlerle birlikte dolaştığı düşünülen kadınlar bu sınıfa mensup rahibelerdir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 273; Kılıç ve Duymuş, 2009: 164; Şimşek, 2012: 50-51).

Akadca *Qadištum* Sumerce *Nu-gig* terimleriyle ifade edilen rahibelerinin zamana ve mekâna göre sorumluluk sahası ve sosyal statüsünde değişiklikler meydana gelmiştir (Altuncu, 2011: 77). Bu sebeple bu rahibelerinin fonksiyonları günümüze ulaşan kaynakların aktarımlarıyla tam olarak belirlenememiştir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 275; Sünbül, 2014: 52-56). Sumerlilerde Tanrıça İnanna'nın kutsiyetini ve bereketini sembolize eder biçimde bu rahibelerin doğumlara katıldıkları ve kadınları kötü ruhlardan korumakla görevli yetkililer olduğu bilinmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 171; Altuncu, 2011:78). Yine bu rahibelerin tapınak dışına çıkıp evlenebildikleri dolayısıyla çocuk doğurmalarına izin verildiği ve dadılık gibi çocuk bakımıyla ilgili görevleri de üstlendiği tahmin edilmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 175-177; Şimşek, 2012: 55-57). Sumerlilerden farklı olarak Sami toplumlarında bu sosyal gruba mensup din kadınları genellikle dini ritüellerde su serpmekle görevlendirilmiştir. Orta Babil Dönemi'nde (MÖ 1595-1155) ise bu rahibelerin kötü ruhlardan uzaklaştırmak için büyü ve dualar yapan kadınlar olarak belirtmek gerekmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 172; Altuncu, 2011: 78). Orta Asur Dönemi'ne (MÖ 1365-745) ait dini metinlerde ise bu sınıfa mensup kadın din görevlilerinin Tanrı Adad'la (Akad-Asur rüzgâr ve fırtına tanrısı) ilişkilendirilmiş oldukları bilinmektedir. Bu bağlamda *Qadištum* rahibelerinin Tanrı Adad'la ilişkisini aktaran belgeler de mevcuttur. Kiş'te yapılan kazı çalışmaları sonucu elde edilen mühür yazıtında bu konuya

değnilmiştir. Yazıtta İlša-hegalli adında bir *Qadištum* Adad ve Šala'nın (Sami toplumlarının mitolojisinde tarım tanrıçası) hizmetlerini görmek için adandığını belirtmiştir. *Qadištum*lar Orta Asur Dönemi'nde ayrıca *sangu* rahipleriyle birlikte çalışarak çeşitli ritüellerin gerçekleştirilmesine de katkı sağlayan din kadınları olarak tanımlanmıştır. Bu ritüellerde *Qadištum*, ilahi okumuş ve temizlik ritüeli esnasında *sanguya* yardım etmekle görevlendirilmişlerdir. Kral ve ailesinin özel dini ritüellerinde de görev aldığı bilinen *Qadištum*lar, Asur metinlerinde yemin bozmak için tuz serpen din görevlileri olarak da aktarılmıştır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 252).

Bunlara ek olarak bu statüde bulunan rahibelerin kutsal evlilik törenine iştirak ettikleri de bilinmektedir. Gerçekten de Mezopotamya toplumları için bereket ve aşk tanrıçası İnanna ile çoban tanrısı Dumuzi'nin birliktelikleri kutsal evlilik törenleriyle sembolize edilmiştir. Bu kutsal evlilik, her dönemde çok önemli görülmüş onların birleşimi ile Mezopotamya topraklarındaki bolluk ve bereketin tüm yıl boyunca artacağına dair bir inanç oluşturulmuştur. Bu geleneği devam ettirmek maksatlı da başrahibi sembolize eden kral ile başrahibelere birleşimi kutsal bir dini tören aracılığıyla devam ettirilen bir gelenek haline dönüştürülmüştür (Sünbül, 2014: 17-19).

Sonuç olarak *Qadištum* ya da *Nu-gigler* Tanrıça İnanna'nın koruyuculuğunda ebelik ve sütannelik gibi hizmetleri de gerçekleştirmesi sebebiyle Mezopotamya'daki kutsal evlilik ritüellerinde etkin, tanrılara adanan rahibeler olarak değerlendirilmektedir (Şimşek, 2012: 49-50).

Tanrılara adanmış kadın din görevlileri *Naditum* ve *Qadištum* rahibeleriyle sınırlı kalmamış diğer kaynaklardan belirlendiği kadarıyla *Zikru* ve *Harimtu* terimleriyle anılan bazı din kadınları da tanrılara adanarak kutsal evlilik ritüelinde görev almıştır (Woolley, 1965: 107).

Qadistum ya da *Nu-gigler* gibi kaynaklarda ismi geçen diğer bir rahibe grubu *Nu-bar* rahibeleridir. Bu terim Sumerce'dir. Terimin Akadca karşılığı ise *Kulmašitum* olarak bilinmektedir. Terimin özel bir görev için görevlendirilen kadın manasına geldiği düşünülmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 173). *Nu-barlar* da diğer rahibeler gibi tapınakta hizmet vermişlerdir. Fakat onlar daha üst statüdeki rahibeler gibi belli tanrılara hizmet etmek için değil tapınağın genel hizmetlerini yerine getirmek için tapınakta hazır bulundurulmuş din kadınlarıdır (Kılıç ve Duymuş, 2009: 172; Şimşek, 2012: 55-57). Buna rağmen *Nu-barların* bazı dönemlerde *Naditum* kadınlarının görevini de üstlendiği belirtilmiştir. Fakat bu onların aynı statüde oldukları manasına gelmez zira *Naditumlar* tanrılara adanan daha özel bir mevkiyi işaret etmektedir. Ayrıca *Nu-barlar* Mezopotamya'da oluşturulmuş çivi yazılı hukuk metinlerine göre evlilik yapmakta özgür olan fakat çocuk doğurmaları yasaklanmış soylu kadınları temsil etmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 176-177; Altuncu, 2011: 78).

Mezopotamya'daki sosyal yaşamı ve üst tabakaya mensup ruhbanların sınırlılıklarını anlamamızı kolaylaştıran çivi yazılı belgelerde geçen diğer bir rahibe sınıfı Sumerce *Šu-gè-i* Akkadca *Šugeitum* ismiyle olarak aktarılmış olan kadın sınıfıdır (Kılıç ve Duymuş, 2009: 173).

Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu rahibeler, henüz tapınakta çalışmaya başlamayıp babalarının evinde ikamet etmektedir. Fakat tapınağa girecekleri ve hizmette bulunacakları rahibelik nişanı onlara daha baba evindeyken verilmiştir (Sünbül, 2014: 52-56). Bu durum bu sınıfa mensup kadınların kutsal görev için sıra beklediklerini düşündürmekle birlikte bu konu hakkında kesin bir yargıya ulaşmak mümkün değildir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 276; Kılıç ve Duymuş, 2009: 175-177).

Šugeitum rahibelerinin daha babalarının evinde yaşarken ayrı bir unvanla ortaya çıkması, onların özel konumda yer alan rahibelerden olduklarını işaret etmektedir. Buna rağmen Hammurabi Kanunları'ndan anlaşılan göre; *Šugeitumlar*, *Naditum* rahibelerinden daha alt statüde bulunmaktadır. Zira kanun maddelerinde geçen ifadeye göre evli bir *Naditum* kocasına çocuk veremediği için çocuk sahibi olmak maksadıyla kocasının *Šugeitum* statüsündeki bir kadınla evlenmesine müsaade etmektedir. Çocuk sahibi olunduktan sonra ise; *Naditumun* kocası isterse *Šugeitumu* boşama hakkına sahiptir. Fakat böyle bir pozisyonda *Šugeitumların* medeni hakları yarı hür bir kadınıkiyle eş olmamış, onların hukuki hakları kanun maddelerince koruma altına alınmıştır. Öyle ki bu sınıfa mensup din kadınları boşanmanın gerçekleşmesiyle nafaka talebinde bulunma hakkına da sahip olmuşlardır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 275). *Šugeitum*, *Naditumlar* ve hür erkeklerin bu bağlamda sosyal statüsünün birbirinden farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre soylu kadınlara belirli hakların tanındığı görülse de bu hakların rahibeliğin derecelerine göre şekillendirildiği göze çarpmaktadır. Konuyla ilgili kanun maddelerinin ise daha çok ataerkil zihniyetle erkek sosyal yaşamını korumak amacıyla oluşturulduğu düşünülmektedir. Tüm bu tespitleri yapmak ise; *Šugeitumların* sosyal fonksiyonlarının kanun maddelerinde aktarılmasıyla mümkün olmuştur (Kılıç ve Duymuş, 2009: 174).

Tapınaklarda çeşitli unvan ve görevlerde bulunan rahibelerin, fahişelik de dâhil olmak üzere çeşitli kutsal hizmetlerde bulundukları da bilinmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 175-177; Şimşek, 2012: 55-57). Ünlü tarihçi Herodotos (III.154) da kutsal fahişelik adı verilen bir geleneğin Babil topraklarında yer aldığını ve tapınağın buna hizmet ettiğini eserinde aktarmıştır. Tapınak fahişeliğinin, tapınağa sağladığı ekonomik katkı oldukça önemli görülmüştür. Sumerlilerde insanların rastgele birbirleriyle ilişkiye girmesi yasaktır ve bekâr kadınların bakire olması gerekmektedir. Bu bağlamda tapınak fahişelerin, ücret karşılığında cinsel ilişkiye girmeleri, toplumdaki bazı ahlaki yozlaşmaların önüne geçeceği düşüncesiyle önemsenmiştir (Aktürk, 2020: 84). Mezopotamya ve özelinde Sumer toplumlarında her şeyin bir hiyerarşisi olduğu gibi fahişeliğinde bir hiyerarşik düzenle devam ettirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla fahişeler de kendi aralarında üst, orta ve alt şeklinde tabakalara ayrılmış sosyal gruplardan meydana gelmektedir. Tanrıça İnanna adına birlikte olunmak istenen her tapınak fahişesinin fiziksel ve sosyal statüsüne göre de ücreti farklı olmuştur. Bu durum da fahişeler arasındaki hiyerarşik dengesizliği işaret ettiği gibi kadınların fiziksel özelliklerine paralel olarak değerlendirildiğini de düşündürmektedir (Aktürk, 2020: 87).

Sumer çivi yazılı tablet metinlerinde *Kar-kid* olarak geçen terim, araştırmacılar tarafından üst düzey tapınak fahişesi şeklinde çevrilmiştir. Fakat kelimenin günümüzdeki gibi bir anlamı ifade etmediği, bu sınıfa mensup din kadınlarının kutsal bir görevi icra ettikleri düşünülmektedir. Zira Mezopotamya ve Sumerlilerde bir cins olarak kadının ön plana çıkması mümkün olmasa da tapınaklarda çalışan rahibelerin sosyal statüsünün diğer kadınlardan yüksek bir konumda oldukları ve bu kadınların toplum içerisinde aktif oldukları bilinmektedir (Kılıç ve Duymuş, 2009: 175-177). Bu bağlamda yüksek rütbeli fahişeler, tapınak içerisinde cinsel ritüelleri uygulamakla görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra onların tapınağa ek gelir sağlamak maksatlı olarak cinsel birliktelik yaşadıkları da bilinmektedir. Fakat bu statüdeki kadınlar yalnızca tapınağın üst yöneticileriyle birlikte olmuşlardır ve dışarıya açılmamışlardır. Tanrı adına cinsel ilişkiye giren fahişelerin elde ettikleri değerli eşyaları, tapınak hazinesine sunmaları ve bu yolla tapınakların kalkınmasını sağlamaları onları Sumer toplumunda imtiyazlı bir sosyal gruba dâhil etmektedir. Öyle ki Sumerlilere tapınak fahişesinin evlat edinme pratiği ile ilgili bir düzenlemeler dahi bulunmaktadır. Ana İttişu Serisi'nin kanun maddelerinden birinde de bu konuya değinilmiş, tapınak fahişesinin evlat edinmesine izin verilmiştir (Mendires, 2010: 43; Sünbül, 2014: 20).

Sumerce *Amalu* terimiyle ifade edilen fahişeler ise orta sınıf fahişeler olarak tahmin edilmektedir. Orta sınıf fahişeler tapınağa gelen önemli misafirlere hizmet ederdi. Özellikle Sumer orta tabakası mensuplarından çiftçiler, bu fahişelerin hizmetinden yararlandıklarında Tanrıça İnanna'nın bereketini alacaklarına inanırlardı. Sumer toplumunda tapınak fahişelerinin yanında sokak fahişeleri de vardır. Bu fahişelerle tapınaktakiler ile asla aynı statüye sahip değildir. Fahişelikte en alt tabakayı temsil eden bu kadınlar kaynaklarda *Kar-ke-zu* terimiyle geçen sokak fahişeleridir. Onlar üst düzey tapınak fahişelerinden çok daha alt bir statünün temsilcileri konumundadır. Öyle ki Sumerlilerde sokak fahişeleri, bağımsız bir şekilde hareket etme özgürlüğünden yoksun, tapınakların arazilerinde çalıştırılan bir sosyal grubu temsil etmektedir. Bu kadınlar, Sumerlilerde kötü kadın damgası yiyerek nahoş bir statüde yer almıştır. Bu bağlamda tapınak fahişeleri başlarını örtmüş, sokak fahişelerinin ise tam tersi statülerinin belli olması için başlarını açmakla zorunlu tutulmuştur (Yıldırım, 2009: 7; Aktürk, 2020: 86).

Tüm bunların yanı sıra Sumerlilerde zorunlu olarak bu görevi edinen kadınların varlığı da bilinmektedir. Sumerlilerde tapınağa borcu olan kişiler, borçlarını zamanında ödeyemezlerse kızlarını tapınağa fahişe olarak vermek zorunda kalmıştır. Bu tür fahişelik yapan kadınlar, muhtemelen belirli bir süre sokak fahişesi olarak, tapınağın topraklarında çalışan fahişeler grubuna dâhil edilmiştir (Aktürk, 2020: 87). Dolayısıyla orta ve alt tabakada yer alan her kadının kaderi aile içerisinde erkeğin vereceği kararlara paralel olarak düzenlenmiştir.

2.4. Askerler-Komutanlar

Sumerli kent devletleri arasında yaşanan mücadelelerin temel nedeni, tahıl gelirinden en üst düzeyde faydalanma arzusu olmuştur. Bu bağlamda kent devletleri arasındaki üstünlüğü elde etmek için güçlü bir orduya sahip olmak gerekli görülmüştür. Dolayısıyla Sumerli asker ve komutanlar Sumer kentlerinin savunma sisteminin en önemli parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle Sumerli asker ve komutanlar, toplumun önde gelen imtiyazlı tabakasına dahil edilen sosyal gruplar arasında yer almıştır (Kaymak, 2011: 58).

Sumerlilerde ülkenin savunma sistemi için oldukça önemli görülen Sumer ordusunun, bütün iş kollarında çalışan Sumerli erkek bireyler (kadınların askeri faaliyetlerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır) tarafından meydana getirildiği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, Sumer ordusunun büyük bir bölümü ilk etapta halktan oluşturulmuştur (Özgül, 2011: 406; Şimşek, 2012: 55). Zira Sümer geleneğinde, silah kullanabilen her erkek birey; potansiyel asker olarak kabul edilmiştir (Shirinzada, 2021: 48). Bu bağlamda Sumer halkının-askerlerin devletin tarım arazilerinde bir tür kiracı konumunda da çalıştıkları tahmin edilmektedir (Özgül, 2011: 406). Bunlara ek olarak; Sumer eyaletlerinde *Sagina* (askeri vali) tarafından yönetilen kraliyet arazileri olduğu da bilinmektedir. Bu arazilerin ise; genellikle askeri personeller tarafından kralın bağımlıları arasında bölüştürüldüğü düşünülmektedir (Cripps, 2014: 206).

Sumerli büyük kentlerin varlığıyla birlikte Sumer ordusu daha sistematik bir yapıya bürünmüştür. Büyümeye paralel olarak Sumer ordusu; piyadeler ve arabalılar olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır (Shirinzada, 2021: 48). Sumer ordusu ile ilgili olarak gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde Sumer piyadelerinin de hafif ve ağır piyadeler şeklinde iki bölümden meydana geldiği düşünülmektedir. Bunlar içerisinde hafif piyadelerin giyim stili incelendiğinde, onların koruyucu zırh giymedikleri ve savunma amaçlı kalkanlarının olmadığı tespit edilmiştir. Bu hafif silahlı piyadelerin elinde savaşmak için gerekli teçhizatlar ise gürz veya baltadan ibarettir. Diğer yandan, ağır teçhizatlı piyadelerin daha kapsamlı savunma ve saldırı ekipmanları bulunmaktadır. Sumerli ağır piyadelerin kullandığı savunma teçhizatlarının metal başlık ve geniş bir kalkandan meydana geldiği düşünülmektedir. Sumerli ağır piyadelerin saldırı teçhizatları ise; uzun mızrak ve ağır zırhlardan oluşturulmuştur (Nardo, 2007: 321).

Sumer ordusunun diğer bölümünü oluşturan Sümer savaş arabalıları incelenirken ilk olarak ordu arabaların yapısına bakmak gerekmektedir. Sümer ordusunun kullandıkları arabalar genellikle dört tekerlekli ve eşekler tarafından çekilebilecek şekilde tasarlanmıştır (Shirinzada, 2021: 48). Sumerlilerin savaşmak için kullandığı arabalar, ahşap çerçeveli olmakla birlikte sert disk tekerleklerden meydana getirilmiştir. Ayrıca bu araçların uzun ve dar şekilde tasarlandığı bilinmektedir. Bunun en önemli sebebi arabadan en pragmatik şekilde yararlanmak isteğiyle açıklanabilir. Zira Sumer askeri arabalarının ön kısmında sürücüyü koruyan bir panel bulunmaktadır

ve savaşçının silahlarını koyabileceği saklama alanları uzun bir koridor boyunca arabanın arka kısmında konumlandırılmıştır (Kaymak, 2011: 58).

Sumer savaş arabaları yabani eşeklerin eğitilmesi işleminin ardından yine bu hayvanlar aracılığıyla çekilmiştir (Kaymak, 2011: 58). Sumer savaş arabaları ve bu arabaları çekecek eşeklerin ehlileştirme ve bakım işlerinin Sumer kralları tarafından organize edildiği bilinmektedir. Bu durum Sumerlilerde yürütme merci olan kralın, zenginliğine ve gücüne işaret etmektedir. Yine arabaların bir ekipman olarak değerlendirilip bakım işlerinin düzenli şekilde gerçekleştirilmesi, Sumer toplumunda alanında uzman zanaatkarların varlığına da ispatlayan bir veri olarak değerlendirilebilir (Kavak, 2017: 10). Dolayısıyla Sümerlilerde ordunun her türlü bakımı, sağlığı, konaklaması ve eğitimi gibi alanlar Sumer krallarının yetki ve sorumluluk sahasındadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Sumer kralları toplumun başkomutanı statüsüne sahip askerler olarak da bilinmektedir. Zaten Sumer ülkesinde krallığa yükselmenin temel şartlarından birisi savaşçı özellikleri sahip bir lider olmaktır. Nitekim günümüze dek ulaşan mitlerde Sumer savaşçı geleneği ve kralların bu konudaki yetkinlikleri çeşitli hikayelerle vurgulanmıştır. Sumerlilerin Gılgamış Destanı da böylesi yapıtlar içerisinde en meşhur olanı olarak bilinmektedir. Destanda aktarılanlara göre Kral Gılgamış, ilk olarak askeri yönleriyle tasvir edilen başarılı bir liderdir (Yıldırım, 2009: 12).

Sumerlileri daha yakından tanımaya olanak sağlayan kazı çalışmaları sonucunda topraktan çıkarılmış stel veya tabletlerden Sumer ordusu hakkında çeşitli verilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu kaynaklarda Sumer ordusunun yanında bu orduyu oluşturan askerî personel hakkında da çeşitli bilgilere yer verilmiştir. Sumer askerî sınıfının varlığını ifade eden çeşitli unvanlar da bu kaynaklarda geçmektedir. Bu unvanlardan bazıları şu terimlerle ifade edilmiştir; *ugula* (komutan), *nu-banda* (kaptan), *summa* (mızrakçı), *erin* (asker), *erin-ugula-nam-10* (10'un komutanı) ve *aga-ush* (takipçi). Sumer kaynaklarında sıklıkla geçen bu terimler, farklı görevler için farklı pozisyonda ve sosyal statüdeki askerlerin Sumer ordusunda yer aldığını göstermektedir (Kuhrt, 2013: 46-47; Kavak, 2017: 11).

Akbabalar Steli ve Ur Standardı (Ek 8) da Sumer askerî sınıfı hakkında bilgi sahibi olunan yapıtlar arasında ön plana çıkan eserler olarak değerlendirilmektedir. Akbabalar Steli'nde Kral Eannatum'un ordusunun gerçekleştirdiği savaş sonrasında yaralanmış askerlerin betimlenmesi yapılmıştır. Yine savaş tanrıçası İnanna için esir alınan askerlerin kurban edildiği bir törenin tasviri de bu eserde gözler önüne serilmiştir (Hamblin, 2006: 125).

Akbabalar Steli, ordu içindeki sağlık profesyonellerine dair sınırlı bilgiler de sunmaktadır. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda stelde aktarılanla örtüşür vaziyette Sumer ordusunda görevli sağlık personelinin varlığı tespit edilmiş, fizik tedavi uzmanlarının düzenli olarak Sümer ordusunda hizmet verdiği ilgili tabletlerde aktarılmıştır. Yine Sumer ordusu ve orduda yer alan sağlık personeli hakkında bilgi veren çeşitli metinlerde askerlerin doktorların geride kalmasından ötürü şikâyet

ettikleri de aktarılmıştır. Bu durum, doktorların Sümer ordusu içinde stratejik personel olarak görüldüklerini onların esir alınmamaları veya öldürülmemelerini için ordunun geri kısımlarında tutularak korunduklarını göstermektedir (Yıldırım, 2009: 12).

Yine Ur kazıları esnasında kral mezarlarından çıkarılmış olan Ur Standardı adlı eser de Sumer ordusunu betimleyen bir yapıt olarak ön plana çıkmaktadır. Ur Standardı'nda, Sümerli askerler miğfer takmış ve üstlerine bir pelerin giymiş halde tasvir edilmiştir (Mandacı, 2017: 64). Akbabalar Steli ve Ur Standardı'ndaki Sümerli askerlerin benzer giysiler ve ekipmanlarının bulunması askeri üniformanın varlığına işaret etmektedir (Shırnzada, 2021: 48). Askeri üniforma dışında Eski Yakın Doğu literatürüne göre; ayakkabı türlerinden olan sandaletler de statü göstergesi olarak MÖ 3. binyıllara kadar yalnızca krallar ve askerler tarafından kullanılmıştır (Yıldırım, 2009: 12). Sumer ordusu ve ordu personeliyle ilgili bütün bu aktarımlara rağmen, Sümer toplumunun etnik olarak parçalı yapıda bulunması, sistemik ve düzenli bir ordu kurulması ve kurulan bu ordunun ise modern manada yapılandırılması noktasında çeşitli zorluklar yaşamasına neden olmuştur (Shırnzada, 2021: 48).

2.5. Yerel Yöneticiler

Sumer toplumunun üst tabakasına mensup olan gruplar arasında devlet işlerini yürüten yerel yöneticiler de bulunmaktadır (Ateş ve Ünal, 2004: 36). Sumerlilerin devlet organizasyonu içerisinde kentlerin yönetiminden sorumlu sivil ve askeri valiler bu sosyal grubun üyelerindendir. Özellikle III. Ur Dönemi'ne girilmesiyle birlikte otorite merkezi olarak kralla bağlı olan askerî valilerin Sumer ülkesindeki varlığı dikkat çekmektedir. Bu yöneticiler Akadca *Sukkalmah* terimiyle ifade edilmektedir. Sınır eyaletlerinde *Sukkalmah* kentlerin asıl denetimi gerçekleştirse de onların kralla bağlı olarak görev yaptıkları bilinmektedir. Bu görev öylesine önemli bir yönetici pozisyonunu temsil etmektedir ki III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasıyla oluşan Elam yerel hükümdarları, kendilerine *Sukkalmah* unvanını yakıştırarak bu unvanı krallık unvanına denk düşecek şekilde kullanmıştır (Tekin, 2014: 54).

Sumerlilerin yerel yönetim organizasyonu bugünün yönetici tabirlerine uyarlanacak olursa; Sumer belediye başkanlığı pozisyonunda yer alan ve daha küçük kentlerin başında yönetici olarak bulunanların *Rabium* terimiyle kaynaklarda yer aldığı görülecektir. Sumerlilerde modern anlamda muhtarlıkla bağdaştırılabilecek yöneticiler olduğu da bilinmektedir. Sumer kentlerinin en küçük birimlerindeki yönetim organizasyonunun başında yer alan bu bireyler ise *Hazunnular* olarak adlandırılmıştır (Memiş, 2012: 91). Yukarıda terimsel olarak aktarılan Sumerli yerel yöneticiler, Sumer toplumunda merkezden uzak bölgelerde yaşayan yerel halk içerisinde merkezî otoritenin bir temsilcisi olarak seçilen soylu kişileri ifade etmektedir.

2.6. Tapınak ve Sarayda Görevli Yetkililer

Sumerlilerde yönetim organizasyonunu gerçekleştirenler arasında daha alt statüde yer alsalar da genel olarak Sumer toplumunda soylular içerisinde yer alanlar arasında tapınak ve sarayda görevli yetkililer de sayılabilir (Memiş, 2012: 22). Dönmez'in (2019: 13) aktardığına göre; Mezopotamyalı bazı devlet memurları kaynaklarda şu terimlerle ifade edilmiştir: “*Ga duba* (arşivci), *sugdu* (tarla araştırmacısı), *kagur* (tahıl deposu müfettişi), *sara abdu* (hazineci), *ugula sagud* (inek sürüsü çobanı)”.

Bunlar dışında Sumer Meslekler Listesi olarak adlandırılmış belgede; Sumerlilerin meslekleri ve unvanları birbirinden farklı terimlerle aktarmıştır. Buna göre birbirinden farklı ve çoğu halen çözümlenememiş unvanlarının önüne *nam* işaretinin konulması, bunların daha üst tabakada yer alan yetkili memurlar olabileceğini düşündürmektedir. Listeye göre kentin, hukukun askeriye, arpanın dahi bir lideri bulunmaktadır ve bu liderler bu alanlardan sorumlu yetkililer olarak aktarılmıştır (Tekin, 2014: 74-78).

Yine Sumerlilerde III. Ur Dönemi'ne ait belgelerde *Maš-kim* ibaresine rastlanmıştır. Bu ibarenin tam olarak ne anlama geldiği bilinmemekle birlikte bir tür memurluk makamına işaret ettiği tahmin edilmektedir. *Maš-kim*ların bir davayı soruşturmak ve araştırmak üzere atanan memurlar olabileceği de düşünülmektedir (Şahin, 2002: 81).

Sumerli memurlar, gündelik kent yaşamı için çok önemli olan tapınak sosyalizminde aktif rol oynayan sosyal gruplar olarak bilinmektedir. Zira Sumerlilerin her türlü üretiminin toplanması, korunması, saklanması ve bölüştürülmesi işlemleri onların görev sahalarındandır (Memiş, 2012: 22). Tapınak ya da daha sonraları saray personelleri bu görevlerine karşılık olarak bireysel mülk edinemeseler de devlete ait toprakları işletme hakkına sahip olmuştur (Tekin, 2014: 136-137). Özellikle *tabku* (tahıl ambarı) ya da *bīt-gēmi* (un ambarı) gibi alanlarda yetkili tapınak personelinin Sumer kentlerindeki ekonomik yaşamda etkin faaliyetler yürüten memurlar olduğu düşünülmektedir (Kurt ve Atıcı, 2020: 50).

Sumerli memurlar arasında ekonomik faaliyetler dışında devlet işleriyle ilgilenen bürokratik görevliler de bulunmaktadır (Tekin, 2014: 136-137). Bunlar içerisinde yazıcılık bürokrasisi ve kâtiplik ayrıca öne çıkan alalardandır. Yazıcılar bürokrasisinin oluşumunda yazının icadı başrol konumundadır. Zira yazının icadıyla Sumer topraklarında meydana gelen hadiseler kayıt altına alınarak gelecek nesillere aktarılmıştır. Yazı, Sumer ülkesinde yönetim organizasyonlarının sistematik bir şekilde işlenmesini de kolaylaştırmıştır. Bu sistemik yapılanma ise; yazmak işiyle usta ve aynı zamanda bunu aktarma görevini de yerine getiren bir yazıcılar bürokrasisinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Yazıcılar bürokrasisinde yer alan kişiler ise Sumer toplum yaşamında girerek önemini arttırmış imtiyazlı bir sınıfın temsilcileri olarak bilinmektedir (Ateş ve Ünal 2004: 35; Eser, 2014: 49).

Yazıcılar bürokrasisinin yetkili memurları olan kâtiplerin kayıt işlemlerini yürüttükleri ve okullarda eğitim verdikleri bilinmektedir. Sumerli kâtiplerin kayıt işlemlerini yürütmek dışında devlet işlerinin yönetim ve denetim mekanizmasında da aktif rol oynadıkları bilinmektedir (Shırinzada, 2021: 47). Yine başkâtiplik ve kraliyet kâtipliği makamında bulunanların krallarla yakın ilişkilerde bulunmasından dolayı kral yazıtlarının oluşturulması noktasında önemli görevleri bulunmaktadır (Kağnıcı, 2017: 130). Ekonomik tüm faaliyetlerin tapınak etrafında şekil aldığı düşünülürse, tapınağa bağlı olarak çalışan kâtipler de Sumer ekonomisi ile ilişkilendirilebilecek tüm kayıtları tutmakla görevlendirilmiştir (Aktürk, 2020: 51-52). Ayrıca, Sumerli kâtipler sulama olanaklarının düzenlemesine dair yapılan her türlü çalışmayı da kayıt altına almıştır (Ateş ve Ünal 2004: 35). Bunlara ek olarak Sumer yönetsel faaliyetleri için gerekli diplomatik ve ticari yazışmalar da kâtipler tarafından düzenlenmiştir (Eser, 2014: 49). Yine Sumerlilerde halk ve yönetim arasında bir iletişim mekanizması olarak vatandaşların maddi kaynaklarını ve ihtiyaçlarını da kayıt altına alan kâtipler olduğu da bilinmektedir. Tüm bunlar incelendiğinde yazıcılar bürokrasisini oluşturan devlet yetkililerinin büyük kısmının idari faaliyetleri geri kalanının ise özel ve bilimsel faaliyetleri yürüttükleri düşünülmektedir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 79). Sumer bürokratik yaşamı içerisinde devlet idaresi alanlarında fazla detay bilinmemekle birlikte, *aga-us* (kayıt memuru) ve *ag-rig* (kâhya) olarak kaynaklarda geçen terimlerin daha çok devlet idaresinde yetkili memurlar oldukları tahmin edilmektedir (Aktürk, 2020: 51-52).

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda, Sumerlilerin yönetsel ve idari faaliyetleri içerisinde bu kadar önem taşıyan yazıcılar bürokrasisinin (Eser ve Kılıç, 2017: 426) nasıl oluşturulduğu oldukça önemli bir konudur. Zira Sumerlilerde *édubba* adı verilen okullarda başlangıçta tapınak ve sarayın ekonomik ve idari işlerinde çalışması için kâtipler yetiştirilmiştir. Dolayısıyla ilk etapta *édubba* adı verilen Sumer okulların asıl amacı, kâtiplerin eğitimini eksiksiz olarak karşılamaktır. Zamanla *édubbalar* eğitimin yanında kültürel ve bilimsel faaliyetlerinde aktarıldığı bir öğrenim merkezine dönüştürülmüştür. Sumer okulları böylece Sumer ülkesinin üst tabakasına mensup sosyal grupların yetişmesine olanak sağlamıştır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 71). Sumer kaynaklarında özellikle erken dönem *édubbasının* işleyişine dair yeterince veri bulunmamaktadır. *Édubbalarla* ilgili günümüze kadar ulaşan verilerin büyük kısmı MÖ 2. bin yıldan sonraki döneme ait belgelerden oluşmaktadır. Sumerli bir öğretmen tarafından yazılmış Okul Günleri adı verilen eser, *édubbanın* işleyişini aktaran başlıca yapıtlardandır (Sabuncuo, 2019: 45-46). Bu belgede; Sumerli çocuklara uygulanan eğitim metodlarından, *édubbadaki* yetkililerin Sumerce hangi terimlerle anılıp hangi görev sahalarında bulunduklarına kadar birçok konuya değinilmiştir.

Bunun dışında Sumer okullarının işleyişi ve bu kurumlarda görev alan yetkililer hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayan çeşitli denemeler, yapılan kazı çalışmaları sonucunda gün yüzüne çıkarılmıştır. Örneğin böylesi denemelerden birinde *edubbada* eğitim alan öğrencinin gözünden kâtiplik sanatı ve bu sanatı öğreten öğretmeni hakkındaki düşünceleri şu şekilde aktarılmıştır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 69):

(...) (Ve böylece) ben de kâtiplik sanatından nefret etmeye (başladım), kâtiplik sanatını ihmal etmeye başladım. Öğretmenim benden hiç memnun olmadı: (Hatta) kâtiplik sanatındaki becerisini bana [öğretmeyi bıraktı]; “genç kâtip” (olma) sanatında (ya da) “ağabey” (olma) sanatında (temel) konularda beni hiç hazırlamadı (...).

Édubba literatürüne ait bir başka denemede Sumerli öğrencinin babası, öğretmenlik mesleğine sahip olan *édubba* yetkilisini övmektedir. Ebeveynin öğretmene övgüleri şu şekilde aktarılmıştır (Sabuncuo, 2019: 41-43):

“(...) Benim küçük oğlan (LÚ.TUR) elini açtı, sen de bilgeliğin oraya girmesini sağladın; kâtiplik sanatının bütün inceliklerini ona gösterdin, matematik ve aritmetik (problemlerinin) çözümlerini anlamasını sağladın (...)”.

Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla *édubbada* bu kurumunun yetkilisi olarak görülen öğretmenler de Sumer toplum yapısında oldukça önemli görülmüştür.

Sumerlilerde bu kurumların işleyişiyle ilgili olarak Woolley (1965: 109), tapınak ve okulların birbirinden bağımsız kurumlar olmadığını, kâtiplik mesleğinin öğreniminin tapınak içerisinde gerçekleştiğini savunan görüşlere sahiptir. Bunun yanı sıra yazıcılığın tapınak bünyesinden ayrı bir şekilde görevini sürdürdüğüne dair çeşitli kayıtların Ur kentinde bulunduğu da bilinmektedir (Belece, 2015: 81). Bu iki farklı görüş sebebiyle *édubba* adı verilen Sumer okulların başlangıçta tapınaktan bağımsız olmadığı daha sonraları din dışı bir kuruma dönüşerek Sumer eğitimin daha laik bir şekilde devam ettirildiği düşünülmektedir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 67).

Sumerlilerin oluşturduğu yazıcılar bürokrasisinde kâtiplik çeşitli sınıflara ayrılarak yürütülmüştür. Bu bağlamda çivi yazılı belgelerde zikredilen başlıca kâtiplik çeşitleri; tapınak kâtipleri, kraliyet kâtibi, kehanetten sorumlu kâtipler, ordudan sorumlu kâtip, yargı kâtibi, arazi kâtibi, tanrı ve tanrıçalara adanmış olanlar ve mülklerin kâtibi gibi kâtipliklerdir. Bunlar içerisinde kral kâtiplerinin kral yetiştirdikleri ve kral olacak veliahtların eğitime özel olarak eğildikleri bilinmektedir. Dolayısıyla, kral kâtipleri sıradan kâtiplerden daha yüksek bir statüde yer almıştır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 71).

Édubbanın hiyerarşik durumunu tam olarak aktarmak elde edilen verilerin yetersizliği sebebiyle mümkün olmasa da kâtiplikle ilgili belli unvanlar ve karşılıkları çivi yazılı belgeler aracılığıyla ortaya koyulmuştur (Özgül, 2011: 411). Buna göre *dub-sar* terimi genel manada kâtipliği (Ek 9) işaret etmektedir. Kâtiplik makamının bir üstünde çalışanlar ise *Ugula-dub-sara* terimiyle aktarılan baş kâtipler olarak bilinmektedir. *Dub-sar-mah* terimi ise; büyük kâtip anlamına gelmektedir ve Sumer toplumunda katipliğin en üst mevkisini işaret etmektedir (Aktürk, 2020: 51-52).

Sumer eğitim sisteminde içerisinde okullarda çalışan kâtipler ise belli bir hiyerarşik örgütlenme ile görevlerini yerine getirmiştir. Bu bağlamda *Édubba*ların başında *Ummia* Akadca *Ummānum* terimleriyle aktarılan okul babası ya da müdürü olarak tercüme edilen kâtipler bulunmaktadır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 67). Bu unvan Sumerce bilgili kişi, zanaatkâr, uzman kâtip anlamlarında da kullanılmıştır. Bugünün eğitim sistemi içerisinde ise *Ummia*ların profesörlere karşılık geldiği düşünülmektedir (Özgül, 2011: 408-411). *Édubba*larda eğitimcilerin sınıflandırılmasına benzer şekilde öğrenciler için de pozisyonlarına uygun çeşitli unvanlar kullanılmıştır. Sumer okullarındaki eğitimin kıdemli uygulayıcıları Sumerce *šeš-gal* terimiyle aktarılmıştır. İlgili terimin tercümesi, ağabey şeklinde yapılmıştır. *Šeš-gal* statüsündeki *édubba* yetkililerinin öğretmen yardımcılığı olduğu bilinmektedir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 67; Sabuncuo, 2019: 49). Günümüze ulaşan kaynaklara göre *šeš-gallar* ayrıca Sumer eğitiminin en önemli faaliyetlerinden ezber yapma ve yazarak kopyalama işlerinden sorumlu tutulan kıdemli öğrenciler olarak tahmin edilmektedir (Özgül, 2011: 408-411; Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 67). Bunlara ek olarak III. Ur Dönemi kayıtlarında geçen *Dub-sar-tur* teriminin ise, küçük veya kıdemsiz yazıcılar olduğu düşünülmektedir. Bu gruba dâhil edilen kâtiplerin belirli zamanlarda şehir valiliğinden ekmek tayınları aldıkları ve bu nedenle kamu tayın sistemine dâhil edildikleri konusunda da çeşitli veriler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yazıcılar hakkında daha fazla detay bilinmemekle birlikte, ekonomik bir işletmede veya devlet idaresi alanındaki bürokratik çalışma alanlarında, pratiklerini geliştiren üst düzey öğrenciler olabilecekleri tahmin edilmektedir (Sabuncuo, 2019: 41-43). Sumerce *dumu-édubba* (okul oğlu) terimi ise öğrenci anlamında kullanıldığı gibi *gabzuzu* ve Akadca *talmīdum/kabzuzūm* terimleri de öğrenciliği temsil eden terimler olarak bilinmektedir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 67). Böylelikle Sumer eğitim sistemindeki okullara tablet evi, öğretmenlere tablet evinin babası onların yardımcılığı sayılan üst sınıf öğrencilere ise ağabey, öğrencilere ise tablet evinin oğlu denilmesi, Sumer okullarının Sumer aile yapısına benzetilecek kadar önemsendiğinin bir kanıtı olarak yorumlanmaktadır (Kınalı, 1969: 8-9; Eser ve Kılıç, 2017: 426).

Sumerlilerde eğitimin zamanla yaygınlaşmasından dolayı yukarıdaki unvanlara yeni görev tanımlarını simgeleyen başka unvanlar da eklenmiştir. Örneğin Sumer okullarda verilen cezaların denetiminin yapılması için kamçı görevlisi olarak bilinen yetkili bireylerin okullarda görev yaptığı düşünülmektedir (Özgül, 2011: 408-411).

Tüm bunların yanı sıra; Sumer okullarındaki eğitimin yalnızca varlıklı ailelerin çocuklarına ulaştırılması ve öğretmenlerin, öğrencilerin soylu ailelerinin *édubbaya* ödedikleri ücretlere tabi oldukları da bilinmektedir. Bu durum Sumer okullarının soylu eğitimciler tarafından yine üst tabakaya mensup bireyleri yetiştirmek için geliştirilen özel bir sistem olarak yorumlanmasına da neden olmuştur (Memiş, 2012: 190-194; Eser ve Kılıç, 2017: 427; Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 69; Sabuncuo, 2019: 41-43). Gerçekten de Sumer ülkesinde kâtiplik mesleğini icra edenler Sumerlilerin üst tabakasına mensup kişiler arasından seçilmiştir (Sabuncuo, 2019: 41). Zira MÖ 2. binyılda oluşturulduğu düşünülen ekonomik belgeler içinde de Sumerli kâtiplerin ve babalarının hangi isimle

anıldığına ve bu kişilerin hangi meslek grubuna dâhil olduğuna dair çeşitli bilgiler verilmiştir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 69). Bu bilgilere göre kâtiplik mesleğini icra edenlerin babaları da vali gibi yönetsel işlerle uğraşan üst sınıfa dâhil pozisyonda olabildiği gibi ruhbanlar sınıfına mensup rahiplerle beraber tapınak ve sarayda görevli üst düzey memurlardan seçilmiştir (Şimşek, 2012: 42; Eser ve Kılıç, 2017: 427).

Eski Çağ tarihini araştıran bilim insanlarının “Kâtip ile Yoldan Çıkan Oğlu” şeklinde adlandırdıkları bir başka metinde de yukarıdaki sistemin varlığına dair ibarelere rastlanmıştır. Öyle ki metinde Sumer toplumunun üst tabakasında yer alan ve kâtip olduğu anlaşılan babanın oğlundan da bu mesleği yapmasını istediği ve bu konuda ona öğütler verdiği aktarılmıştır (Sabuncuo, 2019: 37-38). Kâtiplerin oğullarının da kâtip olarak görev alması, babadan oğula geçen bir sitemin yazıcılar bürokrasisi içinde uygulandığını göstermektedir. Dolayısıyla Sumer ülkesinde genellikle erkek çocukların okula gittiği ve kâtiplik mesleğini icra edenlerin soylu erkekler arasından seçildiği düşünülmektedir (Memiş, 2012: 190-194; Şimşek, 2012: 42; Eser ve Kılıç, 2017: 427; Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 69).

Sumerli kız çocukları ise genellikle evin işlerini yürütmekle ilgili konularda annelerinden ev içi yetiştirilme eğitimlerine tabi tutulmuştur. Fakat bu gelenek, soylu kız çocuklarının eğitim hakkı olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira onların da erkek çocukları gibi eğitim alma hakkına sahip oldukları bilinmektedir. Sumerli soylu kızların eğitimlerini erkeklerinki gibi okulda değil evlerde özel ders veren öğretmenler aracılığıyla tamamladığı tahmin edilmektedir (Özgül, 2011: 411). Zira Mezopotamya coğrafyasında kadın kâtiplerin varlığı Mari kazıları esnasında bulunan Mari mektuplarıyla ispatlanmıştır (Kinal, 1969: 7-8; Şimşek, 2012: 42; Eser ve Kılıç, 2017: 427). Bu mektuplarda çeşitli kadın kâtiplerin ismi geçmektedir ve onlar da tıpkı erkek meslektaşları gibi bu belgelerde Sumerce isimlerle anılmıştır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 83). Ayrıca Mari kralı Zimri-Lim’i (MÖ 1775-1761) kızı Şimatum’un günümüze dek ulaşmayı başaran çeyiz tabletinde de Şimalat adında bir kadın kâtibin adı geçmektedir. Yine Sippar’da ortaya çıkarılan bir başka belge de Sumerce İnanna-ama-mu isimli bir kadın kâtibin mesleğini icra ettiğine dair veriler mevcuttur. Hatta onun kâtip A-ab-ba-Tābum’un kızı olduğu da ilgili belgede ifade edilmiştir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 83). Tüm bu ibareler Sumer ülkesinde kadın kâtiplerin varlığına işaret etmektedir. Fakat onların sayısının erkeklere kıyasla çok daha az olduğu tahmin edilmektedir. Bu durum Sumer soylu kadınlarının eğitim hakkı olmasına rağmen kâtiplik mesleğinin kadınlar arasında yaygın olmadığını düşündürmüştür (Memiş, 2012: 190-194; Eser ve Kılıç, 2017: 427; Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 69).

Sonuç olarak Sumer medeniyetinde kâtiplik yapanlar bu mesleğin kazanımlarıyla beraber devlet yönetimi içerisinde aktif rol oynamış, aynı zamanda kendi entelektüel gelişimlerine de katkı sağlamıştır (Bottéro, 2001: 124). Sumerlilerde *Asipuluk*, *Kaluluk* ve *Baruluk* gibi üst düzey rahipliklere ulaşmanın yollarından birisi de yazıcılık konusunda hünerli olmakla mümkün olmuştur. Bu bağlamda yazıcılar bürokrasisinin bir üyesi olmak, rahiplik statüsüne ulaşmak için önemli bir

basamak olarak görülmüştür. Tüm bu sebeplerle yazıcılık sanatına toplum içerisinde büyük önem verilmiştir (Belecen, 2015: 82-83). Aşağıda aktarılan belge de bunu kanıtlar niteliktedir. Metinde kâtip olmanın parlak bir gelecek bahsettiğinden şu şekilde bahsedilmektedir (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 79):

(...) Sen ne yaptın, burada oturman neye yaradı? Artık olgun bir adamsın; neredeyse yaşlanmaya başlayacaksın. İhtiyar eşekler gibi bir şey öğrenemiyorsun. Buruşmuş buğday gibi mevsimin geçti. Daha ne kadar oyalanacaksın? Ama hâlâ çok geç değil! Eğer gece gündüz çalışır, her zaman kibirden uzak, alçak gönülle çalışırsan, arkadaşlarına ve öğretmenlerine kulak verersen, hâlâ kâtip olabilirsin! İşte o zaman, senin için iyi bir talih ve seni yönlendiren iyi bir melek olan, sana parlak bir göz bahşedecek olan kâtiplik mesleğine ulaşabilirsin. Sarayın gereksinimi de budur (...).

Tüm bu aktarımlar sonucunda; Sumerliler için oldukça önemli olan yazıcılar bürokrasisinin ve kâtiplik sanatının dönemlere göre sosyal sınırlılıklarını tam olarak belirlemek, mümkün olmasa da onların Sumer toplumu içerisinde ayrıcalıklara sahip bir sınıf olarak üst tabakada yer aldığı ortaya çıkmaktadır (Baytak, 2019: 424).

Sumer toplumunda tapınak ve saray içerisinde hizmette bulunan bir sosyal grup daha vardır. Bunlar genellikle müzisyenler ve tapınaklara adanan hadım edilmiş erkekler ya da cariyelerden oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu gruba dâhil olan bireyler de devlet kurumuna hizmet etmeleri sebebiyle tezin bu başlığı altında değerlendirilmiştir (Özmen, 2010: 21; Akkuş-Mutlu, 2012: 42-43). Bu bireyler içinde MÖ 3. binyılda yazıldığı düşünülen çivi yazılı metinlerde *zami* adı verilen müzik aletini çalmakta ustalaşmış müzisyenler önde gelen gruplardandır. Yine *gala* adı verilen şarkıcıların tapınaklarda ağıt yakmaktan sorumlu tutulduğu kaynaklara yansımıştır. MÖ 1. yüzyıla ait metinlerde ise *Nâru* adı verilen müzisyenlerin tüm müzisyenlerden daha üst tabakada yer aldığı ve kraliyet müzisyeni olabileceği aktarılmıştır. Bu sanatçıların *sammû* ve *mirîtu* ismi verilen müzik aletlerini çaldığı da kaynaklarda ayrıca belirtilmiştir. Babası tapınak ya da sarayda müzisyenlik yapanların erkek çocuklarının da aynı mesleği devam ettirmesi ise müzik yapan bu sanatçıların toplum içerisinde saygın konumda olduklarına işaret etmektedir (Yamaner, 2018: 33). Buradan hareketle yardımcı personel gruplarının, tapınak ve saray bünyesinde görev alması, onların toplum içerisindeki benzer pozisyonlarda yer alan zanaatkâr ve işçi gruplarından daha üst bir statüde yer aldıklarını göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SUMERLİLERDE ORTA VE ALT TABAKA

Sumerlilerde nüfusun ve doğal olarak sosyal yaşamın büyük bölümünü Sumer sosyal tabakalaşması içinde orta ve alt tabakada yer alan gruplar oluşturmaktadır. Sumerlilerde orta ve alt tabakaya mensup bireylerin Sumer gündelik yaşamında en çok zorluğu çeken sosyal gruplar oldukları bilinmektedir. Bu tabakalar, tüccarlar ve az sayıda zanaatkârlar gibi daha imtiyazlı gruplar hariç tutulursa; Sumer halkının büyük bir kesimini ifade etmektedir. Zira Sumer toplumunda tanrıların ve üst tabakaya mensup sosyal grupların dünyası çok daha izole tutulmuştur ve diğer her şeyden daha üst bir konumu ifade etmektedir. Bu bağlamda Sumer orta ve alt tabakasında yer alan bireylerin üst tabakaya geçmesi mümkün değildir. Fakat orta ve alt tabakada yer alan sosyal gruplar arasındaki hiyerarşik yapılanmanın daha geçişken bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir. Böylelikle orta tabakaya mensup bir bireyin olağanüstü şartlar sebebiyle alt tabakaya düşmesi, şartlarını iyileşmesi ve olgunlaşması halinde ise tekrar orta tabakaya yükselmesi mümkün olabilmıştır. Tüm bunlar orta ve alt tabakaya mensup sosyal grupların birbirine daha yakın sosyal statü alanları olduğuna işaret etmektedir.

Sumer orta ve alt tabakasına dâhil edilmiş bireylerin bir diğer ortak noktası da bağımlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Sumerlilerde alt tabaka mensuplarının hemen hemen hiçbir sosyal hakkı bulunmamaktadır ve onların Sumer toplumu içerisinde bağımsız hür bir pozisyonda olmaları mümkün değildir. Fakat alt tabaka kadar hakları sınırlandırılmamış olsa dahi Sumer orta tabakasına mensup sosyal grupların da tapınak ve saraya bağımlı bireylerden meydana getirildiği görülmektedir. Bu aktarımlara paralel olarak; Sumer toplumunda tamamen bağımsız hür olan sosyal tabakanın yalnızca üst tabaka olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple Sumerlilerin hiyerarşik yapılanması gereğince Sumerlilerde üst tabaka tezde ayrı bir bölüm haline getirilmişken orta ve alt tabaka tek bir bölüm altında ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

Sumer sosyal yaşamı hakkında bu ve buna benzer bilgilere sahip olmayı sağlayan veriler ise; çivi yazılı kanun maddeleri ve çeşitli çivi yazılı belgelerin tercüme edilmesiyle mümkün olmuştur. Bu bağlamda aynı belgelerde Sumer toplumunun orta tabakasını ifade eden Sumerce terim, *muşkenum* olarak kaynaklarda geçerken, alt tabakayı tanımlamak amacıyla da *wardum* terimi kullanılmıştır. Bu iki sosyal tabaka da tez metninde Sumer sosyal tabakalaşması içerisindeki yeri ve önemlerine binaen Sumerlilerde orta tabaka ve Sumerlilerde alt tabaka şeklinde iki farklı başlık altında ele alınmıştır.

3.1. Sumerlilerde Orta Tabaka

Mezopotamya toplumlarında ve özelinde Sumerlilerde toplum katmanlarından bir tanesini de orta tabakada yer alan insan grupları meydana getirmektedir. Orta tabakanın varlığı, çivi yazılı belgeler aracılığıyla günümüze aktarılan tarihi verilerin incelenmesiyle ortaya çıkarılmıştır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre sosyal tabakaları ifade eden *awilium* ve *wardum* terimleri gibi *muşkenum* terimi de Mezopotamya’da yer alan sosyal bir tabakayı ifade etmektedir. Sumerce ideogramı *maš-en-gag* olan ve Türkçe literatüre *muşkenum* olarak aktarılan bu terim; Sumer toplumunun orta tabakasını tanımlamak için kullanılmıştır. Sumer toplumunun bu kesimini saraya muhtaç olanlar ve yoksulluk çeken halk topluluğu olarak anlamlandırıldığı da olmuştur (Ateş ve Ünal, 2004: 38; Sabuncuo, 2019: 56-57; Tutkaoğlu, 2020: 217). Bu bağlamda orta tabakaya mensup olan bireylerin tapınak ya da saray tarafından maaşla çalıştırıldıkları ve bu kurumlara bağlı oldukları da düşünülmektedir. Yani Sumerlilerde *muşkenum* sınıfına mensup insan gruplarının sosyal statüsü kelime anlamına göre de aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda *muşkenum* kelimesini Sumerli yöneticilerin bakmakla yükümlü olduğu vatandaşlar ya da saraya karşı bağımlı, muhtaç olanlar şeklinde tanımlamak mümkündür. Bunların yanı sıra *muşkenum* kelimesinin yarı efendi anlamında da kullanıldığı bilinmektedir. Bu tanımlamaya göre orta tabakaya dâhil olan Sumerlilerin köle sınıfına dâhil edilemeyeceği, toplumun çoğunluğunu ifade eden başka bir sınıf olduğu ortaya çıkmaktadır (Tutkaoğlu, 2020: 217-218).

Sumer toplumunun orta tabakasını oluşturan bu kesimin çoğunlukla köylerde yaşayan halktan oluştuğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Sumer sosyal hayatının nüfus olarak büyük kısmını kapsayan köylüler ve buna ek olarak tüccarlar ve zanaatkârlar da oluşturulan tez metninde orta tabakaya dâhil edilerek incelenmiştir (Akkuş, 2007: 2).

Sumerlilerin orta tabakasını ele almadan önce toplumun bu alanının sosyal sınırlılığın belirlenmesinin diğer iki tabakaya nazaran daha zor ve karmaşık bir yapıda olduğunu aktarmak gerekmektedir. Sumer toplumlarında orta tabakada yer alan sosyal grupların, üst sınıfla yakın ilişkiler kurabilenleri de ekonomik bağımsızlığını kaybettiği dönemlerde alt sınıfa düşme ihtimali olan bireyleri de kapsayan bir yapıda olması, bu konudaki zorlukların başında gelmektedir (Tutkaoğlu, 2020: 217-218). Bu sebeplerden ötürü bu tabakaya mensup olanların sosyal konumu üst ve alt tabakaya göre daha belirsiz ve değişken olmak kaydıyla Sumer toplumu içerisinde yer alan yarı hür vatandaşlar olarak bu tezde değerlendirilecek ve incelenecektir (Ateş ve Ünal, 2004: 38).

Sumer toplum yaşamında hiyerarşik olarak tam ortada yer alan bu tabakanın aile ve köle edinebilmek, tımar sistemine benzer bir sistem içerisinde arazi çalıştırmak ve kiralamak gibi bazı sosyal hakları mevcuttur (Tutkaoğlu, 2020: 218). Dolayısıyla haklarına binaen *muşkenum* sınıfına mensup Sumerlileri, hemen hemen hiçbir sosyal hakkı bulunmayan alt tabakada değerlendirmek mümkün olmamaktadır. Yine onları üst tabakaya bağımlı olmaları gerekçesiyle Sumerlilerde üst

tabakaya da dâhil etmek söz konusu değildir (Ateş ve Ünal, 2004: 38). Ayrıca orta tabakada yer alan insan grupları üst ve alt tabakayla olan uzaklıklarına göre hiyerarşik olarak sınıflandırılarak aktarılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre Mezopotamya ve özelinde Sumer topluluklarının orta tabakada yer alan tüccarlar ve zanaatkârlar üst tabakaya en yakın alt tabakaya ise en uzakta bulunan toplum üyeleridir. Yine toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan, toprağa bağlı çiftçiler, hayvancılıkla uğraşan kısmi zamanlı yerleşik göçerler ve emeğe bağlı işçiler de orta tabakanın büyük bir kısmını oluşturan Sumer halkı olarak üst tabakaya en uzakta kalan toplum üyeleri olarak aktarılacaktır.

3.1.1. Tüccarlar

Ticaretle uğraşanlar, Eski Yakın Doğu’da tapınak ve saray kurumlarından sonra gelen imtiyazlı bir grubu temsil etmektedir. Diğer birçok sosyal sınıfın ilk örneklerinin Sumerliler döneminde ortaya çıkması gibi tüccar kelimesiyle de ilk olarak bu dönemde karşılaşılmıştır (Deniz, 2019: 17; Sabuncuo, 2019: 87). Çivi yazılı belgelerden anlaşılanlara göre; Sumerce’de *dam-gar* veya *dam-kar* ideogramlarıyla yazılmış olan kelime tüccar anlamında kullanılmıştır (Deniz, 2019: 17; Sabuncuo, 2019: 87).

Sumer kurumları tarafından tarımsal üretim, tüccarlar aracılığıyla iç ve dış ticareti finanse etmek ve tedarik etmek, devletin vergi gereksinimlerini karşılamak için kullanılmıştır (Cripps, 2017: 2). Tüccarların ise bu sistemik ticaret için kullandığı sermaye maddesinin gümüş ve diğer mallardan elde edildiği düşünülmektedir. Gümüş dışındaki diğer malların da gümüş cinsiyle hesabının yapıldığı böylece ticaret için gerekli bir varlık fonunun oluşturulduğu düşünülmektedir (Foster, 1977: 35-36; Alexander ve Violet, 2015: 5). Bu dönemde sikke basımı olmadığı için ticaretin devamını sağlayan ürünler, tüccarların küçük gümüş kalıpları saklaması ve spiral kolları giysilerinde taşıması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Bu sayede gümüş spiraller hassas ağırlıklara bölünebilmiş ve ödeme için portatif şekilde kullanılmıştır (Postgate, 1994: 203).

Gümüş sermayesinin ise tüccarlara iki kaynak yoluyla ulaştırıldığı bilinmektedir. İlk olarak aktarılan gümüş varlıklar krallar (ya da şehir valisi), diğer tüccarlar ve kimliği belirsiz bireyler tarafından tüccarların ticareti gerçekleştirmesi için gerekli fonu oluşturmuştur (Curtis ve Hallo, 1959: 108). Bu durum tapınakla ya da sarayla ilişkileri olan tüccarların varlığını ispatladığı gibi saraya ve tapınağa bağlı olmadan çalışan özel tüccarlara da atıf yapmaktadır (Kramer, 1970: 228; Alexander ve Violet, 2015: 1; Cripps, 2017: 2). Toplam fona aktarılan diğer varlıklar da çeşitli mallardan tedarik edilmiş, bu meblağ ticaret yapmaları için tüccarlara gümüş cinsinden değerinin belirtilmesinin ardından toplam fona aktarılmıştır (Curtis ve Hallo, 1959: 108).

Sumerli tüccarların Mezopotamya’da bulunmayan, inşaat malzemeleri, değerli taşlar, yenilebilir yağlar, fildişi, kalay, büyük miktarda bakır, gibi ürünleri ithal ettiği bilinmektedir. Bu

ithalatların en önemli sebebi bu maddelerden yoksun bir coğrafyada yaşayan Sumerlilerin bu mamullere olan ihtiyacı olmuştur. Sumerli tüccarların bu ürünleri ithal etmek için ise tarım kaynaklı ekonomik ürünlerin ihracatını yaptıkları bilinmektedir. Bu ihracat ürünlerini ise yün elbiseler, kumaşlar, arpa ve diğer tahıl ürünleri olarak sıralamak mümkündür (Alexander ve Violet, 2015:1-2).

Özellikle Sumer üst tabakasına mensup olanların, diğer bir deyişle Sumerlilerin en önemli kurumu olan sarayın, alet edevat ve silah üretmek için bakır ve kalaya ihtiyaç duyduğu bilinmektedir. Dolayısıyla krallar her zaman bronzun ana bileşenleri olan kalay ve bakıra ihtiyaç duymuştur. İşte bu noktada Sumerlilerin ihtiyaç duyduğu bu ürünlerin temini tüccarlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Sumer üst tabakası ise baltalar, keskiler, bıçaklar ve testere gibi aletleri ve mızrak uçları gibi silahları tüccarların ithal ettiği hammaddeler sayesinde kullanmayı başarmışlardır (Alexander ve Violet, 2015: 5).

Bunlara ek olarak tapınaklardaki kutsal ritüelleri ve dünyevi ticari işlemleri gerçekleştirmek için ticarete ihtiyaç duyulmuş bu alanlar için gerekli malzemeler de tüccarlar aracılığıyla temin edilmiştir. Ayrıca Sumerli bir kralın geniş ticaret faaliyetlerini desteklemesi onun kişisel başarısı için de gerekli görülmüştür. Bu bağlamda Sumerli krallar, ticari faaliyetlerinin ekonomik bir döngü ve bireysel olarak da halklarına gerekli malları sağladığını keşfettiği için ticareti ve sosyal bir grup olarak tüccarları önemsemiştir. Sumer üst tabakasıyla gerçekleştirilen bu ilişkilerin sonucunda da tüccarlar üst tabaka kadar olmasa da toplum içerisinde hatırı sayılır bir zenginliğe ve nüfuz alanına sahip gruplar olarak ön plana çıkarılmıştır (Alexander ve Violet, 2015: 1-2).

Sumerlilere ait kazılarda ortaya çıkan belgeler, Mezopotamya’da yapılan ticaretin yanı sıra tüccarların yarattığı nüfuz alanını ve bu gruba dair sosyal örgütlenmeyi anlaşılabilir kılan verileri günümüze aktarmıştır (Shirinzada, 2021: 47). Örneğin gerekli yapı malzemelerini temin etmek için Lagaş tüccarlarının Ammanus’tan sedir ve çam ağacı, Amurru dağlarından taşlar, Meluhha’dan bakır ve altın Magan’dan ise diyorit ithal ettiği düşünülmektedir (Leemans, 1960: 11-12; Alexander ve Violet, 2015: 4). Yine Lagaş belgelerine göre bu dönemde yaşamış tüccarlar işlevsel uzmanlık alanına göre farklı gruplara ayrılmıştır. Buna göre para tüccarları, mal edinim tüccarları, edinilen malların depolanması tüccarları ve kara taşımacılığına özgü tüccarlar farklı alanlarda faaliyet göstermiştir. Lagaş tüccarları, ayrıca belirli ücret veya maaş duyuruları yapılan kişiler olarak da bilinmektedir. Kil tabletler, Lagaşlı tüccarları *mal damkarum* (mal tüccarları) olarak da tanımlanmıştır (Forde, 1963: 151).

Lagaş Dönemi tüccarlarıyla ilgili verilen bilgilerde, bir Lagaş *damkarumu* olan Ur-Enki’nin, Tilmun tüccarlarından 234 *mina* (ağırlık birimi) ağırlığında bakır satın aldığı belirtilmiştir. Aktarılan bilgilere göre; Ur-Enki Tilmun tüccarlarından satın aldığı bakırı diğer ithalat ürünlerine katarak önce tekne, sonra ise eşek kervaniyle Lagaş’a taşımıştır (Alexander ve Violet, 2015: 5). Yine bazı tabletlerde Sumerli tüccarların Tilmun’dan değerli taşlar, ağaç, altın, fildişi, hurma ve soğan da ithal

ettikleri aktarılmıştır (Kramer, 1970: 53). Buna ek olarak Lugalanda ve Urugakina gibi krallarının görevlendirdiği tüccarların bakırı Tilmun üzerinden ithal ettiği ve karşılığında yün, gümüş, yağ, süt ve tahıl ürünleri verdiği günümüze kadar ulaşan çivi yazılı metinlerde aktarılan bilgiler arasındadır (Potts, 1995: 1453; Alexander ve Violet, 2015: 3). Bu kayıtlar tüccarların Sumer krallarıyla kurdukları yakın ilişkileri ve Tilmun'a kadar uzanan ticaret ağını da kanıtlamaktadır. Kral Ur-Nammu'nun ise bölgenin çiftçileri tarafından yetiştirilen tarım ürünlerinin ihraç edilmesi için Ur tüccarlarını bu alana yönelttiği bilinmektedir (Bertman, 2003: 109). Ur tüccarlarının geniş kapsamlı ticari faaliyetlerine dair kanıtlar, sahibini tanımlayan oyma silindir mühürlere yapılan izlerden de ortaya çıkarılmıştır (Lawler, 2011: 31; Alexander ve Violet, 2015: 4-5). Yine Ur kayıtlarına göre tüccarlar, tapınak tarafından üretilen tekstil ürünlerinin ticaretini de gerçekleştirmiştir (Alexander ve Violet, 2015: 5). Kayıtlar, Lu-Enlilla adlı bir *damkarumun*, Ur'daki Nanna Ningal Tapınak Kompleksi adına çalıştığını ve ticari faaliyetler yürüttüğünü belirtmektedir (Potts, 1995: 1456).

Lu-Enlilla, tapınağın ambarından deri postaları, bitmiş yün giysileri ve ham yün almış, bunları tapınağın isteği doğrultusunda Magan bakırı, oker, yarı değerli taşlar, fildişi, soğan ve parfümlerle takas işlemine dayalı ticari faaliyetler gerçekleştirmiştir (Leemans, 1960: 21). Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Ur-Dumuzida adlı tüccarın da diğer tüccarlarla gerçekleştirdiği iş birliği ve ortaklık da günümüze kadar ulaşan ticaret belgelerindendir. Tablette aktarılanlara göre; onun ortakları arasında Adda'a ve Ur-Nusku isimli tüccarlar bulunmaktadır. Dumuzida'nın yalnızla tüccarlarla özel ilişkiler kurmadığı onun özellikle kraliyet ailesiyle olan yakın bağlantıları da belgelere yansımıştır. Tüccar Ur-Dumuzida'yı gönderen olarak belirten bir mektupta alıcının dönemin kralı Şulgi olduğu bilinmektedir. Aynı mektupta Dumuzida kraliyet komisyonuyla tüccarlık yapan, uygun ticari yolculukları gerçekleştiren bir tüccar olarak betimlenmiştir. Buradan anlaşılanlara göre o, ticari faaliyet ve diplomatik görevleri bir arada yürüten bir statüde yer almaktadır. Ayrıca Ur-Dumuzida'nın kraliyet ailesiyle olan bu ilişkisi, bazı tüccarların krallarla ilişki kurabilecek kadar ayrıcalıklı olduklarının da göstergesi olmuştur (Neumann, 1999: 52).

III. Ur Dönemi'nin kayıtlarına göre tüccarlıkla alakalı olarak profesyonel tüccar örgütlerinin varlığı da tespit edilen veriler arasındadır. Bu bağlamda Ur-Nusku adlı tüccarın 38 yıllık geniş ve çeşitli ticari faaliyetler yürüttüğünü aktaran belgeler ortaya çıkarılmıştır. Bu tüccara farklı bir unvan olarak da *dam-gar-10* unvanı verildiği böylece ona bağlı 10 tane başka tüccarın bulunduğu çıkarımı da bu belgeler aracılığıyla yapılmıştır. Bunun dışında *Ugula-dam-gar-ne* unvanı da tüccarlıkla ilgili olup, tüccarların ustası unvanı anlamına gelmektedir. Bilinmeyen kökenli bir başka belgede geçen *Ha-za-num-dam-gar-ne* kelimesi ise tüccarların belediye başkanı şeklinde tercüme edilmiştir. Tüccar unvanlarının geçtiği bir başka metinde ise *Dub-sar-dam-gar* ifadesine yer verilmiş, bu da tüccarların kâtipleri anlamında kullanılmıştır. Tüm bu veriler tüccarların kendi arasında da hiyerarşik bir düzende farklı unvanlara sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ur tüccarlarının uzak diyarlara yapılan seferlerden sonra, Tanrıça Ningal (Sumer mitolojisinde sazlık tanrıçası) adına ondalık verdikleri bilgisi de kaynaklarda yer almıştır. Bu durum başarılı bir sefer için şükran olarak

tapınağa tüccarların yaptığı bağış olarak kaydedilmiştir. Ondalık verme geleneği Ur vatandaşı olsa da olmasa da tüm diğer kentlerin tüccarlarından beklenen bir gelenek haline dönüştürülmüştür (Leemans, 1960: 31-32).

Kral Rim-Sin'in (MÖ 1822-1763) saltanatı boyunca Larsa tüccarlarının bıraktığı muhasebe kayıtları da günümüze kadar ulaşan ve tüccarların sosyal konumu işaret eden tarihi veriler olarak bilinmektedir. Buna göre Larsa tüccarlarının düzenli olarak kalay ithal ettikleri ortaya çıkarılmıştır. Çıkarılan kalay eşek kervanları ve tekneler aracılığıyla Asur şehrine taşıyıp güneye, Ur'a ve ardından Larsa kentine götürülmüştür (Leemans, 1968: 201-215). Yine bir Ur metni, Kral Rim-Sin'in saltanatı döneminde Tilmun'da çalışan bir tüccar olan Ea-Nāşir hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Ea-Nāşir adlı tüccar, Tilmun'dan toptan şekilde bakır ithalatı yapmıştır. Tüccarın yaptığı bir anlaşma metninde ise bakırın ödemesinin Ur'daki Nanna-Ningal Tapınağı'ndan alınan tekstil ve gümüş ürünleriyle yapıldığı aktarılmıştır. Ea-Nāşir'in Kral Rim-Sin'in özel siparişi üzerine Tilmun'dan bakır ithal ettiği de kayıtlara yansıyan diğer bir bilgidir. Ayrıca tabletler, Ea-Nāşir'in fonuna bazı tüccarların sermayesini yatırdığını da aktarmaktadır (Leemans, 1960: 48-56).

Rim-Sin Dönemi'nin ortalarından itibaren ise tüccarların denetleyicisi anlamına gelen bir başka unvan kayıtlarda geçmektedir. Bu unvan, Akkadca *Wakil tamkārī* terimiyle ifade edilmiştir. Larsa metinleri, bu dönemde sarayın vergileri toplamak ve saraya ait arazilerde üretilen fazlalıkları pazarlamak için tüccarları yoğun bir şekilde kullandığını göstermektedir. Tarımsal fazlalıkların saray tarafından tüccarlara verildiği ve bunların hazinede gümüşe dönüştürüldüğüne dair anlatımlarda belgelere yansımıştır. Bu sistem, tüccarlara önemli bir ekonomik güç ve önemli miktarda gümüşe erişim imkânı sağlamış olmalıdır. Bu finansal yetki, tüccarları aynı zamanda önemli birer finansör olarak da toplum içerisinde öne çıkarmıştır. Sumerli tüccarlar bu bağlamda kredi veren finansörler olarak da bilinmektedir (Hay, 2014: 31).

Sonuç olarak, Sumerlilerin tarımsal zenginliğe paralel olarak şehir devletlerini kurmaları ve tapınak veya sarayın kendi kendine yeten organizasyonlarında çalıştıracak işçiler ve köleler edinmelerinin ardından, üretim hacmini arttırdığı bilinmektedir. Bu üretim hacmi başlangıçta Mezopotamya içerisinde daha lokal bir ticaretin gelişmesini ardından ihtiyaç duyulan bazı maddelerin uzak diyarlardan tedarik edilmesi ile büyük bir ticaret ağının oluşmasına neden olmuştur. Sumerlilerin ihraç edebilecekleri ürünlerin başında tekstil ürünleri ve zirai ürünler olduğu bilinmektedir. Bu artı ürünler, ithal edilmemiş olan metal, taş, kereste gibi ham maddelerin yanı sıra baharatlar ve parfümler gibi imal edilmiş ürünleri ithal etmek için de gerekli ihracat malları olarak üretilmiştir. İhtiyaca binaen başlayan ticari faaliyetler zamanla toplumda farklı bir sosyal grubun oluşmasına neden olmuş, bu grup Sumerce *dam-gar* olarak kaynaklarda geçen tüccarlar olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla tüccarlar aracılığıyla gerçekleştirilen ticari faaliyetler zamanla Mezopotamya'daki yaşam standartlarının yükseltilmesine ve Mezopotamya medeniyetinin yayılmasına katkıda bulunmuştur (Hay, 2014: 23).

Bu bağlamda ticaretin, çeşitli önem derecelerine veya zenginliğe göre hiyerarşik bir dağılmaya tabi tutulan bireyler tarafından gerçekleştirildiğini de aktarmak yerinde olacaktır. Örneğin ticari faaliyet yürütenlerden bazıları büyük tüccar olarak adlandırılırken, bazıları sadece tüccar olarak adlandırılmıştır (Hay, 2014: 89). Bu durum tüccarların kendi aralarında daha üstün veya daha düşük statüde bulunanların varlığına işaret etmektedir. Tüccarlığın kendi aralarında olduğu gibi değişen durum ve zamana göre de toplum içerisinde farklı mertebelerde yer aldığı bilinmektedir. Buna göre ilk olarak tüccarlar, tapınak ya da sarayın ticaret tekeli içerisinde çalışan ve devletin kurumlarına bağlı olarak hareket eden ticari temsilci veya takas temsilcisi olarak konumlandırılmıştır. Bu tanımlama Sumer *dam-gar*larının kraliyet bürokrasisi ile çalıştıkları ve kendi başlarına değil, ortak fayda için hareket ettikleri sonucuna çıkmaktadır. Buna göre tüccarlar, kamu toplayıcıları olarak hizmet vermiştir (Hay, 2014: 24). Ayrıca Sumer *dam-gar*ı, saray veya tapınaklara ödenecek ilgili miktarı ödeyemeyen köylülere kısa vadeli krediler veren sosyal gruplardır. Fakat III. Ur Dönemi'nde *dam-gar*ların bağımsız olduğu kâr odaklı olarak işlerini yürüttüğü de bilinmektedir. Buna göre III. Ur Dönemi tüccarlarını ya devletin tekelinde çalışanlar ya da resmî kurumları önemli bir müşteri ve koruyucu olarak gören devletin ticari temsilcisi konumunda olmaktan ziyade girişimci veya iş adamı olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Ayrıca *dam-gar* belgelerinin çoğunun tapınak arşivlerinden gelmesi, onların tapınaklarla olan yoğun ilişkisini göstermektedir. Fakat III. Ur Dönemi *dam-gar*larının tapınaklarla herhangi bir zorunlu ilişkiye girmedikleri de düşünülmektedir. Yani imparatorluk döneminde tüccarların konumunu efendi ya da hizmetkâr olarak anlamlandırmak mümkün değildir. Bu dönemde bazı tüccarların başkalarına kredi veren bir mekanizmanın başında yer aldığı da olmuştur. Bu durum ise; tüccarların kişisel sermayesinin bir göstergesidir. Onların zenginliğine atıf yapan bir başka örnek ise tüccarların tarla satın aldıklarına dair kayıtların günümüze kadar ulaşması olarak değerlendirilmiştir (Forde, 1963: 148-151; Hay, 2014: 31-32).

Tüccarlar III. Ur toplumunda bağımsız, zengin, vergi ödeyen bir statüde bulunmuştur. Tüm bunlara rağmen, III. Ur Dönemi tüccarının valiler ve başrahip gibi üst tabakaya mensup gruplarla aynı yetkililerle donatıldığını söylemek mümkün değildir (Forde, 1963: 153). Tüccarlarla ilgili olarak genel tüccar statüsü değerlendirmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Zira tüccarlar kendi içerisinde farklı hiyerarşik yapılanmada oldukları gibi Sumerli farklı hanedanlıklar da dönemsel olarak farklı statülerde konumlandırılabilen bir grup olarak dikkat çekmektedir. Bu durum Sumerlilerde gerçek sosyal ilişkilerin karmaşıklığını ve dönemsel değişikliklerin varlığına işaret etmektedir. Buna göre Sumer yönetimi ile Sumer ticaretini gerçekleştiren *dam-gar*ların ilişkilerinin zaman zaman daha esnek zaman zaman daha bağımlı şekilde olduğu tüccarların sosyal statüsünde konjonktürel farklılıklar görülebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Tapınak ya da saray tarafından dış ticaretin başlatılıp kontrol edildiği bilirse de Sumerli tüccarların özel ticari faaliyetlerle de uğraştıkları olmuştur ve tüccarlığın her iki işlevini de bazen bağımsız bazen ise birlikte değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır (Neumann, 1999: 44-45). Bu durumda Sumer toplumunda tüccarların iki seviyede iş yaptıklarını aktarmak ve bir bütün olarak sosyal sınırlılıklarını ortaya koymak gerekmektedir. Tüccarların tapınak ve devlet için iş yürütmek hem de özel işlemleri

gerçekleştirmek gibi çalışma alanları olduğunu bazı dönemlerde yalnızca bir işlevi yerine getirirken bazılarında iki işlevi birlikte yürüttüklerini aktarmak gerekmektedir (Forde, 1963: 148). Buna göre Sumerli *dam-gar* kralı memnun etmek için yiyecek, giysi, mücevher gibi kralın ve ailesinin istediği her şeyi ithal etmiştir. Tüccarlar için krallar çoğu zaman önemli bir müşteri olmuş ve onların sosyal statüsünü koruma altına alan bir dayanak olmuştur. Ayrıca devletin zor durumlarında likit sermaye desteği de sağlamışlardır. Ancak görünüşe göre tüccarlar sadece devlet ve kral için çalışmamış, toplumun diğer kesimlerinden özellikle diğer tüccarlar ve halk için de gerekli ve istenilen malların bir kaynağı olarak hizmet vermiştir (Leemans, 1960: 22). Her iki durumda da tüccarların devlete vergi ödeyen ve tapınağa katkıda bulunan refah içindeki bireylerden oluşan bir grup olduğu düşünülmektedir. Bu özellikler ise Sumer *dam-gar*larının bağımsız olduklarını ve gerek devlet gerekse toplum tarafından kabul gören bir statüye sahip olduklarını göstermektedir (Forde, 1963: 148).

Ticaret ve tüccarlarla ilgili yukarıda aktarılan bilgiler neticesinde Sumer toplumunda ticaretle uğraşan erkek bireylerin varlığı ve sınırlılıkları çivi yazılı belgeler aracılığıyla ortaya koyulmasına rağmen geniş kapsamlı ticaret faaliyeti yürüten kadınlar hakkında bir veriye rastlanmamıştır. Sumer toplumunda soylu kadınların taşınmaz mal ve mülklerini işletme ve satma hakkına sahip oldukları bilinmektedir. Fakat lokal veya uluslararası değiş tokuş şeklinde ticari faaliyet sürdürdüklerine dair bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Bunun yanı sıra Sumerlilerden sonra tarih sahnesine çıkan Mezopotamya medeniyetlerinden Asur medeniyeti ve komşu Anadolu medeniyetlerinde ticari faaliyetlerin kapsamlı şekilde, erkek kadın fark etmeksizin yürütüldüğü bilinmektedir. Fakat tezin konusu kapsamında ticaretin varlığının Sumerlilerle başlamasına rağmen, kadın tüccarların varlığına dair bir emareye rastlanmaması, kadınların daha sonraki dönemlerde tüccarlık yapması hadisesinin Sumer orjinli olup olmaması mevzusunu da tartışmaya açık ve karanlık bırakmıştır. Sonuç olarak tez metninin ilgili bölümü oluşturulurken ardıl medeniyetlerde ticaretle uğraşan kadınların varlığı bilinse de Sumer ülkesinde tüccarlık faaliyetinde bulunan kadınlara dair bir ipucu elde edilememiştir.

3.1.2. Zanaatkârlar

Kır yaşamının terkedilip kent yaşamının başlaması Sumer Kent Devletleri Modeli'nin oluşmasına yol açmıştır. Kent yaşamının gereklilikleri ise iş bölümünü zorunlu hale getirmiştir. Bunun sonucunda da inşaatçılar, tekstilciler, çömlekçiler gibi belirli uzmanlık alanlarında çalışan ve elde ettikleri gelirle diğer ihtiyaçlarını karşılayan meslek gruplarının varlığı kaçınılmaz bir gerçeklik olarak Sumer toplum yaşamına etki etmiştir (Kaymak, 2011: 26).

Sumerlilerde tüccarlardan sonra gelen orta tabakaya mensup toplumsal grubu zanaatkârlar oluşturmaktadır. Sumer toplumlarında herhangi bir alanda uzmanlaşan bireylerin meslekleşme sürecini gerçekleştiren bir grup haline dönüşmesiyle zanaatkârlar sınıfı meydana gelmiştir. Sumer toplumlarında zanaatkârlar hakkındaki bilgileri ise çivi yazılı belgeler aracılığıyla öğrenmek

mümkün olmuştur. Mezopotamya toplumlarına ait olup günümüze kadar ulaşmış tarihi veriler ışığında bu sınıfa dahil edilebilecek başlıca meslek grupları ise bahçıvanlar, depo görevlileri, sağlık görevlileri, berberler, biracı kadınlar, sütanneler mimarlar ve ustalar şeklinde kaynaklarda yer bulmuştur (Kılıç ve Erdem, 2015: 2). Bunlar dışında dokumacılık, dadılık, deri ve yağ işçiliği, çömlekçilik ve parfümcülük, eğirmecilik, değirmencilik, aşçılık, meyhane işletmeciliği, ebelik, doktorluk, doğramacılık, madencilik, müzisyenlik, besicilik, orman işçiliği, bostancılık, aşçılık, demircilik, kuyumculuk, çömlekçilik gibi zanaat kollarının varlığı da bilinmektedir. Belirtilen meslek grupları içerisinde ekonomik yaşama genellikle evde veya evden uzaklaşmadan katkıda bulunan iş kolları da bulunmaktadır. Yün eğirmeciliği, değirmencilik, aşçılık ve dokumacılık bu türden meslekler olarak göze çarpmaktadır (Tosun ve Yalvaç, 1989: 200; Bottéro, 2005: 130).

Yukarıda aktarılan meslekler içerisinde Sumer toplumlarında var olduğu kesinleşmiş olanlarla ilgili bilgilendirme yapılacaktır. Zira Sami toplumlarında olan ve hukuk maddelerinde sosyal sınırlılıkları belirlenen bazı meslek grupları Sumerlilere ait belgelerde geçmemektedir. Bu mesleklerin Sumer orjinli olup olmadığı net olmamakla birlikte yalnızca Sumerlilerden günümüze ulaşmayı başaran belgelerde aktarılan meslek gruplarına bu tezde öncelik verilmiştir. Sumerlilere ait meslekleri öğrenmemizi sağlayan en önemli belgelerden birisi Sümer III. Ur Dönemi'nde oluşturulan Umma belgeleridir. Buradan anlaşıldığına göre Sumer III. Ur Dönemi'nde Sumer ekonomisi ve toplumu, kamu ve özel sektörde yürütülen faaliyetlerin iç içe geçmesi ve çeşitli alanlarda uzmanlaşmış grupların varlığıyla ayakta kalan bir sosyal yaşamdan ibarettir (Cripps, 2006: 26). Ayrıca III. Ur Dönemi'ne ait çivi yazılı belgelerde, kadın ve erkek cinsine ait çeşitli meslekler kaydedilmiş, bireylerin yaptıkları iş karşılığında aldıkları ücretler ekmek, bira gibi tayınlarla karşılanmıştır (Kılıç ve Sabuncuo, 2019: 83). Bu tayınların devlet tarafından karşılanması, tapınaklar ve sarayların kent-devletlerinde yaşayan halkın başlıca işverenleri olduğunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla Sumer orta tabakasında yer alan bu gruplar, arpa, yağ ve tekstil gibi ürünlerin tedariği için doğrudan tapınak veya saray tarafından yönetilen ve bu kurumlara bağlı olan bağımlılar olarak ifade edilebilir. Bunların arasında hür veya yarı hür şekilde mesleklerini sürdürenler ise zanaatkârlar olarak bilinmektedir (Cripps, 2006: 171).

Sumerli zanaatkârlarla ilgili bilgilere ulaşılan bir diğer önemli kaynak Sumer Meslekler Listesi'dir. Bu listede aşçılar, çömlekçiler, bostancılar, kuyumcular, demirciler gibi uzmanlaşmış meslek gruplarını aktaran bir dizi terim işlenmiştir. Dolayısıyla Sumer Meslekler Listesi, kentlerdeki uzmanlaşmış mesleklerin resmi bir dokümanın verildiği belge olarak düşünülmektedir (Kılıç ve Eser, 2019: 535). Belirtilen sektörlerin yanı sıra, parfüm ve içki üretimi de eski Mezopotamya ekonomisinde önemli bir yer tutan sektörler olduğu için bu alanlarda görev alan zanaatkârlar ile ilgili hukuki ve iktisadi belgeler de günümüze kadar ulaşmıştır (Sünbül, 2014: 49-52).

Öncelikle cinsiyet ayırt etmeksizin Sumerli zanaatkârların tekstil endüstrisi alanında da çalıştıkları bilinmektedir ki bu durum zanaatkârların ekonomik yaşamın birebir içinde olduklarını

anlamamızı sağlamaktadır. Bu sosyal tablonun en önemli nedeni ise Mezopotamya'nın başlıca ihraç mamullerinden birinin de tekstil ürünlerinden meydana gelmesi olmuştur (Arslantaş ve Septioğlu, 2016: 28). Tekstil alanı dışında çanak çömlek üretimine dair belgelerde bu alanda mesleklerin varlığına işaret etmektedir. Uruk Dönemi'nin başlangıcına işaret eden yalın, biçimi ve boyutları standartlaşmış çanak çömleklerin aynı teknolojik nizamla üretilmesi ve hatta seri hale getirilmesi o döneme ait mamullerin tek tip olması, çömlekçi çarkının geliştirilmesinin ardından bunun bir iş kolu şeklinde uzman kişiler tarafından yürütüldüğünü düşündürmektedir. Aynı tipolojideki çanak çömleklerin uzak diyarlarda da bulunması bu mesleğin yalnızca üretim aşamasında kalmayıp ticari faaliyetlerle uzak bölgelere satıldığını da göstermektedir. Bu durum Sumer toplumunda zirai yaşamın tarımla sabit kalmayıp farklılaştığını, toplumsal iş bölümünün ve uzmanlaşmış insan gruplarının yani sosyal tabakalaşmanın varlığını ispatlamaktadır (Kaymak, 2011: 26).

Sumerlilerde bir başka zanaat kolu ise marangozluktur. Sumer toplumlarında büyük kuruluşların işçileri olan marangozların yanı sıra, kendi özel atölyelerine sahip ve yalnızca kendileri için çalışan marangozların varlığı da bilinmektedir (Cripps, 2006: 26). Zaten zanaatkârların bir kısmı el yapımı olarak ürettikleri ürünlerini serbest kent pazarında satma hakkına sahiptir (Kramer, 1970: 228; Cripps, 2017: 2).

Sumer kaynaklarına yansıyan bir diğer meslek grubu ise sağlık sektörüdür. Sumerliler döneminde hekimliğin bir meslek olarak varlığı belgelerle ortaya koyulmuştur. Sumerli hekimler suya bakarak hastalıklar hakkında bilgi vermişlerdir. Zira tüm Mezopotamyalılar için su çok önemlidir ve yaşamın ana mihenk taşının su olduğu inancı bu coğrafyada hakimdir. Bu bağlamda hekimliği tanımlamak için *a-zu* terimi kullanılmıştır. Bu terim Sumerce suyu tanıyan kişi olarak tercüme edilmiştir. Hekimlikte ruhani tedavi yöntemleri (Ek 10) olsa dahi işlevsel ve hizmetleri karşılığı hekimlerin bir ücret alması, onların ruhbanlar sınıfına dâhil edilmesini engellemiştir. Sumerli hekimlerin aldıkları ücretler ve kanun maddelerine göre yaptıkları hatalar karşılığında onlara uygulanan cezaların genelde diğer meslek gruplarıyla denk tutulması sebebiyle Sumer toplumunda hekimler, zanaatkârlar sınıfına dahil edilmiştir (Mandacı, 2013: 108-109).

Çivi yazılı belgelerde, tespit edilen diğer bir meslek kolu müzisyenliktir. Mal alım satım veya borç belgelerinde şahit olarak tutulan müzisyenlerin bu belgelerde şahitliklerinin müzisyenlik mesleğiyle birlikte kayıt altına alınması şarkıcılığın Sumer toplumunda geçerlilik sağlayan mesleklerden olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmiştir (Yamaner, 2018: 34).

Sumer toplumlarında erken dönemde tapınaklarda sonra ise saraylarda müzikal uygulamaların yaygın olarak gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ur kazıları sonrasında kral mezarlarından çıkan arkaik buluntulara göre, çalgı icra edenler *zammeru* terimiyle adlandırılmış, şarkıcıların başına ise *nam* hecesi getirilerek yazılı olarak kayıtlara geçmiştir. Sumerce *lú-nár* olarak geçen kelimenin erkek müzisyen manasında kullanıldığı da bu belgeler aracılığıyla ortaya çıkarılmıştır. Müzisyen

anlamında kullanılmış *nârum/nuârun* kelimelerinin daha sonra Asurlular Dönemi'nde Kültepe kazıları esnasında da çıkması müzisyenliğin tüm Mezopotamya medeniyetlerinde bir meslek olarak varlık gösterdiğini düşündürmektedir. Oluşan düzen içindeki müzisyenliğin orta sınıfa mensup bir sosyal tabaka olduğu ortaya çıkmışken, bu gruba dahil olanlarında kendi arasında hiyerarşik dağılımı da kaynaklara yansımıştır. Sumerce *Lú-nár-gal* erkek müzisyenlerin şefi, aynı pozisyonun kadın cinsindeki karşılığı olarak kadın müzisyenlerin üstü de *MÍ-nár-gal* terimiyle ifade edilmiştir. Sıradan kadın müzisyenler için ise *mÍ-nár* terimi kullanılmıştır. Çalgıcılar ve şarkı söyleyenler arasında da ayırım yapıldığı *Rab-zammāri* teriminin kullanılması ile ortaya çıkmıştır. Bu terim ile şarkı söyleyenlerin şefi özel olarak farklı şekilde belirtilmiş ve kayıtlara geçirilmiştir (Akkuş-Mutlu, 2012: 86; Yamaner, 2018: 32-34).

Büyücülük de Sumer toplumunda icra edilen meslekler arasında değerlendirilmektedir. Büyücülerin toplum içindeki konumları incelendiğinde, onların sıradan insanlardan daha çok saygınlığa sahip oldukları görülmektedir. Bunun sebebi Sumerlilerin dini inancından ötürüdür. Büyücüler özellikle ayın sırasında ilahlarla temasa geçtikleri düşünüldüğü için toplumda saygın kişiler olarak kabul görmüştür. Büyücülükle uğraşanların toplum ve din adına olumlu işlerle uğraşması tavsiye edilmiştir. Cadılık ise büyücülüğün kötü yönlü faaliyetlerini temsil etmektedir. Bu sebeple cadılık faaliyetleri resmi olarak yasaklanmış, cadılıkla uğraşanlar yasal olarak da çeşitli cezalara çarptırılmıştır (Mandacı, 2016: 226). Büyücülüğü kötü yönde kullananların cezalandırılacağı Sumer çivi yazılı kanun maddelerine de yansımış, Ur-Nammu kanunlarının 10. maddesinde bir kişinin büyücülükle suçlanması halinde nehir tanrısının huzurunda yargılanacağını belirtilmiştir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 40; Mandacı, 2016: 218). Ayrıca, büyücülük faaliyetlerinin kadınlar arasında erkeklere nazaran daha yaygın olduğu tespit edilmiştir (Mandacı, 2016: 226).

Hukuki ve iktisadi belgelerin aktarımına göre; Sumer toplumunda zanaatkârlık alanında yer alanlar aktif meslek icra edenler yalnızca erkeklerden ibaret değildir. Yukarıda aktarılan büyücülüğe ek olarak, meyhane işletmeciliği, sütannelik, ebelik gibi belirli meslek gruplarında kadınların erkeklere oranla daha faal olduğu bilinmektedir (Sünbül, 2014: 49-52). Haliyle dadılık, sütannelik ve ebelik meslekleri de Sumer toplumunda zanaatkârlar içerisinde değerlendirilmiştir. Sütannelik mesleğini icra eden kadınlar Sumerce *um.me.ga.lá* terimiyle ifade edilmiştir. Ayrıca, bu kadınlar Sumerlilere ait olan mühür baskılarında da sıklıkla tasvir edilmiştir (Sabuncuo, 2019: 29-31). Örneğin Sumerliler dönemine ait olduğu düşünülen silindir bir mühürde doğum yapan bir kadın ve ona yardımcı olan bir ebe resmedilmiştir (Sabuncuo, 2020: 1833) (Ek 11). Bu durum Sumerli kadınların mesleklerinden birisi olarak ebeliğin erken dönemden itibaren varlığına işaret etmektedir. Sumer inancında kadınları gebe kalmasından doğumuna kadar ki sürede bebeğin korunması için muskalar yapılmış, doğum ve sonraki süreçler de yardımcı olan ebeler de toplum tarafından önemsenmiştir (Sünbül, 2020: 108).

Sumerli toplumlarda kadınların yaptığı düşünölen diğör bir meslek dadılık olmuştur. Bu türden meslekleri icra eden Sumer kadınların daha çok kraliyet ailesinin hizmetinde çalıştırıldıkları bu sebeple toplum yaşamının diğör alanlarında hizmet veren kadınlarına oranla daha yüksek maaş ve tayin aldıkları kaynaklarda geçmektedir. Özellikle III. Ur Dönemi'ne ait belgelerde bu kadınlardan bazılarınin hizmet ücretlerinin yüksek olduğı özellikle kayıtlara geçirilmiştir (Sabuncuo, 2019: 66-68). Kraliyet ailesinin hizmetini görmökle tanınan bir dadı ve sötanne hakkındaki bilgiler 3. Ur Dönemi'ne ait olduğı düşünölen kaynaklarda aktarılmıştır. Çivi yazılı belgelere göre Kinat-Nunu ve Kubatum adlı iki kadının kral dadısı olarak çalıştığı, Rabbatum adı verilen başka bir kadının da prenses Me-Sataran'ın sötannelik ve dadılığını üstlendiğı aktarılmıştır (Sabuncuo, 2019: 29-31).

Sumerli kadınların başını çektiğı zanaat kolları içerisinde en önemlilerinde birisi de içki sektörü olmuştur. Zira içki ve şarap üretimi de Sumer ekonomisi, sosyal yaşamı ve hata dini yaşamı için önemli bir argöman olarak bilinmektedir. Şarap, Sumer günlük yaşamında az miktarda tüketilirken, özellikle tapınaklarda sunu malzemesi olarak kullanılmıştır. Bira ise; Sumer gündelik yaşamının bir parçası olan içki olarak değörlendirilmektedir. Tüm bu özelliklerine binaen içki sektörü üretiminden tüketimine kadar ki alanlarda Sumer ekonomisinin en önemli sektörlerinden biri olarak görölmektedir. İçki sektöründe ise kadınlar; eröklere oranla daha aktif faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu aktif üstleniş doğası gereğı kadının bu alana daha yatkın olmasından kaynaklanmaktadır. Zira İlkel dönem avcı-toplayıcı toplumunda kadınların toplayıcı olmaları, bitkiler ve bitkisel ürünler konusundaki bilgi ve birikimlerinin uzun bir geçmişinin bulunması gibi faktörler bu alanda uzmanlaşmalarına neden olmuştur. Sami kavimlerin kanunlarında meyhane işöten kadınlar hakkında detaylı düzenlemeler ve cezalar yer almaktadır. Buna rağmen Sumer çivi yazılı kanun maddeleri incelendiğinde meyhane işletmecileriyle ilgili spesifik bilgiler bulunmamaktadır (Sünböl, 2014: 16 - 17). Fakat Gılgamış Destanı'nda içki işiyle uğraşan kadınların toplumdaki görönömlerinin diğörlere kıyasla daha marjinal olup, onların toplum normlarına aykırı bir pozisyonda olduğunu gösteren şu dizelere yer verildiğı görölmektedir (Durmuş, 2014: 26-27):

(...) Asla mutlu bir yuva kuramayacaksın, asla hareme sokulamayacaksın, bira köpöğü senin güzel vücudunu kirletecek ve sarhoş adamlar kusup senin süslü giysilerini bulaştıracak, yalnızlık içinde tek başına kalacaksın, sur dipleri senin mekânın olacak, ve sarhoşlarla berduşlarla yüzgöz olacaksın (...).

Parfüm üretimi de Sumer ekonomisinde önemli bir sektör olan kozmetik, tıp, büyü ve dinsel ritöellerin temel malzemelerinden biri olması sebebiyle Sumer toplumlarında ilgi çöken zanaat alanlarından olmuştur. Biracılık ve şarap üretimi, ebelik, dadılık, sötannelik, deri ve yağ işçiliğı, çömlekçilik ve parfüm üretimi gibi sektörler Sumer kadınlarının istihdam alanlarının başında gelse de (Sünböl, 2014: 16-17) onların, kent ekonomisinde özellikle eğirme ve dokuma gibi alanlarda da toplum içerisinde aktif rol üstlendiğı de bilinmektedir (Arslantaş ve Septioğlu, 2016: 28).

Sumerli kadınlar aynı zamanda tarımsal faaliyetlerde de sorumluluk almış, sulama, tarlanın ekime hazırlanması ve hasat işlerinde aktif olarak çalışmışlardır. Bu alanlarda çalışan kadınların sadece işçi ve zanaatkâr olarak değil, kendi topraklarını işletebilmiş, mülk ve köle sahibi olabilecek kadar üst tabakada yer alanları da mevcuttur (Sünbül, 2014: 16-17) Tüm bunlar sonucunda Sumerli kadınların da özellikle zanaatkârlık alanında erkekler gibi çalışma hakkına sahip olduğu görülmektedir. Fakat bu günümüzde olduğu gibi iş yaşamında kadın erkek eşitliğinin olduğu anlamına gelmemektedir. Sumer toplumlarında kadınların çalışması hali ataerkil toplum düzeni içerisinde kadın işleri ile ilgili görülen alanlarla sınırlı bırakılmıştır (Mendires, 2010: 67).

Saray ve tapınak hanelerine ek olarak, kent-devleti, vatandaşlarının oluşturduğu nüfus Sumer toplumu içerisindeki halkı ve orta tabakayı temsil etmektedir. En eski zamanlardan itibaren orta tabaka içerisinde yer alan grupları Sumer kentlerindeki üretim ve tüketimin merkezlerinde çalışmışlardır. Sumer kentlerinin büyümesi ile mevcut iş bölümüne binaen işlerin takip edildiği alanlarda da bir grup insan işlerinde uzmanlaşmıştır. İşte bu uzmanlaşma, halkın içerisinde zanaat sahibi bir sosyal grubu meydana getirmiştir. Kaynaklarda yer alan ve genelde erkeklerden oluşan demirciler, yapı ustaları, tamirciler, kayıkçılar gibi daha kırsal ve güç gerektiren zanaat kolları olduğu gibi ebelik, sütannelik, bakıcılık gibi kadınların başını çektiği meslek grupları da Sumer toplumlarında zanaatkârlık alanlarına atıf yapmaktadır. Dolayısıyla ister kadın ister erkek olsun Sumer toplumunda orta tabakayı oluşturan bireyler Sumer hanelerinin birer temsilcisi olarak yarı hür ya da hür şekilde merkezi kurumlara hizmet etmiş, bazen de kendi hesapları adına çalışmıştır (Cripps, 2006: 24).

3.1.3. Toprağa Bağlı Çiftçiler

Sumer toplumunu meydana getiren sosyal tabakalar içerisinde nüfus hacmi olarak en büyük alanı kapsayanlar çeşitli büyüklükteki kentlerde ve köylerde yaşayan kişilerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla Sumer halkının çoğu sakinleri, çiftçi ve hayvan yetiştiricisi, tüccar, balıkçı ve zanaatkârlardan meydana gelmektedir (Cripps, 2017: 2). Bunlar içerisinde üst tabakaya en uzakta bulunmasına rağmen orta tabakanın en büyük kısmını oluşturan gruplar çiftçiler, çobanlar ve işçiler olarak değerlendirilmektedir. Bunlar içerisinde toprağa bağlı çiftçiler de Sumer sosyal nüfusunun büyük kısmını kapsadığı için üst tabakaya ait hakların çoğundan mahrum bırakılmasına rağmen Sumer yönetim erki tarafından oluşturulan kanunnamelerde çeşitli konularda ilgi gösterilen, refah ve bolluk içinde yaşatılması önemsenen ve korumakla yükümlü olunan sosyal grup olarak yansıtılmıştır (Kağnıcı, 2017: 131).

Sumer halkının çoğunluğunun temel geçim kaynağının tarım olduğu bilinmektedir. Mezopotamya kent devletlerinde yaşayan halkın, geçimlerini kendi tarlalarında çalışarak sağladıkları düşünülmektedir (Karagöz, 2014: 14-15). Öyle ki kent devletlerinin ana gelir kaynağı tarımsal ürünlerden elde edilen vergilerle karşılanmıştır (Eser ve Kılıç, 2017: 418). Bu nedenle, çiftçilik

Sumer halkı için önemli görülmüş, ataerkil Sumer ailesinde babalar genellikle çocuklarını çiftçi olmaları için yetiştirmiştir. Eski Mezopotamya'ya ait yazılı kayıtlardan, çiftçilerin tarım konusunda oldukça bilgili ve deneyimli oldukları da anlaşılmaktadır. Nöbetleşe ürün ekme tekniği ve nadas yöntemi gibi tarım uygulamalarını bilmeleri bunun en önemli göstergelerinden olmuştur (Kurt ve Atıcı, 2020: 44). Öyle ki, Sumer toplumlarında bir babanın, çocuğuna tarımsal faaliyetlerle ilgili bilgi ve donanımlarının aktarımını yaptığı belgeler bilim insanları tarafından "Çiftçi Yıllığı" olarak adlandırılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu kaynak, toprağa bağlı çiftçilerle ilgili kılavuz niteliğindedir. İlgili belgede çiftçilik faaliyetinin Mayıs ila Haziran ayları arasında tarlaların sulanmasıyla başladığını, ardından Nisan ila Mayıs aylarında yeni mahsulün toplanması, ayıklanması ile devam ettirildiği ve en nihayetinde ürünlerin taşınmasıyla çiftçilik faaliyetlerinin sona erdiği gibi birçok teknik konuya yer verilmiştir (Sabuncuo, 2019: 3-39). Bu sebeple çiftçilerin uygulamalarına göre toplumun yaşam düzeni ve tarımsal faaliyetlerin bütünü, mevsimlerin geçişine uygun bir takvimle organize edilmiş ve yıl içindeki ilerlemeye göre şekillendirilmiştir (Karagöz, 2014: 14-15).

Sumerlilerin tarıma dayalı toprak sistemini, toprak satışlarını nasıl yürüttüğü ve toplumun büyük bir kesimini oluşturan bu tabaka ile ilgili bilgileri daha yakından incelenmesini kolaylaştıran bazı belge grupları gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu belgeler incelendiğinde, bir tarım arazisinin satışında genellikle çok sayıda satıcının tek bir alıcıya toprağı devrettiği görülmüştür. Bu durum satıcıların toprak üzerindeki haklarının farklı düzeylerde olduğunu göstermektedir. Belgelere göre bazıları en yüksek toprak miktarını alırken, diğerleri daha azını almıştır (Mieroop, 2006: 80). Ayrıca, devir işlemleri esnasında sembolik hediyeleşmelerin yapılması ve işlemin gerçekleştirildiği alanda birçok insanın bulundukları da kaynaklara yansıtılmıştır. Tüm bunlar Sumer topraklarının muhtemelen ortak mülkiyete girdiğini tek bir birey tarafından devredilemeyeceğini de göstermektedir. Satım işinde ortaklık söz konusu olsa da alımlarda bireylerin tek başına alım işlemini gerçekleştirebilmesi ise bireysel mülkiyet haklarını bazı soylu kişilerin elde etmiş olduğu bir uygulama olduğunu yansıtmaktadır. Bu durumda Sumer toplumlarında üst tabakanın bireysel mülkiyet hakkı da belgelerle ispat edilmiştir. Bu, soyluların çoğunun kurumsal hanedan üyeleri olduğu ve kişisel mülk edinme haklarını da buna dayandırarak elde ettikleri düşünülmektedir (Mendires, 2010: 24-25).

Sumerlilerde toprağı ekime hazırlamakla görevli olan pulluk ekibi, önceden belirlenmiş alanlarda faaliyet göstermiştir. Bu ekiplerin saraydaki soylulara karşı sorumlulukları olan *ikkarum* yani çiftçiler tarafından yönetildiği bilinmektedir. Toprağın üretim sürecinde, Kuzey Mezopotamya'da yer alan *ikkarum*ların toplumsal açıdan diğer bölgelerdeki çiftçilere oranla daha üst bir konumda yer aldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla Sumerlilerde *ikkarum* olan toplum tabakasının, soylu bireyler veya kişiler adına uygun tarım alanlarında çalışmalarını organize eden ve bunu bir anlaşma çerçevesinde gerçekleştiren gruplar olarak tanımlamak mümkündür (Kurt ve Atıcı, 2020: 46).

Aslında Sümerli din adamlarının ve üst sınıfının idareyi ellerine geçirebilmelerini sağlayan ve mevcut tarım alanlarını onlar adına yürütmelerindeki en önemli etken, küçük mülklere sahip köylülerin ve toprağa bağlı çiftçilerin sınıf bilincinden yoksun olmasıyla açıklanabilir (Aktürk, 2020: 43). Bu bağlamda Sumer toplumlarında özellikle ilk dönemde toprağı işletme tekelinin tapınakların emrindeki ortakçılar aracılığıyla yapıldığı sonraki dönemlerde büyük arazilerin aynı yöntemle sarayın nüfuz alanına girmiştir (Kramer, 1970: 228; Mendires, 2010: 30; Tekin, 2014: 145; Cripps, 2017: 2). Tapınak veya daha sonraki dönemde sarayın bu geniş toprakları iki farklı yöntemle idare ettiği ve işlettiği düşünülmektedir. Her iki yöntemde de toprağa bağlı çiftçiler, emekçi konumunda olmuştur. Buna göre ilk olarak tarımsal araziler, tapınak ya da sarayın sorumluluğundaki bazı aileler tarafından işlenmiştir. İkinci yöntem ise, muhtemelen MÖ 3. binyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ortakçı çiftçiler uygulamasıdır. Bu uygulama ise; toprağa bağlı çiftçileri ekonomik ve sosyal döngüye katan bir uygulamayı başlatmıştır. Buna göre ortakçı çiftçiler, üretilen tarım mamullerinin bir kısmını öncelikle toprak sahiplerine (bireysel ya da kurumsal sahip) vermiştir (Mendires, 2010: 30; Tekin, 2014: 145). Sumer toplumlarında başlatılan bu uygulama tımar sisteminin bir benzerini ifade etmektedir. Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre bu sisteme *ilkum* (tımar) adı verilmiştir. Bu da Sümerlilerde hizmetleri karşılığında bireylere verilen arazilerin durumu özel mülkiyetle ilişkilendirilmiş, tarımsal araziler, *ilkum* adı altında ülkenin soylularına dağıtılmıştır. Sumer toplumunda bundan başka topraklarının büyük bir kısmı soylulara ait olsa da ilerleyen zamanlarda toprağa bağlı çiftçilerin ve hür vatandaşların da bağ, bahçe, ev ve hayvan sahibi olmaya başladıkları düşünülmektedir (Kramer, 1970: 228; Cripps, 2017: 2). Hatta bu durum Sumer toplumunda ilk yazılı yasaları çıkaran Lagaş kralı Urukagina'ya ait metinlere de yansıtılmış, kral yoksulların dahi ev, bahçe ve balık havuzu sahibi olabildikleri bir toplum yapısını dizayn etmekle övünmüştür (Memiş, 2021: 10).

Sumerli toprağa bağlı çiftçilerin arasında kadınların sosyal sınırlılıklarını ifade eden herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat Urugakina kanunlarının 13. maddesinde: “kadın tarlasında” ifadesinin bulunması (Tosun ve Yalvaç, 1989: 25), onların evlerinin önündeki bahçelerinde daha lokal faaliyetler yürüttüğü ve eşlerine yardımcı olduklarını düşündürmektedir. Ayrıca Sumer zirai topraklarının işletme hakkının erkek çocuklara intikal etmesi çiftçiler arasında da elde edilen toprağı işletme hakkının yalnızca erkeklere verildiğini göstermektedir. Bu durum ise çiftçilik icraatlarının Sumerli kadınlara tamamen kapalı olmasa dahi bu alanda karar ve yetki mercinin erkekler olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Sumer ülkesinin tarımsal faaliyetler sayesinde kalkındığı düşünüldüğünde Sumer halkının büyük kesiminin tarımsal arazileri işlemekte yetkin toprağa bağlı çiftçiler olduğu ve bu sosyal sınıfın varlığının Sümerliler için oldukça önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen çiftçilerin Sumer sosyal yaşamında yüksek statüye sahip olmadıkları, onların tapınağa ya da saraya bağımlı bir tür tımar işleyicisi konumunda oldukları da bilinmektedir. Dolayısıyla çiftçiler, devletin sağladığı tımar hakkı çerçevesinde tarım arazisini işlemişler, bunun karşılığında yönetenlerden çeşitli

tayınlar elde ederek yaşamsal faaliyetlerini devam ettirebilmişlerdir. Bu bağlamda toprağa bağlı çiftçilerin gerek nüfus hacmi konusundaki üstünlükleri gerekse tarımsal faaliyetlerdeki yetkinliği onların sosyal statülerinin yükselmesine neden olmamıştır. Aksine Sumerli çiftçilerin Sumer inancının da etkisiyle sınıf bilincinden yoksun olmaları, onları Sumer ülkesinin gerçek sahibi konumunda olmaktan çok uzakta tutmuştur. Hatta çiftçiler, Sumer ülkesinin gerçek sahibi konumundaki üst tabakaya bağımlı bireyler olarak Sumer orta tabakasına sıkıştırılmış halkı temsil etmektedir.

3.1.4. Hayvancılıkla Uğraşan Kısmi Zamanlı Yerleşik Göçerler

İnsanlığa dair hemen hemen tüm gelişmelerin ilkinin en eski versiyonlarına yazılı kaynaklar aracılığıyla Sumerliler döneminde erişilmiştir. Onlardan birisi de Sumer orta tabakasında yer alan toplumun büyük bir nüfus alanına tekabül eden göçebeler olmuştur. Göçebe, kelime anlamına göre hareketli geniş yayımlı çobanlar manasına gelmektedir (Alizadeh, 2004: 85).

Mevcut kanıtlar bir araya getirildiğinde, MÖ 4. binyılda zanaat uzmanlaşmasının gelişmesi ve Sumer kent merkezlerinin daha yoğun nüfusa sahip olmasıyla birlikte, ekonomik ve sosyal olarak daha organize ve farklılaşmış sosyal gruplar meydana gelmiştir. Bu bağlamda, tahıl, yün, süt ürünleri, hayvansal yan ürünler, kereste ve egzotik mallar gibi ürünlere olan talep artmıştır. Öte yandan, nüfus artışı ve zanaat uzmanlaşması sonucunda, gıda üretiminde bulunmayan bazı üst ve orta tabakaya mensup nüfusun beslenmesi bir zorunluluk olarak doğmuştur (Alizadeh, 2004: 85). Tam bu noktada Sumer Kent Devletleri'nin varlığının oluşması, Sumerli göçebeleri yerleşik olmayan avcı-toplayıcıların göçebeliğinden ayırmıştır. Sumerli göçebeler yukarıda aktarılan sosyolojik ihtiyaçlara yanıt vermiş, Sumerlilerin beslenmesi için gıda üreten bir grup haline dönüşmüştür. Dolayısıyla hayvancılıkla uğraşan kısmi zamanlı yerleşik göçerler, yerleşik gruplardan tamamen bağımsız olamamıştır. Zira göçebeler dış dünya ile ilişki içinde olmadan yaşama ayak uydurmakta zorluk yaşamıştır. Sumerli çiftçilerle ve toplumun diğer orta tabakasıyla sosyal ve kültürel olarak birçok ortak varlığa sahip olmaları ise onların yaşama ayak uydurmasını kolaylaştırmıştır (Frendo, 1996: 2-3).

Mezopotamya coğrafyasında genellikle Zagros Dağları'nda yaşayan toplulukların göçebe oldukları düşünülmektedir. Bu topluluklar, yerleşik tarım köyleriyle de ve kentsel merkezlerle de yüksek derecede ekonomik ve sosyal etkileşime sahiptir. Mobil çobanlar ve yerleşik çiftçilerin toprakta bir arada yaşaması ise iki grubun birbirine ekonomik olarak bağımlı olmalarıyla açıklanmaktadır (Alizadeh, 2004: 78).

İlk olarak, göçebe yaşam tarzlarına rağmen Zagros çobanlarının yılın sadece bir kısmını yaz ve kış otlakları arasında geçirdikleri bilinmektedir. Sumerli kısmi göçerler yaz otlaklarında bulundukları süre boyunca tahıl tarımı için uygun olmayan ve dolayısıyla az nüfuslu olan bölgelerde bulunmuşlar,

yılın birkaç ayı ise nüfusun yoğun ve tarımsal açıdan zengin olduğu kış otlaklarında yaşamışlardır (Alizadeh, 2004: 81). Uruk ve Cemdet Nasr Dönemi'ne ait metinlerde bu durumu ispatlayan veriler tespit edilmiştir. MÖ 3000 civarına tarihlenen Cemdet Nasr Dönemi'nden kalma olduğu düşünülen çeşitli hayvan listeleri araştırmacılar tarafından "Dağlardan Dönüş Tableti" olarak adlandırılmıştır. Tablette hayvanların dağlardaki yaz otlaklarından geri dönüş aşamaları ve çobanlık faaliyetine dair bilgiler aktarılmıştır (Charvat, 2011: 50). Yukarıda aktarılan bu kısmi yerleşme biçiminin, ihtiyaçtan ötürü bu şekle evrildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla, Sumer toplumlarındaki göçebeliliği, çoban göçebeliliği olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Sumer toplumunda sosyal statü, kimin ne yiyebileceğini dahi belirleyen bir etmen olmuştur. Eski Yakın Doğu'nun tabakalı toplumlarında, alt sınıflar için et, diyetin daha az önemli ve ulaşılamaz bir parçası haline gelmiştir. Buna karşılık çiftçilerle çobanların birbirlerinin ürettiği besinlere ihtiyaç duymaları onlar arasında zaruri bir bağlılık yaratmıştır. Aşağı Mezopotamya'nın kent toplumlarında yiyecek dağıtımını yansıtan bu durum, sosyal farklılıkları da içermektedir. Dolayısıyla Sumerli toplumlar zenginlik, sınıf, meslek ve etnik olarak bölünen insan gruplarının bir araya gelmesiyle oluşturulurken onların diyetleri dahi mevcut statülerine göre belirlenmiştir (Miller ve Wetterstrom, 2000: 1126).

Geniş kapsamlı antropolojik ve tarihsel çalışmalarda tahıl ürünleri gibi çoban kaynaklı olmayan üretimler ve süt ürünleri gibi çobanlar tarafından üretilen ürünlere de çiftçilerin ihtiyaç duyması ve her iki sosyal grubun beslenmesinde bu ürünlerin gereksinimi iki grubu birbirine entegre etmiştir. Bu entegrasyon ise her iki grubun ve genel olarak da toplumun da fayda sağladığı bir pazar yaratmıştır. Bu karşılıklı bağımlılık, Eski Yakın Doğu'da sosyal, ekonomik ve siyasi gelişimin temelini oluşturan bir döngüye dönüşmüştür (Alizadeh, 2004: 79). Bu bağlamda Sumer toplumlarındaki yerleşik zamanlı kısmi göçerler sadece pastoral üretim hacmini karşılamamış, işgücü, askeri koruma, keşif ve ticaret yollarını koruma gibi hizmetler de sağlamıştır (Alizadeh, 2004: 81).

Sonuç olarak çoban göçebeliliği, diğer bir adıyla hayvancılıkla uğraşan kısmi zamanlı yerleşik göçerler, ekonomik açıdan geniş yayımlı çobanlığın baskın olduğu, üretici bir ekonomi biçimi olarak da tanımlanabilir (Frendo, 1996: 2). Bunun gelişimi ise Sumer örneğinde olduğu gibi kentleşme ve akabinde başlayan yüksek derecede ekonomik uzmanlaşma ve sosyal eşitsizlikle ilişkilendirdiğimiz gelişmeler için itici bir güç sağlamıştır. Yerleşik tarımsal nüfus toplamını ise çiftçilerin yanı sıra uzmanlaşmış göçebe çobanlarla da belirlenmiştir. Bu bağlamda büyüyen kentsel nüfusu beslemede çobanların katkısı yadsınamaz bir gerçeklik olarak belirmiştir (Miller ve Wetterstrom, 2000: 1126).

Sumer toplumunda kısmi zamanlı yerleşik göçerler arasında kadınlara yönelik spesifik bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat çobanların sosyal nüfusu beslemek ve üretmek noktasında daha kompleks bir hayvancılık faaliyeti gerçekleştirdikleri düşünüldüğünde, hayvancılıkla ilgili uğraşlarını gerçekleştirirken diğer aile üyelerinde de yardım almaları yüksek bir olasılıktır. Zira hayvanların beslenmesi, barınması, korunması gibi etmenleri kusursuz bir döngü içerisinde

yürütmek, bireysel işgücünden ziyade kollektif bir çalışma ile sağlanabilir. Bu bağlamda Sumerlilerde çobanlığın aileyi oluşturan tüm fertler (erkek, kadın ve çocuk) tarafından gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Bunlar içerisinde hangi cinsin hangi aşamada çobanlığa katkı sağladığı bilinmese de bu katkının oluşmasında ise Sumer yönetimin, göçebe hayvancıları kendi amaçları doğrultusunda sosyal iş bölümü kisvesiyle pragmatik olarak başarılı şekilde sosyal yaşama katmasıyla mümkün olmuştur (Charvat, 2011: 50).

3.1.5. Emeğe Bağlı İşçiler

Sumerlilerde orta tabakaya mensup gruplarda, hiyerarşik olarak bir dizi örgütlenmeyi gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında da emeğe bağlı işçiler nüfus olarak daha kalabalık bir grubu temsil etmektedir. Uruk Vazosu'nun Sumer sosyal tabakalaşması ile ilgili tasvirler barındırdığı bilinmektedir. Vazonun tasviri üzerinde yer alan bireylerin kendi aralarında ve diğerleri arasında hangi konumda olduklarını göstermektedir. Bu vazoda orta listede yer alan bazı tasvirlerde bir sıra halinde ilerleyen ve ellerinde kâse ve vazo taşıyan bir dizi çıplak erkek figürünü bulunmaktadır ve bunların emeğe bağlı erkek işçiler olduğu tahmin edilmektedir (Tekin, 2014: 74-78).

Bu bağlamda sosyal varlığı arkeolojik kayıtlarla da kanıtlanmış Sumerli emeğe bağlı işçiler *guruş* ve *game* terimleriyle ifade edilmektedir. Sumerce de erkek işçiler *guruş* terimiyle anılırken kadın işçileri tanımlamak için ise *game* terimi kullanılmıştır. Tapınağa ya da saraya bağımlı olan bu sosyal grup, köle konumunda olmamakla birlikte orta tabakanın en altında yer alan, sosyal hakları en çok sınırlandırılan aynı zamanda en kalabalık toplum tabakasını ifade etmektedir (Mendires, 2010: 23-24).

Sumer toplumlarında işçiler ya hanesiyle birlikte ya da toplu şekilde barınaklarda konaklamıştır (Mendires, 2010: 23-24). Emeklerinin karşılığını ise tayınla sağlamışlardır. Emeğe bağlı işçi gruplarına verilen tayın şekli ise yıllık yağ, yün şeklinde aylık ise arpa ürünlerinden temin edilmiştir (Tekin, 2014: 136-137; Sabuncuo, 2019: 92). Devlet veya tapınak için çalışan bu insanlara malt ürünleri, et ve diğer hayvansal ürünler dağıtılsa da bu ürünlerin dağıtımı üst tabakanın kullandığı hayvansal ürünlerle kıyaslanamayacak kadar azdır (Miller ve Wetterstrom, 2000: 1128).

İşçilere verilen tayın miktarı işçinin cinsiyetine ve statüsüne uygun şekilde düzenlenmiş, erkek işçiler kadınlara oranla iki katı kadar fazla tayın almıştır. Tayın almadaki değişiklik cinsiyetle sınırlı kalmamış, işçilerin fiziksel yetkinlikleriyle bağlantılı olarak da belirlenmiştir (Günaltay, 1987: 377-379; Mendires, 2010: 23-24). Örneğin yıl içerisinde düzenli olarak çalışan erkek işçilerin her ay 60 *silâya* (litreye) varan arpa tayını aldıkları bilinmektedir. İşçinin kendisi ve ailesinin ihtiyacından fazlası olan bu oran, sarayın ihtiyacı doğrultusunda takas maddesi olarak da kullanılmıştır (Hay, 2014: 91). Ayrıca metinlere göre, arpa tayını kadınlar için 30 *silâ* (litre), çocuklar için muhtemelen gelişimlerine ve güçlerine göre 25, 20, 15 ya da 10 *silâ* (litre) olarak belirlenmiştir. Yün tayınında da

cinsiyete ve çocukların gelişimine paralel olarak eşit olmayan dağıtımlar mevcuttur. Buna göre ise; erkekler için dört, kadınlar için üç, çocuklar için iki, bir ya da yarım *mina* (ağırlık birimi) gibi farklı ağırlıklarda yün dağıtımı yapılmıştır (Sabuncuo, 2019: 22-24).

Bu bilgi doğrultusunda emeğe bağlı işçilerin cinsiyetlerine ve çalışma performansına göre farklı ekonomik karşılığa tabi tutulduğu ortaya çıkmaktadır. Sumer toplumlarında çalışan erkek işçilerin özellikle yevmiye oranının çok olması, diğer işçilere nazaran daha üst bir statüye sahip olduklarını göstermektedir. Tayın ödeme işleminin yalnızca çalışan işçilere değil hanenin diğer üyelerinin ihtiyaçlarına yönelik belirlenmesi ise, Sumerli kent devletlerinin sosyal adalet anlayışına ve ataerkil aile yapısına atıf yapmaktadır (Tekin, 2014: 136-137). Hatta kendi geçimlerini sağlayamayan ve başında erkek olmayan dul kadınlar ve çocuklar, tapınak hanelerine girerek emekleri karşılığında temel bir desteği saray ya da tapınaktan alma hakkına da sahiptir (Mendires, 2010: 24). Hanelerin bağımlılarının temel gıda ve giyecek malzemelerini tedarik edildiği bu model, Eski Yakın Doğu toplumunun karakteristik bir özelliği olarak MÖ 3. binyıl boyunca devam ettirilmiştir. Ancak, sağlanan ürünler eksiksiz bir diyet için yetersiz kalmış, işçiler tayın olarak alamadığı et ve sebze ürünleri için ya elde ettikleri tayının takasına ya da balık avlama ve sebze yetiştiriciliği gibi faaliyetlere ihtiyaç duymuştur (Mendires, 2010: 23-24). Dolayısıyla sulama kanalları ve nehirler, sadece tarımsal üretim için değil, aynı zamanda balıkçılık faaliyetleri için de Sumer işçileri tarafından kullanılmıştır. Bu nedenle, her bir nehir kenarı veya kanalın setlerinin bakımı, onarımı ve kanalların temizliği de o bölgede yaşayan işçilerin sorumluluğuna bırakılmıştır. Öte yandan, kanalların inşasında toplumsal yapıyı oluşturan iki farklı tabaka arasındaki uyumlu çalışma da dikkat çekmektedir. Zira kanal açma işlerinde çalışan işçiler kendi başına bu organizasyonu geliştirmemiş, kanalın yapımıyla ilgili hesaplamaları ve bürokratik düzeni ise kâtipler sağlamıştır. Yapılan tüm bu hesaplamaların uygulanması ise ustabaşılar ve diğer işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir ki bu durum işçilerin yaptıkları işe göre de bir hiyerarşik yapılanma içerisinde olduklarını göstermektedir (Tamburrino, 2010: 42; Bulut ve Kurt, 2020: 430). Örneğin işçilerin başında yer alan ustabaşılarının yapılacak işleri çalışanlara dağıttığı ve ürünlerin tesliminden sorumlu tutularak diğer işçilere göre daha üst bir pozisyonda yer alarak daha fazla gelir elde ettikleri de bilinmektedir (Frankfort, 1989: 96; Belecen, 2015: 79-80).

Sumer toplumunda emeğe bağlı işçilerin çalışma alanlarını ise yol yapmak, kanal kazmak, askeri tahkimat oluşturmak, tapınakların inşa sürecine katkıda bulunmak, imalathanelerde çalışmak ve saraya krala ait topraklarda hamallık yapmak gibi alanlar olarak sıralamak mümkündür (Korkmaz, 2006: 74; Mendires, 2010: 111).

Tapınak için çalışan işçiler; (ki bunlar genelde metal işçileri ve inşaat ustalarıdır) bir zaman dilimi içinde belli bir ürün ve hizmet miktarını tapınağa vermek zorunda bırakılmıştır. Bu bağlamda tapınağın sahip olduğu toprak miktarı, iş gücü ve işçi miktarını da belirleyen bir etmene dönüşmüştür. Örneğin Lagaş'ta, Baba Tapınağı topluluğu 1000 ila 1200 kişiden oluşmaktaydı ve tapınağın sahip

olduğu toprak miktarı yaklaşık olarak 6000 dönümdü (Frankfort, 1948: 222; Belecen, 2015: 79-80). Yine Ur ve Girsu'da, yüzlerce kadının çalıştığı dokuma atölyeleri olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla tapınaklarda dokuma atölyelerinin olduğu ve bu komplekslerin birçok Sumerli işçiye istihdam olanağı sağladığı düşünülmektedir. Bu şekilde büyük komplekslerde dokuma atölyelerinde çalışan emeğe bağlı işçilerin büyük kısmı ise; genellikle kadın ve çocuklardan tedarik edilmiştir (Belecen, 2015: 79-80).

Sumerli işçi kadınlar her gün belirli miktarlarda üretim yaparak kotalarını doldurmakla zorunlu tutulmuştur. III. Ur Dönemi'ne ait metinlerden bu kotaların oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklara yansıyan şekliyle işçi kadının günde 10 litre normal un veya 20 litre kaba un üretmesi beklenmiştir. Yine dokuma işleri için kotalar da günde iki metre kare gibi yüksek seviyelerde belirlenmiştir. Hesaplamalarda kadınların gruplar halinde çalıştığı belirtilmesine rağmen, evde bireysel olarak çalışıp aynı zamanda çocuklara baktığı düşünülen kadınlar da vardır. Zira tahıl öğütme ve dokuma gibi işler Sumer toplumunda kadın işi olarak görülmüştür (Mendires, 2010: 24). Kadın işçiler aynı zamanda tarımsal faaliyetlerde, sulama işlemlerinden, arazinin ekime hazırlanmasına ve hasat işlerine kadar birçok başka alanda da aktif bir rol oynamış, bu durum Sami topluluklarının aksine Sumer ekonomi dünyasında orta tabakada yer alan kadınların iş hayatında aktif olduklarının göstergesi olmuştur (Sünbül, 2014: 16-17).

Emeğe bağlı işçiler, Sumer toplumunda üst tabakaya statüsel olarak en uzak mesafede yer alan orta tabaka grupları içerisinde değerlendirilmiştir. Buna rağmen, bu sosyal sınıf üst tabaka için oldukça önemli görülmüş, kanallarda ve her türlü angaryada çalıştırılacak işçilerin nüfusunun çok olması Sumer yönetim erkinin; siyasi, ekonomik ve toplumsal sıkıntılarının çözüme kavuşturulmasına katkı sağlamıştır (Adams, 1981: 150).

3.2. Sumerlilerde Alt Tabaka

Tarihsel süreçte yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi değişimlere bağlı olarak Eski Çağ toplumlarının büyük bir bölümünde olduğu gibi Sumerlilerde toplum; hürler, yarı hürler ve köleler olmak üzere üç farklı sosyal sınıf halinde şekillenmiş, böylece Sumer toplum yapısı da çeşitli tabakalara bölünmüştür. İşte bu toplumsal tabakalar arasında en alt tabakayı meydana getirenler yani Sumer toplumsal yapısının en alt biriminde yer alanlar köleler olmuştur (Tosun ve Yalvaç, 1989: 195-219; Akkuş, 2007: 1). Saraya, topağa ya da kişilerin özel himayesine bağlı olarak bir mal gibi alınıp satılabilen köleler, Sumer Dönemi'ne ait çivi yazılı belgelerde *wardum* terimi ile ifade edilmiştir.

Toplumsal yapının, insanların yaşam şekillerine bağlı olarak oluştuğu düşünüldüğünde, kölelik sınıfının ortaya çıkmasındaki temel unsurun, yerleşik yaşam şekline geçişle birlikte insan gücüne duyulan ihtiyacın artışı olduğu düşünülmektedir (Kılıç ve Akkuş-Mutlu, 2013: 283). Bu bağlamda

Sumer toplumunda köleliğin oluşum süreci ve sosyal sınırlılıklarının belirlenmesi, Sumerlilerde toplumsal yapının ortaya konulmasında önemli bir konu olarak dikkat çekmektedir.

3.2.1. Köleler

Sumerlilerde kölelik sınıfının genel niteliklerine bakıldığında ucuz hatta bedava işgücü kaynağı olarak görülen bu sınıfın, ekonomik faaliyetlerdeki verim ve süreklilik açısından önemli bir rol üstlendiğini (Karaaslan, 2022: 63), ancak neredeyse hiçbir hakka sahip olmayan, efendilerinin izni olmadan hareket dahi edemeyen ve adeta bir mal gibi alınıp satılan bireylerden meydana geldiğini söylemek mümkündür (Yiğit, 1999: 54; Tutkaoğlu, 2020: 220). Öyle ki Sumer Dönemi'nde kölelerin belli fiziksel özelliklerine ve yeteneklerine bağlı olarak fiyatlarının değiştiği (Kılıç ve Akkuş, 2010: 164) bu kişilerin toplumun diğer bireylerinden ayırt edilebilmesi için kendilerine özgü bir saç tıraşının dahi olduğu görülmektedir (Bozkurt, 1981: 70). Bununla birlikte özellikle erkek kölelerin devlet güvenliği açısından tehdit unsuru olarak algılandığı ve bu nedenle daha çeşitli alanlarda hizmet alma imkânı bulunan kadın köle sayısının Sumer toplumunda daha fazla olduğu da göze çarpmaktadır (Mendires, 2010: 109-110).

Kral tarafından yönetilen bağımsız kent devletleri şeklinde siyasi bir yapıya sahip olan Sumerlilerde, nüfus artışının gerektirdiği sosyal düzeni sağlamak amacıyla hukuki bir sistem oluşturulmuştur (Akkuş, 2007: 7). Bu sistemle daha önceden örf, adet ve geleneklere göre belirlenen sosyal haklar, çivi yazılı hukuk metinlerine dönüştürülmüş ve maddeler halinde yasalaştırılmıştır (Bozkurt, 1981: 65; Gökçek ve Akyüz, 2013: 2). Bu gelişme sayesinde yazıya dökülen ve günümüze kadar ulaşan hukuk metinlerine dayalı olarak kölelerin toplum içindeki konumu, hakları, sorumlulukları, diğer toplum üyeleri ile ilişkileri ve kölelere uygulanan yaptırımlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur (Dinçer, 2017: 35).

Tarihte ilk defa Sumerliler tarafından oluşturulan ve Sumerce çivi yazılı hukuk metinlerini meydana getiren; Urukagina, Ur-Nammu, Ana İttişu ve Lipit-İştur kanunlarının her birinde kölelik ile ilgili ifadeler rastlanmaktadır (Kılıç ve Akkuş, 2010: 164). Bu hukuk metinlerini dikkate aldığımızda kölelik sınıfının en genel ifadeyle köle olarak doğan ve sonradan köleleştirilen kişilerden oluştuğu (Aslan, 2023: 327), ayrıca kölelik sınıfının genel olarak savaş esirlerinden çeşitli nedenlerle borcunu ödeyemeyen insanlardan, aile bireylerinin sattıkları veya cezalandırarak evlatlıktan çıkardıkları çocuklardan, terkedilmiş yeni doğan çocuklardan ve farklı ülkelerden kaçırılarak getirilen insanlardan meydana geldiği ifade edilebilir (Mendelsohn, 1978: 1-5; Kınal, 1983: 152; Genca, 2009: 63). Dolayısıyla Sumerlilerde bir bireyin köle olarak nitelendirilmesi farklı gerekçelerle oluşturulmuştur. Bu bağlamda Sumer hukuk metinlerinde dağınık şekilde ifade edilmiş olan kölelik olgusunun toplumsal kaynaklarını, diğer bir ifadeyle köle sınıfını oluşturan etmenleri farklı açılardan analiz etmenin önem arz ettiğini söylemek mümkündür.

Sumerlilerdeki sosyal yapıya göre bir kişi köle olarak doğabildiği gibi hür olarak yaşamını devam ettiren bir kişinin de her an köle durumuna düşme ihtimali söz konusu olabilmektedir (Woolley, 1965: 98). Ancak daha önce de ifade edildiği üzere bu hadise belli şartların ortaya çıkması durumunda gerçekleştirilmiştir. Bu noktadan hareketle köleliğin toplumsal kaynaklarını genel olarak savaş, borç, doğum, gibi sosyo-ekonomik etmenlerin meydana getirdiğini ifade etmek mümkündür.

Sumerlilerde köleliğin en önemli kaynaklarından biri savaşlardır. Kralların gerek sınırlarını genişletmek gerekse egemenliklerini korumak için yapmış oldukları savaşlarda esir alınan insanları sarayda, tapınaklarda veya üst sınıfa mensup kişilerin ihtiyaç duyduğu hizmetlerde yararlanılmak amacıyla ülkeye getirmeleri, köle sınıfının oluşmasına zemin hazırlayan unsurların başında gelmektedir (Kramer, 1970: 78; Bozkurt, 1981: 67).

Kölelik sınıfını meydana getiren bir diğer önemli etmen de insanların borcuna karşılık köle olması hadisesidir. Bu durumda, yöneticilerin halktan aldığı vergilerin veya tüccarlara yapılması gereken ödemelerin insanları ekonomik yönden zorlaması halinde, borçlu kişiler herhangi bir maddi kaynağa sahip olmadıkları için borcunun karşılığı olarak kendisinin veya aile bireylerinin özgürlüğünü feda etmek durumunda bırakılmıştır (Memiş, 2012: 187; Dinçer, 2017: 36). Borç nedeniyle kölelik olgusunda, insanlar kendi rızasıyla kölelik statüsünü tercih edebildiği gibi, alacaklı tarafından da alıkonulabilmektedir (Genca, 2009: 66; Mendires, 2010: 88). Borçlu kişinin aile bireylerinden herhangi birini borç karşılığı olarak vermesi durumunda ise kölelik üç yıldan fazla bir süre devam ettirilmemiştir (Woolley, 1965: 98). Dolayısıyla alacaklı kişilerin borca karşılık kölelik olgusunda bazı durumlarda hakları sınırlı olabildiğini ifade etmek mümkündür (Dinçer, 2017: 36).

Sumerlilerde kölelik statüsünün doğum ile de ilişkilendirmek söz konusudur. Bu yönüyle incelendiğinde kölelik olgusu iki farklı boyutta değerlendirilebilir. Birincisi kişinin köle bir anneden dünyaya gelmesi diğeri ise kişinin doğduktan sonra ebeveynleri tarafından terk edilmesi veya bağışlanmasıdır (Mendelsohn, 1978: 1-5). Köle bir anneden dünyaya gelen çocukların genellikle köle statüsünde oldukları görülmektedir. Dolayısıyla anne kölenin sorumlulukları ile çocuğun sorumlulukları eşdeğer olduğu gibi efendinin köle üzerinde sahip olduğu haklar, kölenin çocukları için de geçerlidir. Öyle ki efendinin ölmesi durumunda köle, efendinin mirasçısı olan kişilere geçmektedir (Akkuş, 2007: 26; Güneş, 2017: 13).

İkinci durumda yani kişinin doğduktan sonra ebeveynleri tarafından terk edilmesi veya bağışlanması halinde köle statüsünde değerlendirilen kişiler genellikle sarayların ve tapınakların işgücü ihtiyacını karşılamaktadır (Kılıç ve Akkuş, 2010: 164; Belecen, 2015: 78).

Sumerliler, kölelik olgusunun sürekliliğini sağlamak amacıyla köle statüsündeki insanların haklarını, sorumluluklarını ve bu sorumlulukların ihlal edilmesi durumunda kendilerine uygulanacak yaptırımları hukuksal çerçevede belirlemişlerdir (Kılıç ve Akkuş-Mutlu, 2013: 290). Sumerce

yazılan Urukagina, Ur-Nammu, Ana İttişu ve Lipit-İştur hukuk metinlerinde dağınık şekilde de olsa kendine yer bulmuş olan kölelik olgusunun bu hukuk metinlerini dikkate almak suretiyle analiz edilmesi önem arz etmektedir.

Sumer hukuk metinleri incelendiğinde köle statüsünde olan erkek ve kadın arasındaki eşitsizliğin erkek lehine olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yalnızca kadın açısından değerlendirdiğimizde özgür bir kadın ile köle statüsünde olan bir kadın arasındaki eşitsizliğin de açıkça vurgulandığı ifade edilebilir (Şimşek, 2012: 59).

Ur-Nammu Kanunu'nun 22. ve 23. maddelerindeki: “Eğer bir kimsenin kadın kölesi, evin hanımı gibi davranırsa veya küfrederse evin hanımı veya beyi onun ağzını 1 ölçü tuzla yakacaktır” hükmüne bakıldığında kadın bir kölenin hiçbir şekilde evin hanımı ile aynı haklara sahip olmadığı, evin hanımı gibi davranış sergilediğinde cezalandırılacağı açıkça görülmektedir (Akkuş, 2007: 16; Arslantaş ve Septioğlu, 2016: 37). Aynı kanunun 5. maddesinde ise: “Eğer bir adamın bakire kölesini başka bir adam düşmanca bozarsa o adam kölenin sahibine 5 şeqel gümüş ödeyecektir” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu ifadeden, suçu işleyen kişiye uygulanan yaptırımın kölenin değil köle sahibinin haklarını korumaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktadan hareketle Sumerlilerde köle statüsündeki kadınların, bir varlık olarak değil, sahibinin veya erkeğin kontrolünde olan bir eşya olarak görüldüğü sonucuna ulaşmak mümkündür (Sünbül, 2014: 12-15).

Köle statüsündeki bireylerin evliliğini yasal olarak kabul eden ve bu durumu kanunlarla düzenleyen Sumer toplumlarında köleler hem köle ile hem de hür bir bireyle evlenebilmiştir (Kramer, 1970: 78). Sumer hukukunu incelediğimizde Ur-Nammu Kanunu'nun 4. ve 5. maddelerinin köle statüsündeki bireylerin evliliği ile ilgili olduğu görülmektedir. Kanunun 4. maddesine göre; “Köle bir kadın ve erkek evlenirse ve köle erkek sonradan özgürlüğünü kazanırsa, bu durum köle kadının statüsünü değiştirmez ve köle kadın evi terk edemez” (Mendelsohn, 1978: 64) ifadesi yer almıştır. Yine aynı kanunnamenin 5. maddesine göre ise: “Eğer bir erkek köle, özgür bir kadınla evlenirse, onun sahibinin yani babasının hizmetindeki bir erkek çocuk mevkiinde olacaktır.” ifadelerine yer verilmiştir. Dolayısıyla bu maddelere göre evlilikten doğan ilk çocuğun köle statüsünde olduğunu, diğer çocukların ise hür olarak kabul edildiğini ifade etmek mümkündür (Genca, 2009: 68; Mendires, 2010: 36).

Kölelerin evliliği ile ilgili olarak Ur-Nammu Kanunları'nda rastladığımız hükümlerin benzerleri Lipit-İştur Kanunları'nda da karşımıza çıkmaktadır. Bu kanunlardan gerek evlilik gerekse veraset ile ilgili çıkarımlar yapmak mümkündür. Kanunun 25. maddesinde: “Eğer bir adam bir kadın alırsa, kadın ona çocuk doğurursa ve çocukları hayatta ise, ayrıca bir cariyeye, efendisine çocuk doğurursa, baba cariyeye ve çocuklarına özgürlüklerini verirse, cariyenin çocukları efendisinin çocukları ile evi bölüşmeyeceklerdir” hükmü bulunmaktadır (Woolley, 1965: 98). Kanunun 26. maddesinde ise: “Eğer adamın ilk karısı ölürse, karısından sonra cariyesini karılığa alırsa ilk karısının

çocukları onun varisleridir. Cariyenin efendisine doğurduğu çocuklar çocuk gibidirler. Evde yetiştirileceklerdir” hükmü bulunmaktadır (Akkuş, 2007: 23). Bu maddeler değerlendirildiğinde Sumer toplumunda ilk eş ve köle eş arasındaki sınıf ayrımını net olarak görmek mümkündür (Mendires, 2010: 44). Zira belli şartlarla da olsa ikinci bir kadın köle ile evliliğin yasal olduğu ve sonradan gelen eşin hem erkeğin hem de evin kadınının kölesi olarak nitelendirildiği görülmektedir (Şimşek, 2012: 59; Sünbül, 2020: 105). Aynı zamanda köle kadının doğurduğu çocukların babanın mirasından pay alamamasının da bu eşitsizliğin en önemli göstergelerinden biri olduğu düşünülmektedir (Bozkurt, 1987: 71; Genca, 2009: 100).

Sumerlilerde kölelerin eşyadan farksız olarak değerlendirilmesi, bu kişilerin alınıp satılmalarını da meşru hale getirmiştir. Hukuk metinlerine göre köleyi satın alan bir kişinin bu satışı ispatlaması şarttır. Satışın ispat edilmemesi halinde hırsız muamelesi gören alıcıya yaptırım uygulanmaktadır. Bununla birlikte kanunlarla alıcının haklarının da garanti altına alındığını ifade etmek gereklidir. Zira satın aldığı kölenin bir ay içerisinde iş göremez duruma düşmesi halinde alıcı köleyi satıcıya iade edebilmektedir (Kılıç ve Akkuş, 2010: 184). Bununla birlikte Sumer hukukunda evlâtlıkları kendilerini reddeden ailelerin de evlât edindikleri çocuğu köle olarak satabilmesi mümkündür (Bozkurt, 1981: 70). Genel anlamda köle satışına engel olabilen tek durum ise; kölenin kralın hediyesi olmasıydı. Zira Lipit-İştar Kanunu’nun 15. maddesinde; “Köle eğer, kralın hediyesi ise satılamaz” ifadesi yer almaktadır (Genca, 2009: 67).

Kölelerin devredilmesi veya evlatlık olarak verilmesi olgusuna bakıldığında da köle sahibinin haklarının ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır. Sumer hukukuna göre sarayın kölesinin oğlu hür bir kişiye evlatlık olarak verilirse; saray, köleyi geri alabilmektedir veya evlatlık verilen köle karşılığında başka bir köle talep edebilme hakkına da sahiptir (Sabuncuo, 2019: 56).

Sumer hukuk metinleri incelendiğinde en alt sınıfa mensup olan köle statüsündeki kişileri toplumun diğer bireylerinden ayırt etmek amacıyla bazı uygulamaların yapıldığı da göze çarpmaktadır. Bunlardan en belirgin olanı da kölelerin tıraş edilmesidir (Akkuş, 2007: 18; Güneş, 2017:13). Anna İttişu Serisi’nin 23. maddesindeki “Eğer bir evlat, babasına babam değilsin derse, babası onu tıraş edecek, ona kölelik damgası vuracak ve onu gümüş karşılığı verecektir” ifadesi ile aynı kanunun 29. maddesindeki “Eğer bir evlat, anasına, sen benim anam değilsin derse, kafasını tıraş edecekler, onu şehrin etrafında dolaştıracaklar ve evden kovacaklardır” (Bozkurt, 1981: 74), ifadesine bakıldığında bir evladın babasına ve annesine karşı gelmesi durumunda tıraş edilerek köle durumuna düştüğü, evden kovulabildiği ve satılabildiği açıkça görülmektedir.

Köle statüsündeki kişilere fiziksel olarak zarar verilmesi durumunda zararın bedeli, kölenin efendisine verilirken; kölenin birine zarar vermesi halinde ise kısasa kısas uygulaması yapılmaktadır (Woolley, 1965: 98). Öyle ki yetki efendiye ait olmak üzere kölelere bedeni sakatlama cezası dahi verilebilmektedir (Akkuş, 2007: 102).

Sumer kanunları incelendiğinde gerek kaçak köleler gerekse kaçak köleyi barındıran veya sahiplenilen kişilerle ilgili de çeşitli hükümlere rastlamak mümkündür (Woolley, 1965: 98). Anna-İttişu Serisi'nin 13. maddesinde: “Eğer bir adam bir köle kiralarsa, o ölür, kaybolur veya kaçarsa, işi terk ederse veya hastalanırsa, bir günlük emeği karşılığı 1 ban arpa sayacaktır” ifadesinden anlaşıldığına göre; kaçma hatta ölme hakkı bile olmayan köle, hastalanması durumunda da bunun bedelini ödemek zorundadır (Akkuş, 2007: 19). Lipit-İştar Kanunu'nun 12. ve 13. maddelerindeki; “Eğer bir adamın erkek veya kadın kölesi şehrin içine kaçarsa, başka bir adamın evinde bir ay kadar oturursa ve bu ispat edilirse köleye karşı köle verilecektir”; ve “Eğer kölesi yoksa 15 şeql gümüş tartacaktır” ifadelerine bakıldığında kölenin kaçması durumunda efendisinin haklarının gözetildiği görülmektedir (Akkuş, 2007: 21; Genca, 2009: 114). Ayrıca Ur-Nammu Kanunu'nun 14. maddesinde belirtilen; “Eğer bir kadın köle, şehrinin hududunu aşarsa, bir adam onu geri çevirirse kölenin sahibi onu geri getiren adama 10 şeql gümüş tartacaktır” ifadesine göre de yakalanan köleyi sahibine iade edecek kişiye ödül verileceği anlaşılmaktadır (Akkuş, 2007: 17).

Sumer hukuku dikkate alındığında köle statüsündeki birinin belli şartlar gerçekleştiğinde veya efendisi tarafından azat edildiğinde özgürlüğüne kavuşabildiğini ifade etmek mümkündür (Korkmaz, 2006: 74; Memiş, 2012: 113). Zira Lipit-İştar Kanunu'nun 14. 15. ve 16. maddelerinin bu konu ile ilgili olduğu görülmektedir.

Lipit-İştar Kanunu'nun 14. maddesindeki: “Eğer bir adamın kölesi efendisine köleliğini ödedyse, efendisine köleliğinin iki mislini ödediği doğrulanırsa o köle serbest bırakılacaktır” ifadesi kölelerin para karşılığı serbest kalabileceğini doğrular niteliktedir (Bozkurt, 1981: 72). Aynı kanunun 15. ve 16. maddelerindeki; “Eğer borç yüzünden köle durumuna düşmüş kişi kralın hediyesi ise o alınmayacaktır” ve “Eğer borç yüzünden köle durumuna düşmüş kişi kendi isteği ile bir adama giderse o adam onu alıkoymayacaktır, gönlünün istediği yere gidebilir” ifadelerinden krallar tarafından azat edilen kölelerin hür statüsüne geçtiği anlaşılmaktadır (Akkuş, 2007: 22). Bu noktadan hareketle borç köleliği olgusunun diğer köle statülerinden farklı olduğu ve borç yüzünden köle durumuna düşmüş kişilerin diğer kölelere göre bir nebze de olsa şanslı olduğu söylenebilir (Dinçer, 2017: 37). Bununla birlikte Sumer toplumunda kölenin yaşlanması ve hastalanması durumunda efendisi tarafından serbest bırakılabildiği ya da kralın isteğiyle toplu şekilde özgürleşebildiği durumlar olduğunu da ifade etmek mümkündür (Mendelsohn, 1978: 64).

Sumer toplumlarında görülen sosyal tabakalaşma içinde alt sınıfı oluşturan kölelik statüsü ile ilgili çivi yazılı hukuk metinleri dikkate alınarak genel bir değerlendirme yapıldığında; kölelik statüsü ile diğer statüler arasında belirgin derecede farklılık olduğu aşikârdır (Kinal, 1983: 152; Durmuş, 2014: 13). Zira temel dayanak olarak nitelendirdiğimiz hukuksal kurallarla, kölelerden ziyade köleye sahip olan kişilerin haklarının korunduğunu (Genca, 2009: 115), köle statüsündeki bireylerin, toplum tarafından dışlanan, bir eşyadan farkı olmayan, gücünü tanrıya dayandıran krallar

tarafından sindirilen ve her türlü cezaya boyun eğmek durumunda bırakılan aciz insanlardan meydana geldiğini ifade etmek mümkündür (Bozkurt, 1981: 65; Akkuş, 2007: 12).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Mezopotamya toplumunun farklı sosyal tabakalarda yer alan insan gruplarının bir arada bulunmasıyla oluştuğu düşünülmektedir. Mezopotamya toplumlarını oluşturan bu insanların aynı sosyal tabakada yer almasını sağlayan etmenler ise güç, prestij, otorite, statü, ırksal farklılıklar, cinsler arasındaki farklılıklar, kişisel yetenekler ve fiziksel özelliklerine ve bu özelliklerin benzer ya da farklı olmasına bağlı olarak belirlenmiştir. Mezopotamya ve Sumerlilerdeki sosyal tabakalaşma şeklinin nasıl, hangi koşulların etkisiyle ortaya çıktığı ve meydana gelen sosyal tabakaların sınırlılıkları ise bu araştırma tezinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda konuyla ilgili yapılabilecek ilk tespit, Mezopotamya coğrafyasındaki Sumerlilerin toplum yapısına sirayet eden sosyal tabakalaşma olgusunun birden ortaya çıkmadığı, yaşanan tarihi ve sosyolojik gelişmelerin etkisiyle şekil aldığıdır.

İlkel toplumlarının temel gayesi, yaşama uyum sağlamak olduğu için bireysellikten öte toplumsal örgütlenme hali söz konusudur. Paleolitik Çağ'ı yaşayan insanlığının dünya görüşü temel ihtiyaçlar ekseninde şekillenerek üremek ve beslenmek üzerinden devam ettirilmiştir. İnsanlığın her döneminde olduğu gibi Paleolitik Çağ'da da toplumsal üretime katkı sağlamak hiyerarşik oluşumlara etki etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde kadınlar hem doğurganlığıyla hem de toplumun ihtiyaç duyduğu beslenme koşullarını sağlama potansiyeli ile (insanların ilkel dönemdeki alet edevat konusundaki eksikliklere binaen, avcılık yerine kadınların yürüttüğü toplayıcılığın önemine paralel olarak) üstünlüğü elinde bulunduran cins pozisyonuna geçmiştir. Neolitik Çağ'da ise tarımla birlikte hız kazanılan alet edevat yapımındaki teknolojik gelişmeler, toplumsal iş bölümünde yeni dengeler oluşturmaya başlamıştır. Tarımsal aletlerin kullanımının fiziksel güç gerektirmesi, kadının tarımsal faaliyetlerde geri planda kalmasına sebep olmuştur. Kalkolitik Çağ'dan Tunç Çağ'ına kadarki uzun zaman dilimi içerisinde ise asıl değişim yaşanmış, anaerkillikten ataerkilliğe geçiş başlamıştır. Bunun en büyük sebebi ise Mezopotamya'da da Kalkolitik Çağ'da bakırın keşfine dayalı olarak uzmanlaşmış erkek meslek gruplarının varlığı ile açıklanmıştır.

Tunç Çağ'ı bitimine doğru meydana gelen yeni göç dalgaları ve istilalar ile siyasi ve toplumsal dönüşümlerdeki değişim hızı da artmıştır. Teknolojik gelişmeler buna paralel olarak üretimin artması, toplayıcılığın değer kaybetmesi, savaşçı kimliğe ihtiyaçla şekillenen dönemin konjonktürel şartları, kadının daha az fiziksel güç gerektiren ev işleri ile ilgilenmesi gibi sonuçlar doğurmuş, bu da öncelikle kadın ve erkek arasında güce dayalı bir eşitsizlik meydana getirmiştir. Bu güç ilk etapta ekonomik ve fiziksel farklılıklara dayanırken zamanla cinsiyet eşitsizliği bağlamında toplumsal yaşamı etkisi altına almıştır. Sonuç olarak teknolojik ve ekonomik gelişmelerin doğurduğu koşullar,

yönetmel ve statüsel bir hiyerarşik yapılanma oluştururken erkeklerin hükmettiği bir sosyal yaşamı da beraberinde getirmiştir. Böylece Sumerlilerde oluşan ataerkil toplum düzeni eril bir toplumsal yönelim oluşturmuştur.

Toplumsal yapıyı etkileyen bir diğer etkende coğrafi faktörlerdir. Zira Mezopotamya'yı bu derece önemli kılan, en başta coğrafi özellikleridir. Mezopotamya'nın coğrafi şartlar açısından yaşama uyum sağlamak noktasında insanlara sağladığı konfor, coğrafya üzerinde Sumerlilerin kent devletleri oluşturmasını kolaylaştırmıştır.

Mezopotamya'nın coğrafi bir alan olarak en büyük avantajlarından birisi Fırat ve Dicle nehirlerine sahip olmasıdır. Öyle ki Mezopotamya'yı besleyen bu nehirlerin taşkınlara neden olması da daha düzenli rejime kavuşmaları da sosyal tabakalaşmanın oluşum sürecine katkı sağlamıştır. Öncelikle meydana gelen su taşkınları Sumer ülkesinde tarımsal faaliyetleri düşürdüğü için sosyal ve ekonomik manada gündelik yaşamını etkileyen olağandışı durumların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Olağanüştü böylesi durumların uzamasına bağlı olarak Mezopotamya coğrafyasını meydana getiren toplulukların yönetilme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Zamanla Mezopotamya halkı nahoş durumlardan kurtulmak amacıyla bir lider önderliğinde, toplumsal düzeni korumak ve toprakta verimi arttırmak için suyun kullanım alanını genişletmek gerekliliğini anlamıştır. Buna paralel olarak coğrafya halkı tarımsal üretimin artması yolunun, su kanalları ve barajların inşa edilmesiyle mümkün olacağını keşfetmiştir. Tamda bu noktada kent yaşamı ve sosyal tabakalar meydana gelmeye başlamıştır. Çünkü nehirlerden üst düzeyde faydalanma fikri, öncelikle toplum yararına çalışması gereken zorunlu iş gücü kollarını oluşturmuştur. Bu iş kollarının organize ve denetim altında tutulması ise yönetilme ihtiyacını pekişirmiştir. Böylece Mezopotamya toplumlarında, bölgenin coğrafi etmenlerine de paralel olarak üst ve orta (yönetenler ve yönetilenler) tabakaya mensup olan sosyal gruplar oluşmaya başlamış ve Sumer kentli yaşamının bir parçası haline dönüşmüştür. Ayrıca tarımsal verimin ihtiyaç fazlası şeklinde birikmesi, Mezopotamya'da olmayan ürünlerin takasına dayalı olarak bölgede ticareti doğurmuş, lokal düzeyde gerçekleştirilen ticari faaliyetler yine Fırat ve Dicle nehirlerinin yani Mezopotamya'nın doğal olanakları sayesinde uluslararası ticarete dönüştürölmüştür. Uzak diyarlardan ihtiyaç duyulan ürünlerin tedariki sağlamak var olan ürünler dışında farklı mamul maddelerinin Mezopotamya'ya girmesine, tarım ve hayvancılık dışında farklı zanaat kollarının doğuşuna da neden olmuştur. Böylece tüccarlıkla beraber orta tabakaya dahil olan yeni sosyal gruplar da meydana gelmiştir.

Mezopotamya'da su denetimi sonucunda bazı kentlerin büyümesiyle kentler arası rekabet ve savaşlar görölmeye başlamıştır. Böylece Mezopotamya topraklarına çeşitli bölgelerden ucuz iş gücünü temin etmek maksatlı olarak getirilen insanlar da coğrafyada köleliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Köleliğin meydana gelmesine paralel olarak Mezopotamya'nın ilk kentlileri Sumerlilerin toplumsal örgütlenme yapısı üst tabaka orta tabaka ve alt tabaka şeklinde tamamlanmıştır.

Mezopotamya coğrafyasında ve toplum yaşamında sosyal sınıf farklılıklarına dayanan kentli yaşam, birden oluşmamış, kentleşme sürecini doğuran bir dizi sosyolojik nedenin etkisiyle meydana gelmiştir. Kentleşme olgusunun gerçekleşmesi, birbirinden farklı görüşler (dini, ekonomik, askeri kuramlar) ön plana çıkarılarak açıklanmıştır. Kentli yaşamın başlamasıyla tarıma uygun koşulların sağlanması, tarımsal faaliyetlerin gelişimi ve artı ürün elde edilmesine paralel olarak toplumda yaşanan nüfus patlaması, hizmet alma talebini üst seviyeye çıkarmıştır. Toplumda sadece yönetilme ihtiyacı değil her farklı kesimin farklı işler üzerinde uzmanlaşmasına olan ihtiyaç da her geçen gün artmıştır. Ayrıca, Mezopotamya coğrafyasında ekonomik gelişmelere paralel olarak artı ürünün meydana gelmesi, korunması, denetlenmesi ve saklanması için de çeşitli sistemler oluşturulmuştur. Bunlar, milis sistemi, ruhban sistemi ve meslektaşların meydana gelmesidir. Bu sistemlerin doğurduğu sosyal gruplar yöneticiler, ruhbanlar, askeri sınıflar şeklinde toplumda üst tabakayı temsil eden gruplar olabildiği gibi, farklı alanlarda çalışan kolektif iş gücü temsilcilerinden olan zanaatkarlar, işçiler ve çiftçiler gibi orta tabaka mensupları da olabilmektedir. Bunlara ek olarak insanların inançları sebebiyle tapınak yapması ve yapılan tapınağın tanrının gücünü simgelercesine devasa boyutlarda olması, burada uzun süre ikamet edecek bir işgücünün oluşmasına da neden olmuştur.

Her ne sebeple olursa olsun kır yaşamından kent yaşamına geçiş Mezopotamya’da sosyal tabakaların meydana gelmesine zemin hazırlayan bir olgu olarak bilinmektedir. Kentleşme sürecinde meydana gelen ekonomik, askerî ve dini etmenlerin her biri birleşerek kentli yaşamın ve akabinde devlet mekanizmasının meydana gelmesine katkı sağlamıştır. Kentlerin meydana gelmesinde ise kolektif toplumsal bilinç ve beraberinde iş bölümü, bu iş bölümünü denetleyen bürokratik ve idari yapılanma ve karizmatik bir lider olmazsa olmaz etkenler olarak ön plana çıkmıştır. Kentleşme sürecinde yaşanan hadiselerin sosyal tabakalaşmaya neden olduğu gibi toplumun belli sosyal tabakalardan oluşması da devletin oluşmasını ve devamlılığını sağlamıştır. Bu bağlamda; Sumer Kent Devletleri Modeli’ni Mezopotamya’da oluşan toplumsal bir örgütlenme merkezi olarak ve kentli yaşamın bir yansıması olarak görmek mümkündür. Zira Sumerli kent devletlerinin oluşması, Mezopotamya’da sosyal tabakalaşma sürecinin başlayıp nihayete erdiği süreçlerin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle Sumer kentlerinde yaşayan insan grupları dinin ve ekonominin bir arada yürütüldüğü büyük tapınaklar etrafında şekillenen ve başında yöneten bir liderin bulunduğu kentler kurarak, burada kolektif işgücünü öngören bir kent yaşamı oluşturmuşlardır.

Ekonomik ve dini yaşamın birlikte yürütüldüğü Sumer tapınak kentlerinde oluşturulan komünal ekonomik sistem tapınak içerisindeki ürünlerin taksimi ve hesaplama işlerinde uzman ve devlet idaresini bilen bürokratik bir sınıfın doğuşuna da neden olmuştur. Yazının icadı sayesinde, Mezopotamya topraklarında yazıcılar sınıfı gibi sosyal grupların meydana gelmesi, yazının icadı merhalesini doğrudan Mezopotamya’da ortaya çıkan sosyal tabakalaşmanın oluşum sürecini etkileyen faktörlerden birisi haline getirmiştir.

Sonuç olarak Mezopotamya bölgesinde yaşanan gelişmelere paralel olarak Sumer toplumunu oluşturanların kent yaşamı içerisinde sosyal statülerin belirgin bir biçimde göze çarptığı çeşitli tabakalara (üst, orta ve alt) ayrılmış toplum yapısı doğmuştur. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde de Sumer üst orta ve alt tabakalarının sınırlılıkları ve tabakalaşmaya etki eden unsurlar değerlendirilmiştir.

Sumer üst tabakası bir bütün olarak Sumer halkının geri kalanını oluşturan orta ve alt tabakaya göre daha az bir nüfusun oluşturduğu, üstün bir pozisyonu temsil etmektedir. Ayrıca üst tabakayı oluşturan sosyal gruplar da kendi içlerinde hiyerarşik olarak örgütlenmişlerdir. Bu örgütlenme hali ise kadın ve erkeği farklı pozisyonlarda ön plana çıkartmıştır. Sumerli soylu kadınlar, genelde ekonomik yetkinlik, ruhani alanlar ve saygınlık gibi konularda ön plana çıkarken yönetsel ve askeri faaliyetlerde ise özellikle erkekler ön plana çıkarılmıştır.

Çivi yazılı Sumer kaynakları incelendiğinde üst tabakanın başını oluşturan krallık kurumunun, Erken Hanedanlar I Dönemi'ne girilmesiyle nüfus artışına bağlı olarak rakip kentlerle olan münasebetlerle ilgili durumlar (iş birliği ya da rekabet), sulama kanallarıyla ilgili sorunlar gibi hadiselerin çoğalmasıyla oluşturulduğu görülmektedir. Bu türden toplumsal problemlerin çözümüne yönelik ilk başta yetkili bir Sumer meclisine başkanlık ettiği düşünülen liderlerin (bu seçimde liderin askerî yeteneklerinin etkili olduğu düşünülmektedir) görev süresi uzamış, zamanla Sumer ülkesinde krallık, daimî hale dönüştürülmüştür.

Sumerlilerin dönemlerine göre değişen krallık makamında yer alan liderler, dini yetkinlik sahasından da aldıkları güçle Sumer sosyal tabakalaşmasının zirvesinde yer almışlardır. Sumerlilerde kadınların krallık yaptıklarına dair herhangi bir bilgiye ulaşılabilmesi ise Sumerli soylu kadınların varlığına rağmen Sumer toplumlarında erkeklerin hâkimiyet kurduğu ataerkil zihniyetin üst sınıftan alt sınıfa toplumun tüm alanlarına etki ettiğini ispatlamaktadır. Dolayısıyla Sumer toplumunda kadınlar hiçbir zaman tanrının naibi şeklinde Sumer ülkesini yönetecek bir sosyal statüye yükselememişlerdir.

Sumerlilerin üst tabakasında yer alan ve imtiyazlı grup olarak kraldan sonra gelenler genellikle kraliyet ailesine mensup kişilerden oluşmuştur. Krallık kurumundan hemen sonraki bu imtiyazlı grubun içerisinde ise kadınların oldukça etkin bir konumda oldukları tespit edilmiştir. Sumer kraliyet ailesi kral çocukları ve eşlerinden meydana gelmektedir. Bu özel gruba dâhil edilen kraliçeler, prensesler ve veliahtlar Sumer toplumunda her türlü ayrıcalığı elde etmiş, geniş toprakları kişisel mal varlıkları arasına dahil edebilmiş bir sosyal grubu ifade etmektedir. Kraliyet ailesinde; erkek çocuk ön plana çıkarılmış, veliaht olarak diğer aile üyelerinden daha üst bir pozisyona yerleştirilmiştir.

Sumer toplumunun bir diğer üst tabaka mensubu üyeleri, ruhbanlardır. Ruhbanlar, genel olarak tapınaklarda görev alan rahip ve rahibelerin meydana getirdiği bir toplum tabakasını ifade

etmektedir. Ruhbanlar; cinsiyet farklılıklarına dayalı bir sınıflandırılmaya dahil edildikleri gibi yetkinlik sahalara göre de çeşitli sınıflandırılmalara tabi tutulmuştur. Sumer toplumlarında kutsal görevlerden sorumlu kadınların hatta bunlar içerisinde başrahibelerin, genellikle kraliyet ailesine mensup olanlar arasından seçilmesi bu kadınları tüm ruhbanlar içerisinde daha özel bir statüye sahip olduklarını işaret etmektedir.

Sümerlilerde üst sınıfa mensup bir diğer önemli sosyal gurup askerî sınıftır. Zira güçlü bir kent devleti olmak için güçlü bir orduya sahip olmak gerekmektedir. İlk etaptaki Sumer askerlerinin büyük kısmının halktan oluşturulması, onların aynı zamanda devletin tarım arazilerinde bir tür kiracı olarak çalışan çiftçiler olduğunu düşündürmüştür. Fakat zamanla Sumer askerleri ve komutanları da yetkinliklerine paralel olarak toplumun önde gelen imtiyazlı grubuna dahil edilmiştir. Sumerli askerlerin savaş ekipmanlarını kullanmaları ise bu üstünlüğü toplum içerisinde sembolik olarak da yansıttıklarının göstergesi olmuştur. Bunlara ek olarak Sumer toplumunda kadınların savaştığına dair bir kanıt ise rastlanmamıştır. Neolitik Çağ'dan sonraki teknolojik gelişmelere bakıldığında da kadın cinsinin ev yaşamının tesiri altına girdiği ve Tunç Çağı'yla birlikte de erkeklerin savaşçı özelliklerinin ön plana çıktığı bilinmektedir. Bu bağlamda Sümerlilerin askerî sınıfında kadınlara yer verilmemesi doğal bir sonuç olarak değerlendirilmiştir.

Yönetim organizasyonunu gerçekleştirenler arasında daha alt tabakada yer alsa da Sumer toplumun üst tabakasında yer alan tapınak veya sarayda görevliler de oldukça önemli bir sosyal alanı oluşturmaktadır. Tapınak sosyalizmi içerisinde aktif rol oynayan bu memurlar, Sümerlilerin her türlü üretiminin toplanması, korunması, saklanması ve bölüştürülmesi işlemlerini gerçekleştirmiştir. Bu sosyal grup hakkında çok fazla detay bilinmemekle birlikte ekonomik bir işletmede veya devlet idaresi alanındaki bürokratik çalışma alanlarında çalışan üst düzey yetkililer olabilecekleri düşünülmektedir. Bunlar içerisinde yazıcılar sınıfı ön plana çıkmaktadır. Yazıcılar bürokrasisinde yer alan büyük bir kısmın idari faaliyetleri yürüttükleri geri kalanın ise özel ve bilimsel faaliyetleri yürüttükleri düşünülmektedir. Kâtiplik mesleği bu alanda ön plana çıkan pozisyonlardandır. Sümerlilerde kadınların bürokratik yaşamda erkekler gibi aktif şekilde çalışmadıkları genellikle kraliyet ailesinde yer alan soylu kadınlara kâtiplik sanatını öğrettikleri düşünülmektedir. Sumer toplumunun üst tabaka mensubu bazı prenseslerin kendisini kâtip olarak aktarması da bu durumu ortaya koyan verilerden olmuştur.

Sumer toplumunda orta tabaka *muşkenum* teriminin karşılığı olarak bilinmektedir. Bu tabakaya mensup olanların sosyal konumu üst ve alt tabakaya göre daha belirsiz, değişken ve karmaşık olmak kaydıyla Sumer toplumu içerisinde yer alan yarı hür ya da hür vatandaşlar olarak ele alınmıştır. Sumer orta tabakasının ise bir bütün olarak Sumer halkının geri kalanını oluşturan yoğun bir nüfusu oluşturduğu, fakat orta tabakanın sosyal sınırlılıklarını (alt tabakaya geçebilmeleri ve üst tabaka ile yoğun ilişki kurabilmeleri ve alt tabakaya geçişle ilgili) çeşitli zorluklar sebebiyle tam anlamıyla ortaya çıkartmak mümkün olamamıştır. Sümerlilerde *muşkenuma* dahil edilen sosyal gruplar bu

handikaplar göz önünde tutularak tez metninde hiyerarşik bir sıralamaya koyularak tüccarlar, zanaatkârlar, toprağa bağlı çiftçiler, hayvancılıkla uğraşan kısmi zamanlı yerleşik göçerler ve emeğe bağlı işçiler şeklinde aktarılmıştır.

Orta tabakada statüsel olarak üst tabakaya en yakın sosyal grup tüccarlardır. Sumer toplumunda ticareti gerçekleştiren bireyler de önem derecelerine veya zenginliğe göre hiyerarşik bir dağılmaya tabi tutulmuştur. Ayrıca tüccarların sosyal statüsü dönemsel olarak da değişmektedir. Sumerli tüccarların tapınak ya da sarayın ticaret tekeli içerisinde çalışan ve devletin kurumlarına bağlı olarak hareket eden ticari temsilci veya takas temsilcisi olarak konumlandırıldığı dönemler olduğu gibi daha bağımsız ve hür vatandaş şeklinde hareket ettikleri de görülmüştür. Sumer toplumunda ticareti bir meslek şeklinde kadınların yürüttüğüne dair bir ibareye rastlanmamıştır. Bu bağlamda Asur Ticaret Kolonileri (MÖ 1945-1730) zamanında kadınların yaptığı ticaretin Asurlularla birlikte mi başladığı yoksa Sumerlerden kalma bir uygulama olarak mı devam ettirildiği bilinmemektedir. Sumerlilerde bazı mesleklerde kadınların çalışmasına rağmen kadın tüccarların varlığına rastlanmaması, Sumer toplumunda sadece kadınların yapabileceği ya da sadece erkeklerin yapabileceği özel meslek alanların varlığına işaret etmektedir.

Sumerlilerde orta sınıfın bir diğer gurubu zanaatkârlardır. Hukuki ve iktisadi belgelerin aktarımına göre Sumer toplumunda zanaatkârlık alanında aktif meslek icra edenler yalnızca erkeklerden ibaret değildir. Özellikle meyhane işletmeciliği, sütannelik, ebelik gibi belirli meslek gruplarında kadınların erkeklere oranla daha faal olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Sumer toplumunda bazı alanlarda kadınlar bazılarında da erkekler uzmanlaşmış ve kadın mesleği erkek mesleği gibi tanımlamalar da oluşturulmuştur. Ayrıca kadınların çalışması ataerki dünya görüşünün sınırlarınca belirlenmiş, günümüzdeki gibi bir eşitlik bu dönemde söz konusu olmamıştır.

Sumer orta sınıfın bir başka grubu çiftçiler ve çobanlardır. Sumer orta tabakasında yer alan toprağa bağlı çiftçiler, Sumer toplumunun nüfus olarak büyük kısmını kapsayan gruplar olarak bilinmektedir. Bu gruba dâhil olan insanlar, üst sınıfın haklarının çoğundan mahrum bırakılmasına rağmen Sumer yönetim erki tarafından oluşturulan kanunnamelerde ilgi gösterilen, refah ve bolluk içinde yaşatılması önemsenen ve korumakla yükümlü olunan halk olarak yansıtılmıştır. Ayrıca Sumer kanun maddelerinde çiftçilikle uğraşan kadınlar ibaresine rastlansa da kadınların büyük toprak alanlarında çalışmaktan ziyade evlerinin önündeki bahçeyle ilgilendikleri düşünülmektedir. Bu bağlamda meslekleşme ile ilgili de ataerki yaptırımların olduğu ortaya çıkmaktadır. Sosyal konum olarak birbirine yakın iki tabaka olan zanaatkârlıkta kadınlar aktifken çiftçilikte daha geri planda tutulmuştur.

Çobanlık faaliyetleri ise hayvan bakımıyla birebir bağlantılı olduğu düşünüldüğünde çobanlık faaliyetleriyle uğraşanların yalnızca ailenin erkek üyeleriyle değil ailenin tüm fertlerinden yardım alınarak gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla çobanlık işiyle meşgul ailelerin kadın ve

çocuk olan fertleri Sumerli kent yaşamının aktif bir parçası olmasalar da kentlerden yüksek yerlerde daha izole şekilde hayvancılık faaliyetlerine katkı sağlamıştır.

Sumerlilerde orta tabakaya mensup sosyal gruplarda hiyerarşik olarak bir dizi örgütlenmeyi gerçekleştirmişlerdir. Bunlar arasında da emeğe bağlı işçilerin kalabalık bir nüfus grubunu temsil ettiği görülmüştür. Sumerce erkek ve kadın işçilerin ayrı terimlerle ifade edilmesi, bu alanda hizmet verenlerin her iki cinsten de olabildiğini ortaya koymaktadır. Tapınağa ya da saraya bağımlı olarak çalışan bu sosyal grup, köle konumunda olmamakla birlikte orta tabakanın en altında yer alan, sosyal hakları en çok sınırlandırılan toplum tabakasını ifade edilmiştir. Toplumun bütününe kapsayan bir örgütlenme halinde çalışan işçiler ise kendi aralarında fiziksel özelliklerine cinsiyetlerine ve gelişim dönemlerine göre farklı statülere ayrılmıştır.

Sumer toplumunda alt tabakayı köleler oluşturmaktadır. İnsanların çeşitli sebeplerden dolayı hürriyetlerinden yoksun kılınarak başkalarının malı sayılmaları hali kölelikle özdeşleştirilmiştir. Sumerlilerde de köleler özel kişilerin denetiminde çalıştırılan ve bir çeşit mal konumunda olan toplumun en alt statüsünde yer alan sosyal gruptur. Sumer köleleri de hem köle oluş biçimleri hem de bağlı oldukları alana göre çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Buna göre doğuştan köle olanlar olabildiği gibi esir düşme ya da borçlar karşılığında sonradan köle statüsüne düşen bireyler de mevcuttur. Zaten Sumer toplumun da borçtan dolayı kadın ve çocukların erkekler tarafından köle statüsüne düşürülmesi yaygın bir gelenektir. Sumerlilerde köleler de toplumun diğer tüm tabakalarında yer alan sosyal gruplar gibi kendi özelliklerine binaen hiyerarşik bir yapılanmanın içerisinde yer almıştır. Bu bağlamda kölelerin para karşılığı değerleri, fiziksel özellikleri, yetenekleri ve cinsiyetleri ve yaşlarına paralel olarak düzenlenmiştir.

Tüm bu tespitler sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında ise; sosyal tabakalaşma unsurlarının belli sınıfları oluşturmada bütüncül etkileri olabildiği gibi daha belirleyici olan unsurlarla da karşılaşmıştır. Hatta tabakalaşma bunlarla da sınırlı kalmayıp aynı cins ve aynı tabakada yer alanların bile hiyerarşik konumu değişebilmiştir. Sumer sosyal yaşamının; üst, orta ve alt tabakalarda yer alan grupların aynı kentli yaşam içerisindeki beraberliği ile şekil aldığı düşünüldüğünde bu beraberlik sürecinde bireylerin hangi sosyal tabakaya dahil olacaklarının ise yalnızca güç, prestij, otorite, statü, kişisel yetenekler ve fiziksel özellikler gibi etmenlerle değil cinsler arasındaki farklılıklar ve gelişim dönemlerine göre de belirlendiği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre Sumer toplumunda ataerkil anlayışın etkisiyle erkek, kadın ve çocuk olmaya göre de belirlenen toplum kuralları ve yaptırımlar mevcuttur. Sumer halkının ve de toplumun en küçük birimi aileden başlamak üzere her zaman en üst statüde baba yer alırken, ikinci statüde ilk erkek çocuk yer almış, anne ve kız çocuklar daha sonradan gelmiştir. Ayrıca Sumer Kanunlarında kısasa kısas ilkesinden çok para cezası uygulamalarına gidilmiştir. Bu durum toplumsal kuralların ve yaptırımların görece daha esnek bir yapıda organize edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla tüm

bunlar sonucunda Sumer sosyal tabakalaşmasının benzer diğer tabakalaşma çeşitlerinden (kast sistemi vb. gibi) daha yumuşak ve geçişken bir yapıda olduğunu göstermektedir.

En nihayetinde; Sumer sosyal tabakalaşmasını meydana getiren unsurların bütüncül şekilde ele alınması ve sosyal tabakalaşması içerisinde cinsiyet rolleri ve gelişim dönemlerinin etkisini ortaya koymak noktasına bu araştırma yapılmıştır. Tabakalaşmayı meydana getiren unsurlar cinsiyet ve gelişim dönemleri ile aynı denklem içerisinde değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda da Mezopotamya ve özelinde Sumer toplumlarında meydana gelen sosyal tabakalamanın güç, prestij, otorite, statü, gibi etmenlere bağlı olduğu kadar toplumu meydana getirenlerin cinsiyet ve gelişim dönemlerinin de etkisiyle şekillendiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adams, Robert (1981), **Heartland of Cities Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates**, The University of Chicago Press, Chicago.
- Akel, Aydanur (2018), **Eskiçağ Önasya Medeniyetlerindeki Tanrı-Kral İlişkileri ve Eski Türk Kut Anlayışıyla Benzerlikleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş, Suzan (2007), **Eski Ön Asya Topluluklarında Kölelik Müessesesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkuş-Mutlu, Suzan (2012), **Eski Mezopotamya’da Törenler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aktürk, Mehmet Yunus (2020), **Mezopotamya’da Sümer Tapınak Ekonomisi Modeli: Anadolu ve Eski Yunan Etkileşimleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alexander, M. Wayne ve Violet, William (2015), “Trade in the Ancient Near East: Lagaş, Ur, Larsa, Mari”, **Journal of Management and Marketing Research**, 19, 1-10.
- Alizadeh, Abbas (2004), “Mobile Pastoralism and Prehistoric Exchange”, **Persiens Antike Pracht. Bergbau, Handwerk, Archäologie**, 76-91.
- Altan, Şengül ve Ersöz, Aysel (1994), “Kadının Çifte Yükümlülüğü”, **Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Bülteni**, 1(2), 27-28.
- Altun, Mehmet (2009), **Yukarı Mezopotamya’da-Başlangıcından 3. Bin Yıla Kadarki Süreçte Ortaya Çıkan-Devletin Temelleri ve İnşası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altuncu, Abdullah (2011), **Sümerlerin Dini Tarihi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslantaş, Yüksel ve Septioğlu, Rüstem Kadri (2016), “Çivi Yazılı Hukuki Belgelere Göre Mezopotamya’da Kadın”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 12(1-2), 1-41.
- Aslan, Cemre (2023), “Eski Mezopotamya Kanunlarına Göre Kadın Köleler”, **History Studies**, 15(2), 327-345.

- Ateş, Hamza ve Ünal, Soner (2004), “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğu’sunda İdari Hayat”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, (1), 21-43.
- Aydingün-Gündoğan, Şengül (2018), “Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu’da Kadın: Mucizenin Kaynağı Bereketli ve Her Şeye Hâkim”, Emine Çaykara (Ed.), **Anadolu’da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe, içinde** (43-67), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Aygün, Vahyettin (2015), **Eski Mezopotamya Kavimlerinde Yaratılış**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Badinter, Elisabeth (1992), **Biri Ötekidir**, (Çev. Şirin Tekeli), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Bağdere, Kader (2021), **Eski Anadolu ve Eski Mezopotamya’da Tanrıça Kültleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baş, Elif (2011), **Türk Sinemasında Kötü Kadın: Melodram İmgeleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baytak, İsmail (2019), “Eskiçağ Mezopotamya’sında Rahip-Kral / Tanrı-Kral Yönetimi ve Devlet”, Gürkan Gökçek vd. (Ed.), **Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, 1. Baskı içinde (421-436), Değişim Yayınları, İstanbul.
- Bebel, August (1980), **Kadın ve Sosyalizm**, (Çev. Sabiha Zekeriya Sertel), Toplum Yayınları, Ankara.
- Belecen, Rıza (2015), **Eski Çağda Mezopotamya İnanç Sisteminde Tapınakların (Zigguratların) Yeri ve İşlevi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Belfer-Cohen, Anna ve Goring-Morris, Nigel (2011), “Becoming Farmers: The Inside Story”, **Current Anthropology**, 52(4), 209-220.
- Bertman, Stephan (2003), **Handbook to Life in Ancient Mesopotamia**, Facts on File Inc, New York.
- Bilgiç, Emin (1963), “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, **Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi**, 21 (3-4), 103-119.
- Bookchin, Murray (1999), **Kentsiz Kentleşme-Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü**, (Çev. Burak Özyalçın), 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bottéro, Jean (2001), **Religion in Ancient Mesopotamia**, (Çev. Terera Lavender Fagan), The University Of Chicago Press, Chicago.
- _____ (2005), **Eski Yakındoğu: Sümerden Kutsal Kitaba**, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Dost Kitabevi, Ankara.

- Bottomore, Tom (2005), **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Çev. Mete Tuncay), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bozkurt, Gülnihal (1981), “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 38(1), 65-103.
- Bulut, Esra ve Kurt, Mehmet (2020), “MÖ 3. ve 2. Binyıllarda Mezopotamya’da Sulama Kanalları ve Toplumsal Yaşama Etkileri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 30(6), 427-442.
- Cemiloğlu, İrfan (2010), **İnanna ve Dumuzi Anlatısı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Chadwick, Robert (1996), **First Civilizations Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt**, 1. Baskı, Equinox Publishing, Sheffield.
- Charvat, Petr (2011), “On Sheep, Sumerians And The Early State”, Ludek Vacín (Ed.), **Ancient Near Eastern Studies in Memory of Blahoslav Hruska**, içinde (49-60), Islet, Dresden.
- _____ (2013), **The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China**, Karolinum Press, Prag.
- Childe, V. Gordon (1996), **Kendini Yaratan İnsan**, (Çev. Filiz Karabey), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Collins Andrew (2016), **Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu**, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Collon, Dominique ve Sevinç, Fatma (2004), “Eski Yakındoğu’da Rahip ve Rahibe Tasvirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 44 (2), 79-110.
- Crawford, Harried (2015), **Sümer ve Sümerler**, (Çev. Nihal Uzun), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Cripps, Eric Louis (2006), **Land Tenure and Social Stratification in Ancient Mesopotamia: Third Millennium Sumer Before the Ur III Dynasty**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Liverpool.
- _____ (2014), “Money and Prices in the Ur III Economy of Umma”, **Department of Oriental Studies**, (104), 205-232.
- _____ (2017), “The Structure of Prices in the neo-Sumerian Economy (I); Barley: Silver Price Ratios”, **Cuneiform Digital Library Preprints**, (7), 1-54.
- Curtis, John B. ve Hallo, William W. (1959), “Money And Merchants In Ur III”, **Hebrew Union College Annual Press**, 30, 103-139.
- Çakas, Cuma (2019), **Sümerlerde Tanrı Tasavvuru**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakır, Dilek (2021), “Ataerkil Kültürün Bir Yansıması Olarak Femme Fatale (Ölümcül Kadın) Temsili: Gone Girl Filminde ‘Medea’ Miti”, Fevzi Kasap (Ed.), **Kültür-Sinema İlişkisi ve**

- Sinema Dilinde Kültür Bildiri Kitabı**, *içinde* (1-252), Yakınoğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa,
- elik, zlem (2008), **Ataerkil Sistem Baēlamında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Benimsenmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ıē, Muazzez İlmiye (1994), “Sumerlilerden Yahudilik Hristiyanlık ve Mslmanlıēa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular”, **Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi**, 58(223), 685-724.
- Daē, Ömer Faruk (2020), **Mezopotamya Coērafyası ve Jeopolitik nemi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deniz, Harun (2019), **Asur Ticaret Kolonileri aēı’nda Faiz Uygulamaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Diakonov, M. Igor (1969), “The Rise of The Despotie State in Ancient Mesopotamia”, M. Igor Diakonov (Ed.), **Ancient Mesopotamia Socio-Economic History: A Collection of Studies by Soviet Scholars**, *içinde* (180-185), Sandig Reprints, Moscow.
- Dinçer, Mehtap (2017), “ivi Yazılı Kanun Metinlerinde “Borç Kleliēi” Olgusu”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(1), 21-40.
- Doēan, Ezgigl (2015), **Eski Yakınoğu’da Nehirler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Doēancı, Hatice Kübra ve Tuncay, Tarık (2020), “Tarihsel Süreçte Kadının Aile İçindeki Konumunun Feminist Sosyal Hizmet Yaklaşımı Temelinde Deēerlendirilmesi”, **Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi**, 31(3), 1324-1351.
- Dönmez, zge (2019), **Eski Mezopotamya’da Dini İnanışlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, Aylin (2014), **Eski Doēu ve Eski Batı Toplumlarında Karşılaştırmalı Kadın Profili (Mezopotamya, Anadolu ve Yunanistan Toplumları)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Düvenci, Serhat (2018), “Kuvvet ve Mücadele Teorisine Göre Mezopotamya’da Devletin Ortaya ıkışı”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, 1(1), 106-117.
- Ehrlich, S. Carl (2009), **From an Antique Land: An Introduction to Ancient Near Eastern Literature**, Rowman & Littlefield Publishers, Maryland.
- Eliade, Mircea (2003), **Dinler Tarihine Giriş**, (ev. Lale Arslan), 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Engels, Friedrich (1980), **Ailenin, zel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (ev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara.

- Erbil, Pervin (2008), **Kibele'den Pandora'ya: Kadının Tarihsel Yenilgisi**, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Eser, Elvan (2014), **Eski Yakındoğu'da Din-Siyaset İlişkisi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eser, Elvan ve Kılıç, Yusuf (2017), "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 4(13), 412-438.
- Etgü, Yıldız Tilbe (2022), "Tarih Öncesi Çağlardan Demir Çağına Eski Mezopotamya'da Kadının Üretimdeki Rolünün Sosyal Yaşama Etkisi", **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 4(1), 21-47.
- Forde, Nels Walter (1963), **The Sumerian "Dam-Kar-E-Ne" of the Third Ur Dynasty**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Minnesota.
- Foster, R. Benjamin (1977), "Commercial Activity in Sargonic Mesopotamia", J. David Hawkins (Ed.), **Trade in the Ancient Near East**, içinde (31-43), British School of Archeology in Iraq, London.
- Frankfort, Henri (1948), **Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near East Religion as the Integration of Society and Nature**, The University Of Chicago Press, Chicago.
- _____ (1989), **Uygarlığın Doğuşu**, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara.
- Frendo, Anthony (1996), "The Capabilities and Limitations of Ancient Near Eastern", **Gregorian Biblical Press**, 65(1), 1-23.
- Garfinkle, J. Steven (2013), "Ancient Near Eastern City-States", F. Peter Bang ve Scheidel Walter (Ed.), **The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean**, içinde (94-119), Oxford University Press, New York.
- Gates, Charles (2011), **Ancient Cities-The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome**, Routledge, London.
- Genca, Elif (2009), **Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler (Sümer, Babil ve Eski İsrail Hukuku)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökçek, L. Gürkan ve Akyüz, Faruk (2013), "Sumer Kanunları", **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 9(1), 1-9.
- Günaltay, M. Şemseddin (1987), **Türk Tarihlerinin İlk Devirlerinden: Yakın Şark: Elam ve Mezopotamya**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Güneş, Elif (2017), **Mezopotamya'da Aile İlişkileri (Mezopotamya Halklarında İlk Erkek Evlat)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gürgen, İlknur (2019), “Eski Mezopotamya’da Siyasi Erki Meşrulaştırma Aracı Olarak Kanun Metinleri”, L. Gürkan Gökcek vd. (Ed.), **Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, 1. Baskı, içinde (211-228), Değişim Yayınları, İstanbul.
- Hamblin, J. William (2006), **Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC-Holy Warriors at the Dawn of History**, Routledge, London.
- Hay, M. A. Francis (2014), **Trade in Mesopotamia from the Early Dynastic Period to the Early Achaemenid Period with Emphasis on the Finance of Such Trade**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of South Africa.
- Hirsch, M. Abraham (1959), “Water Legislation in the Middle East”, **The American Journal of Comparative Law**, 8(2), 168-186.
- Horunlu, Tuğçe (2017), **Asur Devlet Politikalarında Din Faktörü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hunt, C. Robert vd. (1976), “Canal Irrigation and Local Social Organization [and Comments and Reply]”, **Current Anthropology**, 17(3), 389-411.
- Huot, Jean Lois vd (2000), **Kentlerin Doğuşu**, (Çev. Ali Bektaş Girgin), 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- İnanç, Aysun (2017), **Eski Mezopotamya’da Resim ve Heykel Sanatı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnce, Murat (2017), “Toplumsal Tabakalaşma ve eşitsizlik”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 19(1), 294-319.
- Jacobsen, Thorkild (1939), **The Sumerian King List**, The University of Chicago Press, Chicago.
- Kağnıcı, Gökhan (2012), **Tarih Yazıcılığı Açısından Eski Mezopotamya’da Kral Kayıtlarındaki İfadelerin Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2017), “Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Er Hanedanlar Döneminden Eski Babil’in Sonuna Kadar”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (27), 125-135.
- Karaaslan, Muzaffer (2022), “Kölelik Yasağının Tarihsel Gelişimi”, **Yaşar Hukuk Dergisi**, 4(1), 60-81.
- Karagöz, Burak (2014), **Bir Sümer Edebiyat Ürünü Olan Gılgames Efsanesinin Sosyal Bilimler Eğitiminde Öğretimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi-Eğitim Bilimler Enstitüsü.

- Kavak, Abdülhamit (2017), **Yeni Asur Dönemi’nde Askeri Organizasyon (MÖ 1000-MÖ 616)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya-Hasdemir, Hülya (2021). “Akadlı Sargon’un Mezopotamya Hâkimiyetinde Enheduannanın Rolü”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 3(2), 425-438.
- Kayhan, Fatma (1999), **Feminizm (İzm’ler Dizisi 21)**, BDS Yayınları, İstanbul.
- Kaymak, Burcu (2011), **MÖ. IV. ve II. Binlerde Mezopotamya’ya Göçler ve Göç Sonrası Siyasi Gelişmeler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kemerlioğlu, Eyüp (1993), **Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik**, Saray Kitabevleri, İzmir.
- Kılıç, Yusuf ve Akkuş, Suzan (2010), “Çivi Yazılı Hukukta Köle Satış Bedelleri”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 6(2), 163-187.
- _____ (2013), “Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8(7), 283-292.
- Kılıç, Yusuf ve Erdem, Fatih (2015), “Eski Mezopotamya Hukuku’nda Mesleki Suçlara Verilen Cezalar”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 2(7), 1-30.
- Kılıç, Yusuf ve Duymuş, Hande (2009), “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 13(1), 159-178.
- Kılıç, Yusuf ve Eser, Elvan (2019), “Mezopotamya Kent Devletlerinin Kuruluş Nazariyeleri ve Etkin Bir Faktör Olarak Din”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 6(2), 519-544.
- Kılıç, Yusuf ve Sabuncuo, Tuğba (2019), “Eski Mezopotamya Topluluklarında Eğitim”, Hakan Akdağ ve Fuat Serkan Say (Ed.), **II. Uluslararası Eğitim ve Kültürde Akademik Çalışmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı, içinde** (65-88), Vize Akademik Danışmanlık Yayınları, Ankara.
- Kılıçkaya, Ali (2014), **Mitoloji, Din ve Efsaneler Işığında Anadolu**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Kınal, Firuzan (1969), “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, (12), 1-15.
- _____ (1983), **Eski Mezopotamya Tarihi**, A.Ü. D.T.C.F. Basımevi, Ankara.
- Korkmaz, Yasemin (2006), **Mezopotamya’da Ticaret Hukuku (Eski Asur ve Eski Babil Dönemleri)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kramer, Samuel Noah (1970), **The Sumerians-Their History, Culture and Character**, The University of Chicago Press, Chicago.

- _____ (2002), *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kuhrt, Amélie (2013), **Eski Çağ'da Yakınoğu-MÖ 3000-330 Cilt I-II**, (Çev. Dilek Şendil), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuşun-Cengiz, Pınar (2014), **Yazılı Kaynaklar Işığında Eskiçağ'da Mitler**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurt, Mehmet ve Atıcı, Esra (2020), "MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (44), 43-62.
- Kurt, Mehmet ve Bulut, Esra (2019), "Enlil Kültünün Mezopotamya Toplumlarının Siyasal ve Sosyo-Kültürel Yapısına Etkisi", L. Gürkan Gökcek vd. (Ed.), **Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, 1. Baskı içinde (161-192), Değişim Yayınları, İstanbul.
- Kuşcan, Özlem (1991), **Antik Çağdan Günümüze 'Kadının Öyküsü'**, 2. Baskı, Ajans 2003, İstanbul.
- Kuzuoğlu, Remzi (2007), "Asur Ticaret Kolonileri Çağ'ında Anadolu Kraliçeleri", **Türk Tarih Kurumu Belleten Dergisi**, 71(262), 795-810.
- Lawler, Andrew (2011), "The World in Between", **Archaeology**, 64(6), 24-31.
- Leemans, F. Wilhelmus (1960), **Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia**, Brill, Leiden.
- _____ (1968), "Old Babylonian Letters and Economic History: A Review Article with a Digression on Foreign Trade", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 11(2), 171-226.
- Maeda, T. (2005), "Royal Inscriptions of Lugalzagesi and Sargon" **Orient**, 40, 3-30.
- Mandacı, Ebru (2013), "Eski Mezopotamya'da Tıp", **History Studies**, 5(5), 107-118.
- _____ (2016), "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8(16), 217-232.
- _____ (2017), "Arkeolojik Bulgular ve Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Giyim Kültürü", **Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 41(2), 55-79.
- McHale-Moore, Rhonda (2000), "The Mystery of Enheduanna's Disk", **Journal of the Ancient Near Eastern Society**, 27(1), 69-74.

- Mcintosh, R. Jane (2005), **Ancient Mesopotamia: New Perspectives**, ABC-CLIO Publisher, California.
- Memiş, Ekrem (2012), **Eskiçağda Mezopotamya**, 2. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa.
- _____ (2019), “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi”, L. Gürkan Gökçek vd. (Ed.), **Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, 1. Baskı, içinde (115-140), Değişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2021), “Eski Yakındoğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 3(1), 1-37.
- Mendelsohn, Isaac (1978), **Slavery in the Ancient Near East**, Greenwood Press, USA.
- Mendires, Birol (2010), **Mezopotamya Kavimlerinde Sosyal ve Ekonomik Hayat (Sumer, Babil ve Asur)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mieroop, Marc (2006), **Antik Yakındoğu’nun Tarihi İÖ 3000-323**, (Çev. Sinem Gül), 1. Baskı, Dost Yayınları, Ankara.
- Miller, Naomi F. ve Wetterstrom, Wilma (2000), “The Beginnings of Agriculture: The Ancient Near East and North Africa”, Kneeth F. Kiple ve Kriemhild Conee Orneals (Ed.), **The Cambridge World History of Food** içinde (1123-1139), Cambridge University Press, Cambridge.
- Nardo, Don (2007), **The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia**, Greenhaven Press, Detroit.
- Nasır, Niray (2002), “Tarihsel Süreç İçinde Kentleşme Olgusu ve Muğla Örneği”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9, 1-27.
- Neumann, Hans (1999), “Reflections on the Relationship between State-initiated Foreign Trade and Private Economic Activity in Mesopotamia towards the End of the Third Millennium BC”, Jan Gerrit Dercksen (Ed.), **Trade and Finance in Ancient Mesopotamia, Proceedings of the First MOS Symposium Book** içinde (43-53) Leiden,
- Oates, Joan (2004), **Babil**, (Çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Okur, Hayrunnisa (2017), **Eski Mezopotamya ve Eski Anadolu’da Nüfus Nakli Uygulamaları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oppenheimer, Franz (1997), **Devlet**, (Çev. Alaeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu), Engin Yayıncılık, İstanbul.
- Ötker, Özden Gül (2006), **Sumerliler’in Dini İnanç ve Adetleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Özgül, Oktay (2011), “Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4(2), 401-414.
- Özmen, Safiye (2010), **MÖ III-II Binlerde Mezopotamya-Anadolu Kavimlerinin Dini İnanç ve Adetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Postgate, J. Nicholas (1994), **Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History**. Routledge, London.
- Potts, D. T. (1995), “Distant Shores: Ancient Near Eastern Trade with South Asia and Northeast Africa”, Jack M. Sasson (Ed.), **Civilizations of the Ancient Near East Volume III, içinde** (1451-1463), Hendrickson Publishers. New York.
- Reed, Evelyn (1994), **Kadının Evrimi**, (Çev. Sema Yeğin), Payel Yayınevi, İstanbul.
- Roaf, Michael (1996), **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu**, (Çev. Zülal Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sabuncuo, Tuğba (2019), **Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Çocuk (MÖ II. Bin Yılın Sonuna Kadar)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2020), “Eski Mezopotamya’da Gebelik ve Doğum”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 7(3), 1820-1841.
- Sabuncuo, Tuğba ve Kılıç, Yusuf (2020), “Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Kaynaklarında Kısırlık ve Çocuk Düşür/t/me”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 7(1), 1-25.
- Sevin, Veli (1999), **Yeni Asur Sanatı ve Mimarlık**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sezer, Esra (2018), **Türkiye’de Kadın Hareketinin Tarihsel Gelişimi ve Tekirdağ Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Shırınzada, Orkhan (2021), **Antik Medeniyetlerde Yönetim Yapısı ve Anlayışı: Sümerler, Mısırlılar ve Yunanlılar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi-Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Sterba, L. A. Richard (1976), “The Organization and Menagement of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia”, **Academy of Menagement Review**, 1(3), 17-26.
- Sünbül, Nazan (2014), **Eski Mezopotamya Kavimlerinin Hukukunda Kadının Toplumsal Statüsü (Sumer, Akad, Babil ve Asur)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2020), “Eski Mezopotamya Hukukunda Aile ve Evlilik”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2(1), 99-113.
- Şahin, Hasan Ali (2002), “Koloni Çağı’nda (MÖ 2000-1750) Anadolu’da Bulunan Asurlu Görevliler”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(12), 69-88.

- Şahin, Özlem (2020), **Feminist Kurama Göre Anadolu Sahası Âşık Tarzı Şiir Geleneğinde Kadın**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahingöz, Fatma (2018), **MÖ I. Binyılda Ön Asya’da Kadın**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşek, Fitnat (2012), **Mısır, Mezopotamya ve Anadolu’da Kadın (MÖ 6. Yüzyıla Kadar)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tamburrino, Aldo (2010), “Water Technology in Ancient Mesopotamia”, Larry W. Mays (Ed.), **Ancient Water Technologies**, içinde (29-51), Springer, Dordrecht.
- Tanilli, Server (2006), **Ne Olursa Olsun Savaşıyorlar, Kadın Sorununun Neresindeyiz?** Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Tekin, Murat (2014), **Eski Mezopotamya’da Devlet ve Devlet Yönetimi (Başlangıcından Erken Hanedanlar Döneminin Sonuna Kadar)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tosun, Mebrure ve Yalvaç, Kadriye (1989), **Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tutkaoğlu, Uğurcan (2020), “Babil Hukukunda Awilum, Muşkenum ve Wardum”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2(2), 209-223.
- Uygun, Oktay (2015), **Devlet Teorisi**, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- Ünsal, Veli (2019), “MÖ III. Bin Yılda Mezopotamya’da Yönetim ve Din”, L. Gürkan Gökcek vd. (Ed.), **Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, 1. Baskı içinde (41-62), Değişim Yayınları, İstanbul.
- Wach, Joachim (1987), **Din Sosyolojisine Giriş**, (Çev. Battal İnandı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Woolley, C. Leonard (1965), **The Sumerians**, Norton Library, NewYork.
- Yalçın, Enes (2019), “Toplumsal Tabakalaşma Sistemlerinin Genel İncelemesi”, **Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi**, 8(20), 158-179.
- Yalvaç, Kadriye (1965), “Eski Babil’de Kız Evladın Miras Meselesi”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**, 23(1-2), 31-36.
- Yamaner, Mert (2018), **Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Müzik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaş, Hakan ve Talat, Güler (2016), “Kır-Kent Ayrımı Görünümlerinin Havsa Örneğinde İncelenmesi”, **Öneri Dergisi**, 12(46), 1-20.

- Yıldırım, Ercüment (2021), “Türklerdeki Kut Anlayışı ile Mezopotamya’daki Krallığın Kutsallığı İnancının Karşılaştırılması”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (70), 325-342.
- Yıldırım, Nurgül (2019), “Eskiçağda Aşkın ve Savaşın Mezopotamyalı Sahibi “Tanrıça İnanna/İştâr”, L. Gürkan Gökcek vd. (Ed.), **Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı**, 1. Baskı içinde (193-210), Değişim Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, Ülfet (2009), **Antik Dönemde Kadın ve Süslenme**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yiğit, Turgut (1999), “Çivi Yazılı Kanunlarda Kölelik”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 3(2), 53-69.
- Yoffee, Norman (2004), **Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations**, Cambridge University Press, New York.
- Zeder, A. Melinda (2011), “The Origins of Agriculture in the Near East”, **Current Anthropology**, 52(4), 221-235.

EKLER

Ek 1: Anadolu Medeniyetler Müzesi’ndeki Tanrıça Figürinleri

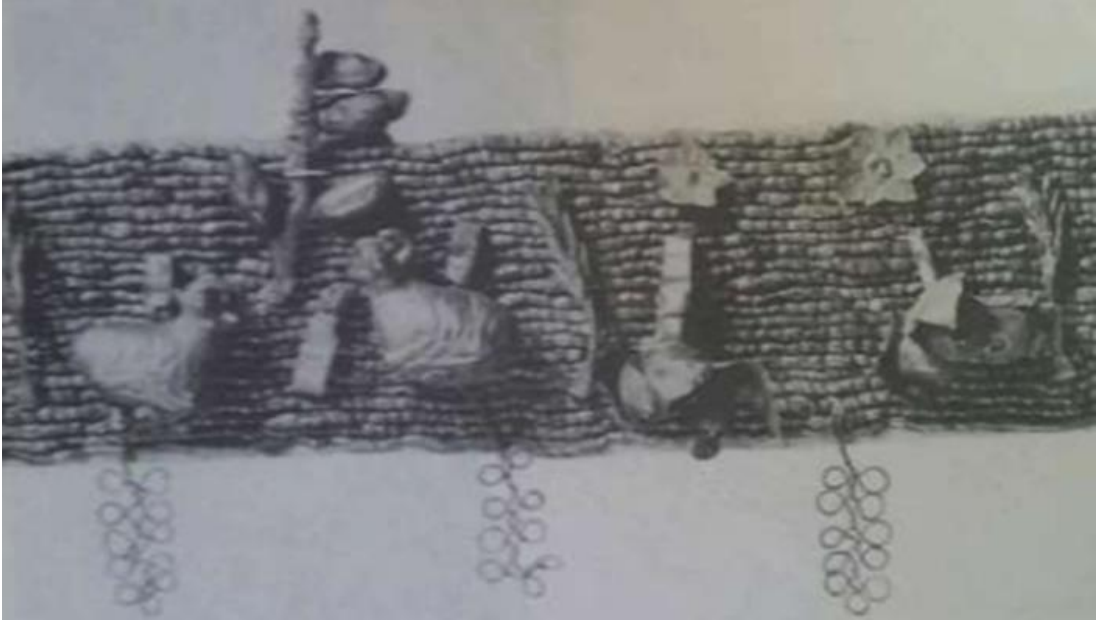
Ek 2: Mezopotamya’da Bulunmuş Emziren Kadın Figürinleri (Öz, 2015: 246).

Ek 3: Emziren tanrıça tasviri

Ek 4: Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde Yer Alan Koçbaşı Heykelciği

Ek 5: Kraliçe Pua-Bi'ye Ait Başlık (Mandacı, 2017: 74).

Ek 6: Timat-Başı'ya Ait Olduğu Düşünülen Kolye (Mandacı, 2017: 76).

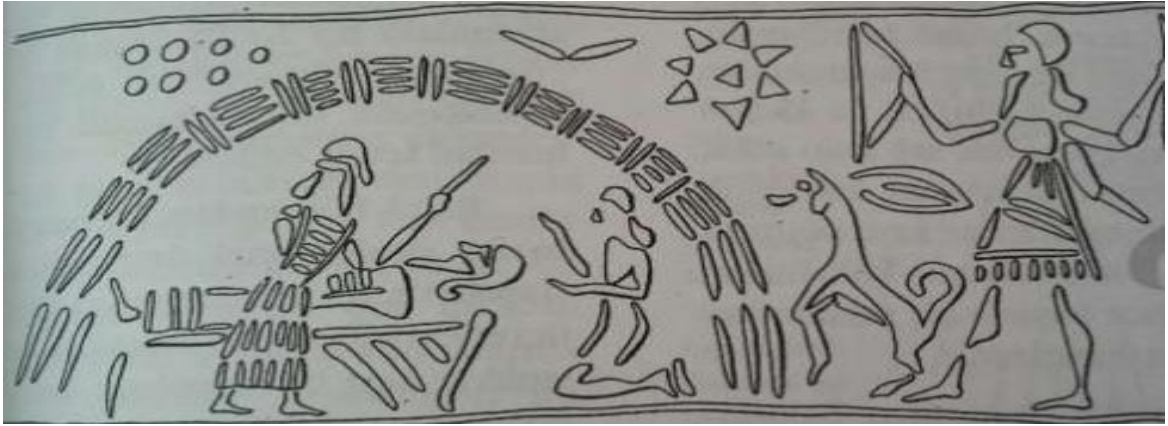
Ek 7: Louvre Müzesi'nde Sergilenen Sumerli Rahip Tasviri (İnanç, 2017: 26).

Ek 8: Ur Standardı'nda Yer Alan Sumer Savaş Tasviri (İnanç, 2017: 55).

Ek 9: Irak Müzesi'nde Sergilenen Sumerli Yazman Kâtip Heykeli (İnanç, 2017: 26).

Ek 10: Hastayla İlgilenen Şifacı Hekim Tasviri (Mandacı, 2016: 229).

Ek 11: Doğum Gerçekleştiren Kadınla Birlikte Ebeyi Tasvir Eden Silindir Mühür (Sabuncuo, 2020: 1841).

ÖZGEÇMİŞ

Cansu ÖZGÜRBÜZ, ilköğrenimini Beşikdüzü Şehit Öğretmen Gürhan Yardım İlköğretim Okulu'nda; ortaöğrenimini ise Beşikdüzü Farabi Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nde tamamladıktan sonra 2013 yılında hemşirelik mesleğini icra etmeye başlamıştır. Görev yaptığı esnada lisans öğrenimine devam ederek; Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü 2017 yılında tamamlamıştır. 2018 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Tarihi Tezli Yüksek Lisans programına kabul edilmiş olup halen Karadeniz Teknik Üniversitesi Farabi Hastanesi Beyin ve Sinir Cerrahisi Bölümü'nde hemşirelik görevine devam etmektedir. ÖZGÜRBÜZ, evli olup orta seviyede İngilizce bilmektedir.